

Te Toa Takitini

Registered at the G.P.O. as a Newspaper.

NAMA 88.

HASTINGS

Tihema 1, 1928.

HON. TA APIRANA NGATA.

Kua eke to tatou matua a Ta Apirana ki te taumata e tika ana mona, ara te turanga minita mo te taha Maori. Apiti ki te Tari Maori, ko ia ano hoki te Minita mo Nga Moutere (Cook Islands), me nga Tari Inihua a te Kawanatanga.

He nui te mihi me te koa o te Toa Takitini me te iwi nui tonu, i te mea ka whakawhiwhia to tatou rangatira ki enei turanga nunui.

Ka mutu tetahi o nga tangata ngakau papaku, ko Ta Apirana. Mehemea he hiahia tona ki nga turanga honore kua whiwhi noatu ia i nga tau maha ka huri nei. Ko tona whakaro ko nga mahi kia oti, a kei whea te tangata hei rite ki a Apirana te pukumahi.

E Ta Apirana, kei te whakapai atu matou mon i whakaae ki te tango i ena turanga ki a koe. He honore tena mou, mo tatou katoa. Otira hei aha i tirohia ai te taha honore, i nga mahi hei ora mo to iwi Maori kia tutuki.

Hoatu hoki te aroha o te iwi Maori ki to tatou rangatira ki a Te Kooti, ka taka iho nei i tena pae. Na te Kooti i tutuki ai nga tumanako o nga tau maha ka huri. Kanui to matou tangi ki nga kupu poroporoaki a te Kooti i te ra i hinga ai tona Kawanatanga, ara tona aroha hohonu ki a koe, me tona iwi Maori, i puta tonu mai i ana kupu tohutohu ki te kawanatanga hou. Heoi ra, kia kaha, kia aroha ki te iwi, e Ta Apirana:—*Meri Kirihimete Hapi Nui.*

TE TOA TAKITINI.

Kua tuturu te whakaaro me haere tonu te perehi o ta tatou pepa i Heretaunga nei. Ko te mana whakahaere o te pepa ko te Pihopa o Aotearoa. Ko nga Etita timata atu i te pepa o Hanuere, ko Rev. Peni Hakiwai me P. H. Tomoana. Ko te ingoa o te pepa ka tohia houtia i te kape o Hanuere.

He mea Panui e Rev. F. A. Bennett, he mea ta e te Cliff Press,
Queen Street, Hastings, H.B.

Registered at the G.P.O. as a Newspaper.

TE TOA TAKITINI

Te Utu mo te Pepa 10/- i te tau,
Me penei nga reta "Te Toa Takitini," Box 300, Hastings.

884

TE TOA TAKITINI.

Tihema 1, 1928.

TE KARAKIA WHAKAWAHI.

I Te Pihopa o Aotearoa.

Ahakoia pehea te kimi i etahi kupu hei whakaatu i te whakamiharo o te hinegaro mo te whakahaere o te karakia whakatapu i to tatou Pihopa e kore rawa e kitea. Ko te iwi pakeha nana te mahi, e ki ana, kaore ano he whakahaere karakia o mua iho tae mai ki tenei wa i penei rawa te ihiihi, te tapu, te whakamiharo.

Tuatahi o nga take i penei rawa ai te korero, katahi ano te huinga o nga Pihopa katoa o Niu Tirenī, kaore he Pihopa i ngaro. Tokowhitu nga Pihopa, tokowaru ki te Pihopa Maori.

Tuarua, katahi ano te karakia nui ki tetahi o nga Whare-karakia Pihopatanga (Cathedral) i kī tonu ai tetahi hawhe o te whare i te Maori, me tetahi hawhe i te pakeha.

Tuatoru:—katahi ano te karakia nui i whakauru tahi ai te reo Ingarihi me te reo Maori, i roto i nga himene, i te Ritani, me te kauwhau.

Ko nga nohanga i whakaritea i roto i te whare-karakia 1,200. I ki katoa nga nohanga me te tu mai o te tangata i nga waahi e watea ana. Tera pea i tae ki te 1,500 nga tangata i uru ki roto i te whare-karakia, me tetahi mano i waho noa iho e tu ana.

Ko te wahi tuatahi i timata ai te ihiihi no te tomokanga mai o nga ropu whakahaere o te Hahi. I mua tonu ko te kai-hapai i te ripeka, i muri mai ko te choir (tamariki, kaumatua). I muri i a ratou ko te Rehita, ko te roia o te Pihopatanga, ko nga minita Maori, pakeha, ko nga Kenana, ko nga Atirikona, ko te Pihopa Maori, ko nga Pihopa o te motu, ko te Kai-kauhau (Atirikona Hapata Wiremu Litt D., ko te kai-tiaki o te Whare-karakia, ko te Atipihopa o Niu Tirenī.

E tomo ana te ropu nei me te waiata haere i te himene 102. "Te take o te Hahi." E mutu iho ana e whakahacetia mai ana e te Atipihopa te timatanga mai o te karakia o te Hapa a te Ariki.

Ka tae ki te kauwhau ka timata mai te kauwhau a Atirikona Hapata i te reo Maori, a i muri iho ka reo pakehatia (Kei raro iho nei te kauwhau a Hapata).

Ka mutu te kauwhau, ka tikina mai te Pihopa Maori, ka aratakina e te Pihopa o Poneke, e te Pihopa o Waiapu ki te aroaro o te Atipihopa i mua o te Aata. Ka panuitia e te roia te tiiti whakamana i te karakia whakatapu i tenei tangata hei Pihopa mo te Hahi a te Atua. Ka mutu tera, ko te oati a te Pihopa hou mo te piri-pono ki nga upoko o te Hahi ka mutu, ka whakahaeretia te Ritani i te reo Maori e Pine Tamahori. I muri iho ko te 155 o nga Himene "E koe te Kingi atahwai." Ka mutu ka patai mai te Atipihopa i nga patai o te karakia whakatapu i roto i te Rawiri, ka whakahokia atu e te Pihopa hou.

Kaore ano kia mau nga kakahu pihopa kia Peneti i tenei wa. No konei ka whakamaua katoatia mai. Ka mutu ka tuturi Katoa, ka himene i te himene mo te Wairua Tapu, na nga Pihopa anake tetahi rarangi. na te whakaminenga tetahi.

Ka mutu katahi ka karapotia te Pihopa Maori i a ia e tuturi ana, e nga Pihopa katoa o te motu, me te whakapa i o ratou ringaringa matau ki tona mahunga, me te whakahua mai a te Atipihopa i enei kupu:—

"Kia riro i a koe te Wairua Tapu mo te mahi a te Pihopa i roto i te Hahi a te Atua, e tukua atu nei ki a koe i o matou ringaringa e whakapakia atu nei: i runga i te Ingoa o te Matua, o te Tama, o te Wairua Tapu. Kia mahara ano koe ki te whakau i te ahi, ara, i ta te Atua mea homai noa, ka riro na i a koe, he mea na te whakapanga atu o o matou ringaringa: E hara hoki i te wairua o te wehi ta te Atua i homai ai ki a tatou; engari to te kaha, to te aroha, to te ngakau mahara."

Ka mutu ka tapaea mai te Paipere Tapu. No te whakapanga ringaringa ka pupu noake te aroha o te iwi Maori. E ki ana etahi te ahua o te Pihopa Maori ano he reme e kawea ana hei whakahere. He tokomaha nga Maori, me nga pakeha hoki i tino tangi i tenei waahanga o te karakia ara he ihiihi. I mea etahi i te kaha o te tapu, ano ka taka tonu iho tetahi mea o te rangi.

Ka mutu mo tenei wa nga korero mo te karakia whakatapu i to koutou Pihopa.

TE KAUWHAU A ATIRIKONA HAPATA WIREMU.

I Pit. IV:11.

"Kia whai kororia ai te Atua i nga mea katoa."

Ka mahara koutou ki te kupu a Paora i te 12 o nga upoko o Koriniti tuatahi—i ata korerotia e ia nga homaitanga a te Wairua, i mea ra ia ahakoa rere ke aua mea i homai ki te Hahi—he mea homai na te Wairua kotahi, ehara i te mea kia wehea ketia ai te Hahi, engari kia uru ai ia tangata ia tangata

ki te tinana kotahi hei wahi mo tana tinana. He mea ke i ho atu ki tetahi, he mea ke ki tetahi—i whakaritea he mahi ke ma tetahi, he mahi ke ma tetahi pera me te tinana tangata he mahi ke ma te ringa, he mahi ke ma te wacwae, ma tera wahi, ma tera wahi—kahore e mahi tetahi wahi mona ake, engari mo te katoa kia whai pai ai te tinana katoa, ko te kaha hoki o ia wahi o ia wahi no te Atua kotahi e mahi nei i nga mea katoa i roto i te katoa.

I tuhituhi ano a Paora ki te hunga o Roma ko tana mea ano—kia mahi tahi nga wahi katoa, tetahi mo tetahi, kia ora ai te tinana katoa. I muri tata iho ka tae atu a Pita ki Roma, i tuhituhi ano i tana pukapuka tuatahi i reira. A, ki te ata korerotia taua puka puka ka kite tatou kua rongu a Pita i nga kupu a Paora inahoki, rite tahi ta raua korero, ara i poka ke te mea Wairua i homai ki tetahi ki tetahi kia mahi ai ia tangata ia tangata mo te katoa, no te Atua hoki te kaha e pai ai te mahi a tenei a tenei—a, ahakoa poka ke nga mea homai, kotahi tonu te mea, kia tohea e te katoa. hei mahi kotahi ma te Hahi—ara, kia whai kororia ai te Atua i nga mea katoa.

He mea nui taua kauwhau a Paora raua ko Pita mo nga tangata katoa o te Hahi, engari rawa ia mo te Minita. Kahore i tino rite te minita o aua ra ki to naia nei—I ata korerotia e Paora nga tu minita i te Hahi o Koriniti—ko etahi e kore e kitea inaianei: Kua rereke hoki inaianei te mahi ma te Pihopa, ma te kaumatua ma te rikona i ta ratou mahi o mua.

He ahakoara e mohio ana tatou he mea ata tohutohu na te Wairua Tapu ta te Hahi mahi i muri tata iho i nga wa o nga Apotoro ara te whakarite i enei tu minita pihopa, piriti, rikona, e tu tonu nei ki te Hahi—ka riro ano i ia minita i ia minita te mea homai a te Wairua kia tupu ora ai te Hahi, kia whai kororia ai hoki te Atua—pera me te kupu a Pita.

Me tahuri tatou ki te karakia whakaminita—kei reira ano taua kupu timata mai i nga inoi mo nga ra Emipa he whakaaro pea ki te kupu a Pita raua ko Paora, E rima nga whakahuatanga o taua mea i te Karakia Whakapiriti—he maha hoki ki era atu karakia kia mohio tonu ai tatou ko te tino take i tu ai te Hahi i whaka-ritea ai hoki nga minita koia tenei kia whakakororiatia ai te Ingoa o te Atua—kia pau hoki te kaha o te Hahi katoa ki taua mea.

Otira, tera pea tetahi tangata e mea—He tika tena mo nga minita o mua iho, mo te pihopa mo te piriti mo te rikona—engari ko wai ra ka mohio ki te peheatanga o tetahi tikanga hou? Ina hoki kua mine mai tatou inaianei hei tautoko ki te inoi i te whakapānga o to tatou hoa e tu mai nei hei pihopa—engari he mea ahua hou tona pihopatanga—ehara i te mea hei pihopa mo tetahi takiwa, pera me nga pihopa o mua engari hei pihopa mo te iwi Maori, ahakoa ki tenei pihopatanga ki tetahi atu pihopatanga ranei o te motu nei. Tera pea

tetahi e tupato ki tenei tikanga hou kei tupu i konei te aitua, ara, ta wehewehe i te tinana o te Karaiti, i te Hahi. Kia pehea ta tatou whakahoki ki te tangata pera?

He tika tena, ka aitua ano ki te kore e ata mahia. Engari ehara i te mea no naianei tonu taua tu aitua. Pera tonu te raruraru o nga Apotoro i ta ratou whakaritenga i nga minita tuatahi i te hahi o mua. Kua anuamu nga Kariki i hapa o ratou pouaru i te tuwha kai—tokowhitu nga tangata i whakaritea mo taua mahi—he Kariki aua tangata kua tupu i reira te wehewehe mehemea kihai nga Apotoro i ata aru i ta te Wairua Tapu arahi i a ratou. Pera tonu hoki i ia mahi, i ia mahi a te Hahi tae noa ki tenei ra. Ki te mahara te Hahi ki nga tikanga a te Karaiti i tukuamai e ana Apotoro ka pai te tupu, tena ko tenei ki te wareware ia ki ana tikanga ka kitea te raruraru, te aitua, te wehewehe. Ko tatou hoki, ki te aru tatou i nga tikanga a te Karaiti i tenei mahi nui a tatou ka ora te Hahi—tena ko tenei, ki te peka ke atu tatou i ana tikanga ka mate te Hahi.

Kia whaka rapopototia te korero mo te tupu o te Hahi ki te iwi Maori. I matua kauwhautia te Rongopai ki te iwi Maori e te Matenga i te Ra Whanautanga i te tau 1814—ko te timatanga tera. Kotahi tekau ma tahi nga tau—he uaua te mahi—he roa te tumanako—a, katahi ano ka iriiria ai te matamua o te Hahi—ka tupu i kona te Hahi tere rawa te tupu, a i te tau 1840 kua uru katoa te iwi Maori ki te Hahi ara kua uru a roto etahi, a waho etahi. A, kahore ano kia rua tekau ma rima nga tau ka pa mai te raruraru: ka tupu te pakanga—ko te whenua te take—a he tokomaha i tahuri ke—he mate nui tera, a kahore ano kia ora—He ahakoa ra i te mahi tonu te Hahi, a, i enei tau ka hori nei kua hoki mai etahi. Otira, kahore ano kia tino rite te tu o te Maori ki roto ki te Hahi, Kahore ano kia uru rawa ia ki te kotahitanga o te Hahi Tera ano he mahi ma te Maori hei whakatupu hei whakapai i te Hahi i runga i nga mea homai a te wairua kua riro mai nei i a ia—engari kahore ano kia kitea te huarahi e tae ai te Maori ki taua mahi mana. Heoi i te tau 1925. ka ata whakaarohia taua mea e te Hinota Tianara ka whaka takotoria te tikanga kia tu tetahi pihopatanga—me nga mea katoa o taua pihopatanga—kia whiri-whiria tetahi pihopa he pakeha ranei he Maori ranei—otira kihai te komiti whiriwhiri i whakaae ki tetahi tangata hei pihopa—na reira i whakareketia ai te tikanga—i whakaritea hoki kia whakamotuhaketia tetahi tangata Maori hei pihopa awhina mo te Pihopa o Waiapu. ko tana mahi mo roto o te hunga Maori o konei, o whea pihopatanga, o whea pihopatanga hoki me ka whakaae te pihopa o taua pihopatanga—a kua mine mai nei tatou kia kite i tona whakapanga, kia inoi hoki ki te Atua kia manaakitia e ia tenei mahi.

E mea ana tatou he mea ata tohutohu e te Wairua Tapu tenei mahi a te Hahi, me te tumanako tonu tera ano taua Wai-

rua e arahi tonu i a ia i a tatou. Engari kia tika o tatou whakaaro mo tenei mea. He aha ra te tikanga o tenei mahi a tatou? Kaua tatou e pohehe e meatia tenei hei tikanga ngawari e watea ai te komiti Pihopatanga i nga raruraru mo te whangai i ana Minita Maori, e mama ai ranei te Pihopa i te mahi taumaha, te haereere ki nga wahi mamao o te pihopatanga tiroiro ai i te hunga Maori kaua hoki tatou e hua noa he mahi patipati tenei kia koutou, ki o matou teina o te iwi Maori, kia kite ai koutou i te tangata Maori he mea whakakakahu ki te kakahu pihopa e mahi ana i te mahi pihopa. Ko koe hoki, e toku teina, kua karangatia na koe ki tenei mahi nui—ehara tenei i te whakahonore noa i a koe.

Kaore. He mea taumaha rawa te mea kua whaka wahangia ki a koe, ara kia whaka tika tika tonu koe i a koe ano, kia pehia te ngakau, kia inoi, kia ata whakaaro ki nga karaipiture kia kaha ai koe ki te tohutohu, ki te whakaako ki te whakahau i tau iwi, ki te pana atu hoki i nga whakaako he katoa. He tino mea nui tenei, he mea uaua; a heoi ano te mea e taea ai e koe taua mea nui ko te whakawhirinaki ki te Wairua Tapu, mana nei koe e whakawhiwhi ki te kaha, ki ana pai katoa: kia anga tonu koe, auaka ki te mahi mo ia ra mo ia ra, engari ki te take i karangatia ai koe ki tenei mahi minita. E mea ana koe, ki te pai te Atua mau e akiaki te iwi Maori ki nga mea wairua—kia tokomaha noa atu ai te hunga kai-hapa, kia nui noa atu ai te hunga e mea ana kia whaka pangia hei minita, kia whakamuaai te whaka pono o te iwi, kia ngakau nui ai ratou ki nga mea a te Atua: Ma reira e wareware noa atu ai nga iwi Maori ki o ratou pakanga o mua, e akiaki ke ratou te tuakana i te teina ki te hanga whare-karakia pai, ki te kohikohi moni hei whakapaipai i aua whare, hei whangai i nga minita. Ko te mahi tera mau—a ahakoa kua oti, he maumau noa iho aua mea katoa ki te kore koe e whakakahangia ki nga inoi a nga Pihopa, a nga minita a te iwi katoa, ahakoa pakeha, ahakoa Maori, kia whakapaua ai tou ngakau, tou wairua, tou kaha, ki te tino mahi ma te Hahi—ma nga minita—koia tenei “Kia whai kororia ai te Atua i nga mea katoa, i roto i a Ihu Karaiti; kei a ia te kororia me te mana ake ake. Amine.

HUI PIHOPA KI TE PAKIPAKI

Tera e nui noatu nga kupu mihi e tuhia iho mo runga i te ra i hui mai ai nga Iwi o te motu kia kite i te whakawahinga i to tatou hoa i a “Fred” mo turanga pihopa tuatahi mo Te Iwi Maori, a muri ake nei karangatia ai ko Te Pihopa o Aotearoa.

Ko te marae i hui ai nga Iwi ko Te Pakipaki a i whakamanuhiritia ai hoki nga pihopa katoa me nga Atirikona me nga Minita Pakeha me nga whanaunga o “Ngati Wiremu,” i te mutunga mai o Te Whakawahi i Te Katitara i Nepia.

Na Hori Tupaea nga kupu pohiri a Te Iwi i whakaputa ki Te Atipihopa me ona hoa katoa me a ratou minita, na Ta Apirana Ngata me Mita Taupopoki nga tautoko. I muri o te whakautu a Te Atipihopa ka nukuhia nga korero mo muri o te kai.

Te wa o te kai. Ko te teepu i nga pihopa ko to waenganui o runga, ko Te Atipihopa te 'heti.' I te taha katau ko te teepu a Pihopa o Aotearoa, me etahi o nga Atirikona mo nga minita pakeha. I te teepu taha mau ki Ta A. T. Ngata me etahi o nga minita pakeha. I to komai teepu ko to nga minita Maori me nga lwi whakaeke, Ngapuhi, Ngati Maniapoto, Wai-kato, Taranaki, Wanganui Ngati Whiti, Rangitane, Raukawa, Te Atiawa, Te Arawa, Matatua, Whanauapanui Tuwharetoa, Ngatiporou, Rongowhakaata, me Ngati Kahungunu katoa.

I te nui o te tangata, e whitu nga whakaeke nga o te teepu. Mutu rawa ake te kai kua ahiahi rawa ka hoki kore korero nga pihopa me etahi o nga hoa pakeha.

I konei ka puta nga kupu mihi a nga lwi ki Te Pihopa Maori me te marae ara kia Hori Tupaea kia Puhara, me to raua kaumatua a Ihaia Hutana me te iwi. Ka whiua nga mahara mo taua ra, koia enei:-

Te Arawa, Tuwharetoa, me Matatua	..	£66	0	0
Ngatiporou	..	36	0	0
Ngati Kahungunu ki Heretaunga	..	53	13	0
Hui katoa	..	£155	13	0

Otira e tika ana kia puta he kupu mo nga taonga o Te Pokiha i tapae ai ki te marae o Te Pihopa o Aotearoa ara tona tinana me tona wairua ka whakahokia ki te haahi.

Kua kitekite nei tatou e nga hoa i tawhiti, i roto i o tatou kawai Maoritanga ka huihui i roto i Te ra o AOTEAROA, e tika ana kia kua tatou "Kua meinga kia tata ake."

Ko nga Minita enei o te Motu i tae mai ki te ra i whakawaia ai te Pihopa tatahi o Aotearoa.

WAIAPU PIHOPATANGA.

HERETAUNGA

Rev. Hemi Huata	..	Ra Rangiaho
.. Wipere Mataira.	..	Wharetini Rangi
.. Peni Hakiwai		

WAIKATO PIHOPATANGA

Rev. Kahi Harawira	..	Karira Karaka
.. Hori Raiti	..	Henui Pou

PONEKE PIHOPATANGA.

Rev. H. Keremeneta „ Temuera Tokoaitua
 „ P. Kokiri „ Pakake Leonard

NGATI POROU.

Rev. Pine Tamahori „ Wiremu Moana.
 „ Poihipi Kohere

MATATUA.

Rev. Kenana Pahewa „ W. A. Te Waaka
 „ Ropere Tahuriorangi

TE ARAWA.

Rev. Eruini Te Tikao „ Rewi Wikiriwhi
 „ Manihera Tumatahi

AKARANA PIHOPATANGA.

Rev. Kenana Keretene „ Keina Poata
 „ Wiremu Panapa „ Taurau Hohaia

I roto hoki i tenei ropu a Kenana Aata Wiremu o Te Aute, me Kenana W. G. Wiremu o Whanganui a Atirikona Tiatitene o Rotorua me Atirikona Hapata Wiremu o Turanga. (Taria nga Mangai-reimana mo te pepa o Hanuere).

HE MIHI NA TE PIHOPA.

Ki aku iwi i tena wahi i tena wahi, tena koutou katoa. Aku hoa minita i tena pariha i tena pariha, kia ora koutou katoa.

Tenei ahau, kua karangatia nei hei matua mo koutou i roto i te Hahi, te mihi atu nei, te tangi atu nei ki a koutou. Tena koutou me a koutou manaaki nui i a au. Koutou, i tae mai nei ki te mau mai i to koutou aroha i te ra o te Karakia Whakawahi, koutou i tuku waea mai, reta ranei hei putanga mo a koutou mihi, kia ora koutou katoa.

Nga tumanako a o tatou matua, tae mai ki tenei whakaputuranga i a tatou nei, kua tutuki i tenei ra. Kua homai te whao wairua ki o tatou ringaringa ake pupuri ai. Kua mutu nga ra o te tauratanga, kua tohunga tatou i tenei ra. Tena, me pewhea he whakaaro ma tatou?

Kua eke tatou ki runga i to tatou waka Maori. Me pewhea te whiu o te hoe?

E nga iwi o te motu, kia aroha tatou ki a tatou. Kua morehutia tatou. Kaati ra te wehewehe i a tatou. He taonga nui rawa tenei ka homai nei ki a tatou e to tatou matua i te wahi ngaro. Kaore i homai hei honore noa mo tatou, engari

hei huarahi mai mo ana manaakitanga wairua ki roto i o tatou ngakau. He manaakitanga mo te iwi Maori kei tenei whaka-aetanga mai i te Pihopatanga mo tatou.

Noreira ahau ka inoi kia koutou katoa kia kaha te awhina mai i te taha wairua o a tatou mahi. Ki te tika hoki te taha wairua, ka tika hoki te taha tinana. E ki ana hoki a Te Karaiti "Matua rapua te rangatiratanga o te Atua, ka tapiritia mai enei mea katoa ma koutou."

Ko aku mihi ki tena iwi ki tena iwi, me waiho kia tae atu au ki o koutou marae

TAIMA-TEPARA.

I te marama o Hanuere o Pepuere ka haere ahau i roto i nga pariha o te Pihopatanga o Waiapu. Aperira ki te Pihopatanga o Waikato, me Poneke i a Mei ki Nelson me Christchurch. He pai tonu te whakarite i nga karahihe mo te hunga e tika ana hei Whakaau ma te Pihopa.

Ko te kainga o te koutou Pihopa ko Te Kohupatiki i Heretaunga nei. Ka tuhituhi mai me penei a waho:

Pihopa o Aotearoa,

Box 300,

Hastings.

Ko nga hui o te motu e hiahia ai koutou ki te Pihopa, kia tere te whakaatu mai, kia uru ai ki tana taima-tepara.

Heoi ra e nga iwi o te motu, kia aroha mai ki a au, kia ngawari, kia manaaki. Mahi tahi tatou. "Nau te rourou, naku te rourou ka ora te manuhiri."

Ma te Atua koutou katoa e tiaki e manaaki.

Na ta koutou pononga,

Pererika Akuhata Aotearoa.

NGA MIHI MO TE PIHOPA O AOTEAROA.

Na Atirikona Cowie, Hamutana.

Kia tau nga manaakitanga a te matua ki a koe i te ra i whakawahia ai koe, a nga ra hoki e heke iho nei.

Na Atipihopa Julius, Christchurch.

Kei te inoi tonu ahau kia tukuna iho nga manaakitanga a te Atua ki a koe. Mana koe e awhina.

Na te Mission Chaplain, Ratana Pa.

He nui te mihi mou ka tu mai na i tena taumata honore, i tau ai ki a koe te karangatanga hei Pihopa tuatahi mo te iwi Maori. Kia tau nga manaaki a te Matua ki a koe i runga i au mahi katoa. Aroha nui.

Akarana Maori Association.

He tuku atu tenei i a matou mihi me te aroha ki a koe i tenei ra i whakawahia ai koe hei Pihopa mo matou.

Ko te tumanako kia maha nga tau e noho mai ana koe hei kai-hautu mo nga whakahaere e puta ai he ora mo to tatou iwi Maori.

Atirikona Dart, Nelson.

Kei te mihi, kei te inoi mou, o hoa e noho atu nei i Nelson Rev. Tangohau. Uawa, Tolaga Bay.

Kanui te pouri mo te korenga e tae atu i te mate. Kei te mihi atu nga tangata o Whangara me Te Hauiti ki a koe, me te inoi kia tau nga manaakitanga a te Atua ki a koe i te ra i whakawahia ai koe.

Na Te Puca, Ngaruawahia.

Tena koe i te manaaki nui a nga iwi e rua. Ma te Atua koe e tiaki.

Na Tau Henare, M.P. (Kia Ta A. T. Ngata).

I runga i te konohi o te ngakau ki tenei o tatou matua kihai i taea te haere atu. Hoatu ano te aroha ki te Pihopa o Aotearoa. Tena koutou.

Na Tahupotiki Haddon, Hawera.

Tena koe te whakaatanga pihopa o te Hahi o Ingarangi ki te iwi Maori o Aotearoa. Ma te Atua koe e arataki i nga ra katoa.

Na Hon. K. S. Williams, M.P.

Kanui te pouri mo toku korenga e ahei te haere atu kia kite i te whakawhinga i a koe hei Pihopa Maori tuatahi mo Aotearoa. Ahakoa ra ko te tinana anake i mahue iho nei, ko nga whakaaro kua riro atu ki te autoko i ta tatau taonga. Kia ora koe me te iwi.

Na Taiporutu Mitchell, Te Puke.

Ahakoa kei te ngaro ahau ko aku whakaaro kei a koe tonu i enei ra. Kia kaha kia tatau. Kanui te aroha atu.

Na Henare Ruru me Tutepuaki me te Aitanga-a-Mahaki.

Ahakoa kaore e tae tinana atu kei te mihi kei te koa te Ngakau kua meinga ko tetahi ano o te Iwi Maori hei upoko mo te Hahi, te taonga i manaakitia e nga tini rangatira kua heke ki te po. Kia ora tonu te Pihopa. Ma to tatou Matua i te rangi koe e atawhai, mana e homai he maramatanga e tutuki ai te iwi ki runga ki tana kupu. Heoi tatau tatau.

Herepete Rapihana me Te Rarawa katoa Kaitaia.

Kia mau iho ano nga manaakitanga a te runga rawa ki ki runga ki a koe me nga iwi katoa e tae atu ki te ra e whakawahia ai koe. Heoi na o pononga i tenei wahi

Na Mutu Kapa, Te Rarawa.

Tena koe. He kupu mihi atu ki a koe mo to ra e whakawahia ai koe hei Pihopa mo to iwi Maori. Noreira i te mea kaore i taea te haere atu ko nga mahara katoa i roto i te wairua kei kona katoa tatou. Ma te Atua tatou e awhina i roto i nga mahi mo te ra apopo. Kia tau ano te rangimarie ki nga iwi katoa e tae atu ki te marae ki te whakanui i nga mahi e rite ana i roto i te Ariki.

Ma te Atua koe e manaaki e tiaki i te ra o to motuhanga hei Pihopa tuatahi mo te iwi Maori. E tu ra i runga i te whakapono. Whakatane, kia kaha. Whawhaitia te whawhai pai o te whakapono. Ma Ihowa e tiaki to haerenga atu me to haerenga mai, aiane, ake, ake. He nui te pouri mo te korenga e tae atu. E tumanako ana te whakaaro kia tae mai koe ki enei takiwa i te tau hou.

Teihi Paerata, Ruatoki.

I te nui o nga raruraru e kore e tae atu. Ma te Atua koe e tiaki.

Na Tui, Ruatoki (Ki te Pihopa o Waiapu).

Kei te pouri mo te korenga e watea ki te haere atu. Kia tau nga manaaki ki te Pihopa Maori.

Na Tutepuaki me Te Rangikawhiti, Turanga.

He nui no nga raruraru i kore ai e watea ki te haere atu. Ko nga mahara me te wairua kei kona katoa. Tena koutou.

Na Barnard, M.P., Helensville. Te mema hou mo Nepia.

He nui te mihi mou ka karangatia ki tena turanga tapu. Ko te tumanako kia nui nga hua papai e puta ki te iwi Maori i runga i au mahi. Kanui taku pouri mo te kore e watea ki te haere atu i te ra o to whakatapunga apopo.

Na Toru Rupuha Ashford, Ratana Pa.

He nui te mihi mou ka tu mai na hei Pihopa mo te iwi Maori. Kia tau ki runga ki a koe nga manaakitanga a te Wahi Ngaro. Kia ora.

Na Te Kanapu Haerehuka, Ratana Pa.

Kei te mihi atu matou ki a koe mou ka tu mai nei hei Pihopa tuatahi mo te iwi Maori. Kia tau nga manaakitanga a te Runga rawa ki a koe i tenei wa tae noa ki te mutunga o tau mahi. Aroha nui.

Na C. Broad, Tumuaki o te Kareti i, Nelson.

Kei te mihi atu to Kareti tawhito ki a koe i tenei ra.

Na te Pihopa Awhina, o Sydney, N.S.W.

Kei te mau tonu i roto i oku mahara nga hui atahua i Rotorua. Kei te inoi tonu ahau mou kia manaakitia.

Na Rev. and Mrs Coats, Akarana.

Aroha nui. Ko o maua mahara me a maua inoi kei a koe katoa i tenei ra nui. Kia kaha ki te arataki i to iwi Maori ki a Te Karaiti.

Na Rev. Fraer, Christchurch.

Kei te inoi taku pariha me te kareti o Te Waipounamu kia tau nga manaakitanga a te Atua ki a koe ki te iwi Maori hoki i tenei wa. Kia ora tonu koutou.

Na Rev. Smith, Tolaga Bay.

Kei a koe katoa o matou whakaaro me a matou inoi i tenei ra. Ma te Atua koe e manaaki e tiaki. Kia tau nui ki a koe tona Wairua Tapu.

Na Hon. J. G. Coates, kia Hon. Sir Apirana Ngata, Pakipaki.

Na nga raruraru o tenei wa i pupuri iho. Ko te hiahia ia kia tae atu ki te whakawahinga o to tatau Pihopa Maori. Otira ahakoa kore te tinana e tae atu, ko nga mahara kei kona me te tumanako kia tupono te tutuki o nga wawata o nga ra ka huri nei kia riro ma tetahi Pihopa Maori ake e whakakotahi, e rauhi to tatau Hahi Maori o Ingarangi i Aotearoa nei Hoatu aku mihi ki to tatau Pihopa Maori. Tena koe me nga lwi kua hui mai na ki te manaaki i ta tatau taonga.

Na Uta Waitford, Hiruharama.

Nekeneke te manu ki runga ki te pae ka koroki e koa ana e hari ana mou ka eke ki tena tuunga whakahirahira. Taitoko aku matua ora katoa mai.

Whakarewarewa,
Noema, 26, 1928.

Kia Rev. F. A. Bennett,
Tena koe,

Katahi ano taku nei mihi kia koe mou kua karangatia nei ki te Turanga nui, ki te Turanga tapu o te Hahi, hai Pihopa tuatahi mo te Hahi o Aotearoa.

He nui te koa o te ngakau mou i whiriwhiria hai tuatahi mo taua mo te tangata Maori ki te tu i tena Turanga Tapu. No konei i tumanako ai te ngakau kia roa koe e tu ana i tena turanga. ko au mahi, ko au whakahaere i runga i te pai, i runga i te marama kia waiho hai taurua ma te hunga e haere mai ana i muri mo tena turanga; hai whakaatu hoki ki te Hahi pakeha kei te tika tonu taua te Maori ki te piki i tena Turanga nui.

No, reira kia manawanui, kia marama ko Ia ano hai arahi ia koe i tena Ara hou.

E mihi noa atu ana hoki ki nga tangata katoa o to kainga o te Kohupatiki mo to ratou manaaki ia koe, ara ia koutou ko

to whanau, me to ratau piri pono i roto i nga tau i potatu ai te motu katoa i nga tau tutata ka hori nei.

E mihi atu ana ano hoki ki nga Ranga tira katoa o N. Kahungunu tae atu ki o ratau hapu, na ratau nei koe i awhina i runga i nga mahi i kite whanui ai nga Kaumatua o te Hahi, ko koe rawa hai tu tuatahi i tenei Turanga.

E mihi ana ano hoki ki a Ta Apirana T. Ngata mona i kaha ki te whawhai kiariro mai tenei taonga nui i te Iwi Maori.

Heoi ra, ahakoa kaore e tae atu i te ra e whakawahia ai koe, ko nga mahara kei a koe tonu i taua haora. Ma te Manakitanga a te Matua i te wahi ngaro, koe e whakakaha i taua Haora Nui.

Raimona Heretaunga.

Na, Uemana Pokiha, Maketu.

Tama Ra e!

Tama Ra koe.

“He mea i te mate kua ora. i te ngaro kua kitea.”

Whakaihi ake ra i tua i te tihi o nga maunga whakaataata mai ra i tua o Hawaiki i te Pac-ki-Tawhiti, whakaarahia ake te ahuatanga o to tupuna o “*Puhaorangi*” i huaina ai tou karangatanga i te ao-turoa ko Te Heketanga-a-Rangi.”

E tata ana tenei ki te 2000 tau e ngaro ana ki runga i te kare o nga wai, e hūna ana ki tua o nga kapua o te rangi. Heoi i tou aranga mai i tenei ra ka habua mai te mea mate ka kite mai te mea ngaro: i kapohia ai e te ‘Wa’ kia horahia ‘Tona’ puawaitanga ki ‘Aotearoa’ ka hipokina nei te ingoa tuatahi o tenei reo tapu “*Pihopa*” ki runga ki tou iwi Maori. Ehara i te reo no te whenua engari no runga no nga kapua, ka hurahia nei e koe te tauarai o nga rangi i makere iho ai te ingoa o to tupuna o “*Puhaorangi*” ki runga kia koe.

Kia ora korna ko to mokai me ta korua whanau katoa ka taupokina nei ki te karangatanga o Koutou tupuna “Te Heketanga-a-Rangi.

E kui e Rangi me whāwhā noake e au te kupu a to tupuna a ‘*Irihapeti*’ hai korerorero ma to ngakau hai koa natu hoki ma o mātua mokai i tawhiti:—

“Ka whakanui toku wairua i te ‘Ariki,’ a. e hari ana toku wairua ki te Atua, ko toku ‘Kai whakaora: mona i titiro ki te iti o ‘Tana’ pononga ta te mea hoki katahi ahau ka kiia e nga whakatupuranga katoa e haere ake nei he wahine hari.”

Ka riro atu nei koe ma te maru o to rangatira e arahi tahi atu ki tena nohoanga tapu ki te Tūāhu e motubake ana hai taumata mo nga Ruanuku. Noho mai ra i roto i nga whare

whakairo i motuhia ai hei nohoanga mo te hunga i whiriwhiria. Ma te "*Kai Hanga*" i Runga Rawa korna ko ta korua whanau katoa me to korua whare katoa e manaaki e tiaki e arataki hoki i roto i nga maramatanga e taea ai e korua te pakanga ki nga mahi o tena Pa-tuwatawata. I runga ano hoki i te '*Ingoa*' Kaha o to tatau '*Kai whakaora*' o '*Ihu Karaiti*' Amine.

KARAKIA WHAKAU.

HUKARERE KURA.

No te po o te Taite te 6 o nga ra o Tihema ka whaka-haeretia e te Pihopa o Aotearoa te karakia Whakaū i roto i te whare-karakia o te kura i Hukarere.

Ko nga tamariki tuatahi enei i Whakaungia ai e te Pihopa o Aotearoa

1. Alice Hodge, o Paengaroa.
2. Kaputu Katae, o Tikitiki.
3. Whakamaungarangi Babbington, o Ruatoria.
4. Whareherehere Heperi, o Takapau.
5. Merehana Curtis, o Tangoio.
6. Huatahi Marunui, o Carterton.
7. Mary Rapana, o Tikapu.
8. Clytie Huata, o Mohaka.
9. Te Aotaihi Kururangi, o Hicks Bay.
10. Manu Mataira, o Nuhaka.
11. Annie Sadlier, o Whenuākura
12. Lydia Boyd, o Te Araroa.
13. Hiwinui Haig, o Ruatoria.
14. Mihi Tahuaroa Watson, o Picton.
15. Hinehaere Hutana, o Porangahau.
16. Rupene Te Ohomauri Mackey, o Waioamatatini.
17. Mere Karaka Mackey, o Waioamatatini.
18. Florence Lucy Wallis, o Porirua.
19. Mary Moana Jensen, o Hicks Bay.
20. Ruiha Keremeneta, o Pipiriki.
21. Lucy Te Atua, o Porangahau.
22. Mereana Tangaere, o Rangitukia.
23. Ruta Erena Paerangi Durie, o Feilding.

Ko nga tangata enei i Whakapangia e te Pihopa o Aotearoa ki Te Kohupatiki i te po o te Wenerei, Tihema 12th, 1928.

Hirini Waaka, Albert Te Aubeke Bennett,
 Hikiera Mihaere, Whetu Marama Rawhiti,
 Tai Awhi Rawhiti, Ruth Hararutu Chadwick,
 Mabel Waipurukamu Potaka,
 Kahukiwi Gloria Chadwick
 Urenis Tangi Wehi.

HE KARAHIPi MO NGA TAMARIKI A NGA MINITA MAORI.

Pukehou, Nepia.

Noema 14th, 1928.

Ki te Etita o
Te Toa Takitini,

E te Hoa,

He nui te pouri i tau ki nga Minita Maori, me o ratou hoa pakeha, i te rongonga ki te panui a nga Kai-Tiaki o nga whenua o Te Aute Kareti. ara ki ta ratou whakaatu e kore e ahei i a ratou te awhina i nga tamariki a nga Minita Maori e tukua ki Te Aute Kareti me Hukarere kura a nga tau e heke iho nei.

He kore ranea no nga moni reti hei whakaea i nga raru-raru o aua kura te take i kore ai.

I te mea hoki he tokomaha rawa nga tamariki a etahi minita, he iti noa iho te oranga minita o te nuinga e tika ana kia pouri. A, i te tunga o te Hinota o te Pihopatanga o Waiapu i a Oketopa, i motinitia e Rev. Pine Tamahori he motini e tono ana ki te komiti tumuaki o te Pihopatanga (Standing Committee) Kia whakaritea e taua komiti etahi karahipi ki Te Aute me Hukarere hei awhina i nga minita maori mo a ratou tamariki kei aua kura. He tino take pai tana. he tino pai hoki me ka taea e taua komiti te pera; otiia, kowai ka mohio ka taea? keihea hoki he moni hei karahipi?

Na reira, i te huinga o nga Kai-Tiaki o te Tahua Whakamahara ki a Te Wiremu Karuwha raua ko tona teina, ko Te Wiremu Parata, i tenei marama ka kokiritia he motini ano:—
“Kia awhinatia nga Minita Maori, me a ratou tamariki e puta ana i nga kura kawanatanga ki nga kura nunui o te Hahi, a kia whakaritea he karahipi mo ratou.”

A, Whakaaetia Tonutia Ana e te Katoa.

Iwhakawhanuitia hoki taua awhina mo nga minita Maori Katoa o te Hahi, *puta noa i nga Pihopatanga o Aotearoa*, ara mo a ratou tamariki e tukua ki Te Aute kareti, ki Hukarere, ki Tipene, ki Wikitoria.

I penei ai o matou whakaaro he tata no Tipene me Wikitoria mo nga tamariki a nga minita o Akarana o Waikato. Ko nga moni o te karahipi kotahi e rua tekau ma rima pauna (£25) i te tau, a kariro atu mo nga tau e rua.

Te rongoa tuatahi mo te mare mo te matao mo te puru
WOODS' GREAT PEPPERMINT CURE.

Kahore i taea te whakarite i te maha o nga karahipi, he kore mohio hoki ki te tokomaha o nga tamariki e rite ana mo te haere ki aua kura: Engari ka tukua te whakaatu nei ki nga Tari o nga Pihopatanga, a ma era e whakaatu mai nga ingoa me era atu mea e tika ana kia mohiotia e matou. Me ka kore e taea i etahi tau te awhina i te katoa, ka ata whiriwhiri nga Kai-Tiaki i nga tamariki e tino tika ana kia awhinatia ki nga karahipi i aua tau, a ka rite ki te tokomaha o nga tamariki a te minita, ki te iti ki te rahi ranei o tona oranga.

Otira kei te tumanako matou ki te awhina i te nuinga o nga minita he iti nei to ratou oranga katoa.

Heoi, ehoa, mau tenei take nui e panui tonu ki te Toa Takitini hei oranga ngakau mo o taua hoa minita, kei nga kau pouri, kei ngakau kore, etahi; kia tere ai hoki matou te mohio ki te tokomaha o nga tamariki mo te tau, 1929.

Me whakaatu te minita *ki te tari o tona Pihopatanga*, he pai hoki me ka whakaatu mai ki ahau.

Kia ora koutou e oku hoa minita Maori, e aku teina. Hape kirihimete, Hape Nui la hoki, ki a koutou ki o koutou hunuku hoki. Heoi ano Na tetahi o nga hoa aroha nui, hoa pumau, o te Iwi Maori.

Na Kenana Aata Wiremu.

Kia ora to tatou kaumatua a Kenana Aata Wiremu me te Pouari whakahaere i te Tahua a nga Wiremu. Katahi nei te tino manaaki nui mo nga Minita me a ratou tamariki. Kanui hoki te koa mo te horapatanga o tenei manaaki ki nga Minita Maori katoa o Aotearoa. Kua timata tonu inaianei te manaaki a te Atua i nga whakahaere o te Pihopatanga Maori. Minita ma, me pehea he kupu ma tatou? Ina te kupu:—

“Tukua mai ki a matou he ngahau e mahara ana ki au ata-whaingia katoa, kia tino whakawhetai ai matou, kia whakaputaia atu ai tou pai, ana ki o matou ngatu anake, engari ki a matou hanga, i a matou ka angu nui ki au mahi, ka haere i tou aroaro i runga i te tapu, i te tika, i nga ra katoa e ora ai matou.”

Katahi ka tino hanga te mihi nei: “Hape Nu la ki nga Minita.” Kia ora nga minita, o ratou hoa wahine, me a ratou tamariki.

Na te Pihopa o Aotearoa.

Mo te mare o te Tamariki whangaia ki WOODS' GREAT PEPPERMINT CURE.

Ka ora te mare i te WOODS' GREAT PEPPERMINT CURE.

For Turnbull Library
A. J. Hunter
7-11-27

Supplement to "Te Toa Takitini."

The Tapiri

KI "TE TOA TAKITINI."

Aga Maiata

41 - 60

Tirotirohia nga waiata nei me nga whakamarama. Mehemea kei te he nga kupu, nga whakamarama ranei, kia tere te whakaatu ki a

TA APIRANA NGATA, M.P.,
Wellington.

Kei te whakapukapukatia nga waiata nei, engari ko te hiahia o te komiti kia pai, kia tika, kia marama, nga kupu.

ETITA.

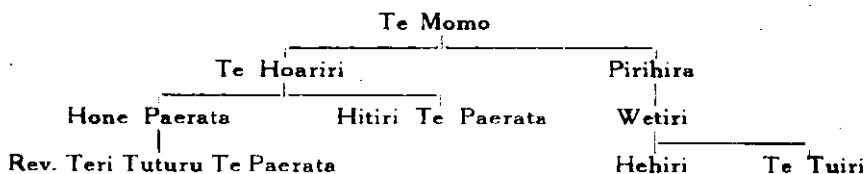
41.—HE TANGI MO TE MOMO-O-IRAWARU.

Na KARANGI. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Te Momo no Ngati-Tuwharetoa, no te taha hauauru o te moana o Taupo, no Titiraupenga, no te takiwa ki Hurakia. He tuahine keke nona a Karangi, he wahine rangatira, nana i tito te tangi nei mo te matenga o Te Momo ki Kahotea, e tata ana ki Te Roto-a-Tara, Heretaunga. No te wa tenei o nga pakanga nunui ki roto o Heretaunga, i eke ai a Ngati-Tuwharetoa, a Ngati-Raukawa, a Waikato, a Ngati-Maru, a Ngati-Maniapoto, a Ngati-Paoa, a Nga-Puhi, a Ngati-Whatua; ka hinga nga parekura nunui ki roto o Heretaunga, o Wairarapa. Ko te Roto-a-Tara tena, ko Te Aratipi, ko Maungawharau, ko Te Kaupapa, ko Te Pakake. Ka heke nga morehu ki Nukutaurua. I hokia mai e Pareihe, e Nuku-pewapewa i Nukutaurua, ko Te Wera ratau ko tana ope o Nga-Puhi nga kai-awhina. E noho ana a Te Whatanui, a Ngati-Raukawa, a Ngati-Tuwharetoa i te motu i Te Roto-a-Tara, e kiia nei ko Te Awarua-o-Porirua, i reira hoki te pa. Ka tutaki nga taua ki Kahotea; ka mate ki reira a Te Momo, na Peketahi o Nga-Puhi i patu.

I ea ano te mate o Te Momo i muri mai. Na Ngati-Tuwharetoa i patu a Peketahi ki Waipatiki, kei te hiwi i raro atu o Tangoio.

(Ref: M. 179, J. 9/136. J. 25/35, Wars 284-306. Tr. 48/434.)

Tera te whetu kamokamo ana mai:
 Ka tangi te whaitiri, ka rapa te uira,
 Te tohu o Hoturoa¹ i maunu atu ai.

Kaitoa, kia mate! Nau i rere mua;
 He waewae tapeka ki te ara ripeka,
 He pukainga² pakake ki te Roto-a-Tara³.

Ma wai e huaki te umu ki Kahotea⁴ ra?
 Ma Te Rauparaha⁵, ma Toheapare⁶ ra,
 Mana e tamoe te awa kei Ahuriri⁷.

Kia riro ana mai taku kai, ko Te Wera⁸.
 Me horomata tonu te roro o Pareihe,⁹
 Hei poupou ake mo roto i au.

Iri mai, e pa, i runga te turuturu!
 To-uru¹⁰ mahora ka pua e te tai,
 To kiri rauwhero ka whara kei muri.

Koa noa mai ra te wahine 'Ati-Puhi!¹¹
 Tahuri mai o mata te tihi¹² ki 'Tirau
 Mowai rokiroki, ko te huna i te moa;
 I makere iho ai te tara o te marama, e-i.

¹Hoturoa.—Ko te rangatira o runga i a Tainui waka.

²He hinganga rangatira.

³He roto kei Heretaunga.—He maha nga parekura i reira.

⁴E tata ana a Kahotea ki te Roto-o-Tara. I mate a Te Momo ki reira.

⁵Te Rauparaha nui.

⁶Toheapare.—Ki etahi whakahua ko Toheata. He ingoa no Te Whatanui o Ngati-Raukawa; he uri na Pare-Wahawaha.

⁷Ahuriri.—Ko te moana i Nepia; hei tikanga mo Heretaunga.

⁸Te Wera.—Ko Te Wera Hauraki, he toa no Nga-Puhi, i noho ki Nukutaurua i te Mahia. Nana i awaina a Ngati-Kahungunu.

⁹Pareihe.—Ko te rangatira o te ope a Ngati-Kahungunu ki Heretaunga.

¹⁰Uru mahora.—Ki etahi whakahua 'uru mawhai.' E kiia ana he uru mahora nga uri a Te Momo.

¹¹Ati-Puhi.—No Nga-Puhi a Peketahi, te tangata nana a Te Momo i patu.

¹²Ki etahi tuhituhi e penei ana, "Tahuri mai o mata te tikitiki rau mokimoki!" Engari he he tera, ahakoa e aronga ana ano i runga i te tatai tangi o te waiata nei. Ko 'Tirau he whakapotonga mo Titiraupenga, no reira nei a Te Momo.

Kei te J.P.S. 9/136 ano te waiata nei na Takaanini Tarakawa i tuku. Kei reira e whakamaramatia ana na Ahumai tenei waiata mo tona tungane mo Te Momo-o-Irawaru. He tamahine a Ahumai na Karangi He taupatupatu tena kei roto i te whanau kotahi.

He pai te kaupapa o tenei waiata; he tangi tetahi wahi apiti tonu atu he kai-oraora, he kohukohu mo nga rangatira nana te ope i mate ai a Te Momo.

42.—HE WAIATA AROHA MO TE TOMO.

Na Te REREHAU. (Ngati-Tuwharetoa.)

E ki ana a Te Taite Te Tomo na Te Rerehau tenei waiata, he waiata aroha mo tona tane mo Te Tomo, ko tetahi nei o ona ingoa ko Tute. No te haerenga o Te Tomo ki Otaki, ka haria ia raua tamaiti a Tauaiti, e kiia nei ko Te Piwa Te Tomo. Ko tetahi taha o Te Tomo no Ngati-Raukawa, ka whanaunga ki tera Ngati-Raukawa i Otaki ra. I waiatatia mai te waiata nei i Te Wera, Hauhungaroa, i te taha hauauru o Taupo. I moe a Te Piwa i a Kerenapu, tamahine a Henere Te Herekau, he minita, no te Hahi Mihinare, no Ngati-Whakaterere, hapu o Ngati-Raukawa.

I taia ano te waiata nei ki Nga Moteatea p. 168, ki S.L. p. 235. He tauriterite tonu nga kupu o era. Ko te ahua o era he mea whakawhitiwhiti i muri nei, a ko te kaupapa mai ko tenei ka taia i raro iho nei.

(Ref: M. 168, S.L. p. 235.)

Kaore te po nei te mariri te hau;
He rau tahuritanga ki te kopainga¹ whare.
Tahuna mai, e Rangi², ki te ahi³ taraiti;
Ka huri aroha noa te tonga o te ra,
Te rerenga ki te rua ma wai ano e tapapa?
Ka opeope ano te rere mai a te ao.
Ma wai au e whiu⁴ te hiwi ki Otaki?
Nga rakau⁵ tango mua, nau nei e te 'itu,⁶
Tenei te tu nei kei roto i a te puku.⁷
Kei te muri koe Tute,⁸ nana rawa i tuatahi,
Nau rawa i tuapeka ki te iti i au.
He inumanga *rama*⁹ i haurangi ai au, i.

¹Kopainga.—He pakitara whare.

²Rangi.—Ko Rangiaho, wahine a Te Heuheu Horonuku, tipuna o Te Heuheu Tukino, M.L.C. Ki etahi whakahua 'E Pane'.

³Ki te ahi taraiti.—Ki 'Nga Moteatea' e penei ana, "Kia ka ko te ahi."

⁴Whiu.—Ki 'Nga Moteatea' e penei ana 'kawe.'

⁵Nga rakau tango mua.—Mo te whakaaro a Te Tomo i haria mai ai te tamaiti, ka mahue atu te whaea ki muri.

⁶Kei 'Nga Moteatea' e penei ana 'Te Puke', mo Te Puke Te Ao pea. Ko te ahua he whakawhitiwhitinga tera.

⁷Puku.—Kei 'Nga Moteatea' e penei ana 'kei roto i te piro'. E ki ana a Te Taite kaore e pera ana ki a Ngati-Tuwharetoa; no Whanganui tera reo. Ko te tikanga ia he rite tonu.

⁸Tute.—He ingoa iti no Te Tomo.

⁹Ko tenei rarangi kaore i roto i 'Nga Moteatea' engari kei ta S. Locke. Ka kitea ki te kupu 'rama' no te wa pakeha nei tenei waiata.

43.—HE WAIATA MO TE MATE NGERE-NGERE.

Na TE ROHU. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

He tamahine a Te Rohu na Te Heuheu Horonuku, na tera wahine na Nohopapa. Nana tenei waiata i tito i a ia i pangia ai e te mate ngerengere. E kiia ana ko taua mate na tetahi tangata o Ngati-Whatua, na Whetu i whakapa. He tohunga tera, i a ia te mana wero ngerengere. Ka whai ki a Te Rohu hei wahine, kaore i paingia.

No te tau 1846 te horo i mate ai a Te Heuheu ratou ko tona iwi, ka haria na a Te Heuheu ki Tongariro. Ka mohiotia no waenganui o te wa pakeha nei tenei waiata. Ara hoki etahi tohu ko etahi kupu pakeha, 'koura,' 'repara,' 'ngira.'

Tera te ata iti hohoro mai koia;
Matatu noa ana ko au nei anake.
Kei te mura tonu o te pua¹ re-wi e ka ana, e pa!
I heria mai tua,² kia rongo atu au
I te papa koura,³ hei taoro⁴ iho
Mo te kino i taku tinana, ka tueketia nei.
Ko tau repara pai hoki tenei e te tangata.
Ko te tika i to pono horahia mai ra,
Kia ui atu au, ko wai to ingoa?
Ko te Ana⁵ i Oremu. Ko tau rakau⁶
Kei te mata ngira tonu te ngotonganga ki roto ra.
Aue! Te mamae! i.

Ka ura mai te ra ka kohi au he mahara.
E hoa⁷ ma, e, he aha tenei hanga?
E te rau, e pae, tirohia mai ra.
Aku pewa i taurite tenei ka titoko.
Kei te ngaru whakateo e tere i Taupo.
Ko te rite i taku kiri ka ura⁸ mai te rangi.
Ka riro aku taonga i a Te Hanamai,⁹
I tawhiti tutata no Ngati-Whatua.
Whakarongo mai ra, e koro i Tongariro,¹⁰
I te Pukeronaki¹¹ te uru ki te whenua.
I mahue matou te tira o te taniwha:
Mei hurihia iho, e au ana taku moe
Ki taku makau tupu, e.

¹Pua re-wi.—Ko tona tikanga he pua wi, ko te taru nui tera kei nga whenua pungapuga o Taupo e tipu ana. Ko te 're' he mea whakauru noa atu na te reo waiata. Otira ka pohehetia e nga pakeha nana i kape tenei waiata i mua ka tuhia penei tia, 'pu a Rewi (J. 14/12), penei ranei 'pu o Rewi-kanepa (W.L.W. p. 64).

²Tua.—Mo te Roto-a-ira, i reira hoki te nohanga o nga tungaane o Te Rohu, na reira i ki mai he rongoa pai te papa koura mo tona mate, me waruwaru.

³Papa koura.—Ko te kapa a te paheka. Mo tona kanapa ka kiia he koura.

⁴Taoro.—Ki a W.L.W. he 'tahoro.' E ki ana a Te Taite ko te 'taoro' te kupu tika.

⁵Te Ana i Oremu.—He wahi tupapaku kei waenganui o Waihi o Tokaanu, kei Taupo. E kiia ana ko te tangata tuatahi i mate i te ngerengere i maka ki roto i taua ana.

⁶Tau rakau.—Mo te karakia wero ngerengere.

⁷E hoa ma e.—Ki tetahi kaupapa 'e whae ma e.'

⁸Ura.—E penei ana ki te S.L. 'ko te rite i taku kiri te uranga o te ra.' Na etahi iwi i waho mai o Taupo i whakapena.

⁹Te Hanamai.—He tipuna no Ngati-Whatua, e kiia ana he ariki no te mate ngerengere.

¹⁰E. koro i Tongariro.—Mo Te Heuheu i tanumia ra e te horo ki Te Rapa, e tata ana ki Tokaanu i te tau 1846. I haria hoki ki Tongariro tanu ai.

¹¹Pukeronaki.—He puke hei waenganui o Tongariro o Ngauruhoe, e kiia ana ko te tamaiti tera a Tongariro raua ko Pihanga. Ko te ingoa ki tetahi ano o nga waiata o Taupo ko Otonaki.

44.—HE TANGI MO TE TOROA.

Na Hikitanga, ara Pare-raukawa. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Hikitanga, ara Pare-rāukawa, no Ngati-te-Rangiita, no Ngati-Pare, no Ngati-Kikopiri o Taupo. Ko etahi ena o nga uri o Hape, o Wahineiti. I waiatatia mai i Taporaroa, kei te pito whakararo o te moana. Kei ko mai o Taporaroa a Whakaipo, he kainga kei te taha tonu o Taupo moana. Ko Te Toroa he tungane no Hikitanga; i patua e Ngati-Kahungunu ki Tuhara i te Whakaki, wahi o te Wairoa, he patu kohuru.

Ko te take i mate ai a Te Toroa, i haere ki te Mahia ki te tiki i tona tuahine whanaunga ia Waiporoporo, i riro herehere ki Nukutaurua; a, na nga tangata o reira i tono mai kia tikina atu. No te haerenga atu ka patua nei ki Tuhara.

Kei te J. 9/166, kei te Wars p. 314, e ki ana a Percy Smith he tohunga a Te Toroa no Waikato, ko tona atua ko Whea-wheau, he mahi hauhau. I tae e Te Toroa ki a Tuhoe, ki Ruatahuna, ki te mau i tona atua; kaore a Tuhoe i pai. ka tukua atu ki a Ngati-Kahungunu i Te Wairoa. Ko Ngati-Kahungunu tena ka patua, kei te werawera tonu ra hoki to ratou hinganga i a Waikato i Te Pakake. Na Rangaika i patu ki Orangimoa i Te Wairoa. Ko Te Rangiwaitatao tetahi i patua ki reira.

Ko Te Peehi e ki ana (B. 3/139) na Te Kahu taua waiata mo tana wahine, na Paitini Wi Tapeka (Te Whatu) o Tuhoe i korero ki a ia.

(Ref: S. p. 83. B. 3/139, J. 9/166, Wars 314.)

E taka ki te raro homai koia ra te aroha.
E te roimata e taheke i runga.
He puna ano ra te utuhia i te roa ko te tau.
Ko to aroha ra, ko to tinana te whakarehunga¹ iho;
Whitirere ki te ao homai me whakaipo² te tuku³ tahua
E te ipo Ati-Pare, e moea atu nei ko te wairua.
Kei te whakatata e komingo ana te tau o taku ate;
Me he ia waipuke, me he manu tu au e rere ana.
Te whakapa iho aku rongo⁴ tuku nui kei horahia
E te korero, kei hoki muri mai to wairua
Mate ki te iwi.

¹Whakarehunga iho.—He putanga moemoea mai.

²Whakaipo.—Na te waiata nei ka takea mai tera ingoa a Whakaipo ki Taupo.

³Te tuku tahua.—Mo te tukunga noatanga atu i a Te Toroa, kaore a Ngati-Pare i haere.

⁴Rongo tuku nui.—He iwi toa te iwi o Te Toroa ki te whawhai, ka haere ona rongo.

45.—HE TANGI.

Kaore ano i maramatia na wai tenei waiata; koia i tukua atu ai i roto i "Te Toa Tikitini," he kimi atu i ona whakamarama. He waiata reka tenei, kei nga wahi katoa e waiatatia ana.

E ki ana a Tiwana Turi (p. 41) na Te Wharepapa Te Ao i mau atu tenei waiata i Te Wairoa ki Waiapu; he tangi nana mo tona papa mo Te Watene Te Ao.

(Ref: M. 116, T. Turi p. 41.)

E muri¹ ahiahi takoto ki te moenga, e
Ko taku kiri mangi te tirohia mai na, e,
Taka ko roto nei² ai te ao hau, e.
Ki³ te iwi ra ia e haupu mai ra
I te tai ki te tonga, e, kia Te Toritori⁴ ra.
Me aha atu koe ra?
Me tangi atu koe te tangi o Rakauri,⁵ e,
Te tangi o Rikiriki tena kei te raro, e.
Iia mate i te matua e ora mai ana koe ra,
Hei whakamaurutanga moku ki te iwi, e.
Homai he mata kia haehae au, e,
Kia kotia te kiri piringa mai o te hoa, e
Ki te renga horu no roto no Parahaki,⁶ e.
Tenei taku toto te whakapunia nei, e;
He wai whakamatara nou e Tipare ra,
No Te Rangianiwa. te kai a Pera,⁷ na i.

¹E muri ahiahi, etc.—E penei ana ki etahi—

"Takoto ki te moenga me he ika ora au, e."

"Ko te kiri-a-moko te tirohia mai na, e."

²M. 116, e penei ana, 'me he ika mate au, e'.

³T. Turi p. 41.—E penei ana, 'Koe tama e tu mai ra i te hori ki te tonga e, Ki a Te Tawhitawhi ra, m eaha atu koe ra.'

⁴T. Turi p. 41.—Te Tawhitawhi. Ki M. 1116, 'Ki a Te Hurinui ra.'

⁵M. 116 'Rakahua.' T. Turip. 41, 'Rakahuri.'

⁶Parahaki.—He ingoa pera kei Opoutama, kei te Mahia.

⁷Ki etahi, 'te aroha.'

46.—HE WAIATA AROHA MO TE TOKO (TE MAHUTU).

Na Rihi Puhi-wahine. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Rihi Puhiwahine he wahine no Ngati-Tuwharetoa; engari ko tetahi taha ona no Ngati-Maniapoto, no Ngati-Toa. I whakawhaiaipo ia ki a Te Toko, ara, Te Mahutu, he rangatira no Waikato, no Ngati-Maniapoto. Ka rangona atu e nga tungane kei te pera to ratau tuahine ki taua rangatira, ka tikina atu, ka whakahokia mai ki tona whenua tipu.

I waiatatia atu e ia te waiata nei i Owairaka, he kainga kei te takiwa o Maungatautari, kei waenganui o Parawera o Aotearoa. Hei reira hoki ka titiro atu ki Kakepuku maunga e tu ana mai i te tapa o te repo o Kawa e tata ana ki Te Awamutu; a kei ko atu ko Pirongia.

(Ref: J. 8/118, Si. p. 43. Tr. 3 471, T. Turi p. 20.)

Ka eke ki Wairaka¹ ka tahuri whakamuri,
 Kaati ko te aroha te *tiapu* i Kakepuku,²
 Kia rere arorangi te tihi ki Pirongia;
 Kei raro koe Toko,³ taku hoa tungane.
 Naku ano koe i huri ake ki muri;
 Mokai te ngakau te whakatau iho.
 Kia poruatia e awhi a kiri ana.
 Kotahi koa koe i mihia iho ai,
 Ko taku tau whanaunga no 'Toa' i te tonga,
 No 'Mania'⁵ i te uru, ka *pea*⁶ taua.
 I ngakau nui ai he mutunga mahi koe.
 Kati au ka hoki ki taku whenua tupu.
 Ki te wai koropupu i heria mai nei
 I Hawaiki ra ano e Ngatoro-i-rangi,⁷
 E ona tuahine Te Hoata-u-Te-Pupu;⁸
 E hu ra i Tongariro, ka mahana i taku kiri.
 Na rangi mai ano nana i marena
 Ko Pihanga⁹ te wahine, ai ua, ai hau.
 Ai marangai ki te muri-e. kokiri!

¹Wairaka.—Ko Owairaka, kua whakamaramatia i runga ake nei.

²Kakepuku.—He maunga kei te tapa o te repo o Kawa, e tata ana ki Te Awamutu.

³Toko.—Ko tetahi ingoa ko Te Mahutu, he rangatira no Waikato, no Ngati-Maniapoto.

⁴Toa.—Ko Ngati-Toa.

⁵Mania.—Ko Ngati-Maniapoto.

⁶Pea.—He kupu pakeha 'pair': ara ka taurite raua.

⁷Ngatoroirangi.—Ko te tohunga nui o runga i Te Arawa.

⁸Te Hoata-u-Te-Pupu.—Ko Te Hoata ko Te Pupu nga tuahine o Ngatoroirangi. I a ia i mate ai i te huka i runga o Tongariro, ka karangatia ki ona tuahine kia haria mai te ahi tipua i Hawaiki; koia nga puia.

⁹Pihanga.—He maunga kei Tokaanu, Taupo, e kiia ana i tautohetia e nga maunga nunui e Taranaki, e Tongariro, a riro ana i Tongariro. Ko te Pukeronaki ta raua tamaiti.

47.—HE TANGI MO NUKU-PEWAPEWA.

Na Te Wharepourī. (Te Ati-Awa.)

Ko Te Wharepourī he rangatira no Te Atiawa. Ko Nuku-pewapewa he rangatira, he toa no Wairarapa. E kiia ana he tangata nui, he ataahua hoki. I whakaekea e Te Atiawa a Wairarapa i nga ra i a Te Rauparaha, a no nga pakanga i reira ka mau herehere i a Nuku a Te Uamairangi. wahine a Te Wharepourī raua ko Ripeka te Kakapi, tamahine a Te Wharepourī. Otira i runga i te whakaaro rangatira whakahokia mai ana aua wahine ki a Te Wharepourī. Ka tipu te whakaaro i a Te Wharepourī i konei kia haere ia ki Nukutaurua. i reira hoki a Nuku-pewapewa, i te hekenga atu o nga morehu o Wairarapa, o Heretaunga ki reira. Kei te haere atu a Te Wharepourī ratau ko tona iwi i runga i te kaupuke ka mate a Nuku ki te moana i waho o Ahuriri. No te taenga o Te Wharepourī ki Nukutaurua ka tangihia te tangi nei.

Kei te B. 3/97 e ki ana a Te Whatu (Paitini Wi Tapeka) o Tuhoe, na Tahere tenei waiata mo tona tuahine.

(J. 25/77. J. 28/133, S. p. 80, W. 6/48. B. 4/45. Tr. 45/364-374.)

Tera Tariao ka kokiri kai runga,
Ko te rite i ahau e whakawhetu nei.
Te hua¹ i te puku e kai momotu nei.
Wairua i tahakura nou nei e Nuku:
Kei te whakaara koe i taku nei moe.
Kia tohu ake au ko to tinana tonu.
Me he wai wharawhara te tuturu i aku kamo.
E tangi, e manu, kia mohio roto.
Ma te hau tonga e whiu i ahau
Nga puke iri mai o Rangitoto² i waho:
Kia whaia atu ka wehe i ahau.
Tera pea koe ka iria he maunga,
Nga tai tangi mai o Manukau³ i raro;
Ki Nga-Puhi ra ia, ki Wainukumamao,⁴
Ki Morianuku;⁵ te huri rawa mai
To wairua ora ki au ki konei.

¹Te hua i te puku.—Ki etahi e penei ana, 'Te aroha ki te iwi.'

²Rangitoto.—Ko te motu i waho ake o Waitemata, i Akarana.

³Manukau.—I Onehunga ra.

⁴Wainukumamao.—He ingoa no Hawaiki mai.

⁵Morianuku.—He puke kei Te Rerenga-Wairua. Hei reira nga wairua poroparoaki mai ai ki te ao turoa.

Ko nga ingoa kainga i roto i te waiata nei kei te tai whakararo: ano te ahua chara i te waiata i titoa mo Nuku ake, engari he waiata tawhito ano, i waiatatia e Te Wharepourī hei tangi mana mo tona hoa rangatira.

Ko nga korero mo Nuku-pewapewa kei te J. 25/77. He mea hikohiko mai i reira nga whakamarama i runga ake nei.

48.—HE WAIATA MO RIRIPO.

Na TOPEORA. (Ngati-Toa, Ngati-Raukawa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Topeora he tamahine na Te Rangihaeata; na, ka mokopuna ki a Te Rauparaha, he iramutu hoki no tera a Te Rangihaeata. No te hokinga atu o Ngati-Maniapoto i Rangioru (kei te ngutuawa o Otaki) ki Rangitoto (kei te Rohe-potae) ka ngau te aroha i a Topeora ki a Riripo, ka tangihia e ia tenei tangi. He wahine tau-titotito a Topeora; he maha ana waiata i tito ai, kei ona iwi, a kei te motu e waiatatia ana. Ko Riripo no Waikato, hei tungane ki a Topeora.

(Ref: M. 15, S3. p. 67.)

¹Rangi korerehu i marewa atu ai,
Tahuri mai hoki korua ko to kanohi.
²Wai hoki te mea ka riuia ia ra ki to wahine;²
Taea te homai hei whakaara i taku moe.
Whano ka hurihia te tira o Riripo.
Kore tohunga mana hei wehe³ ki te wai,
‘A hemo ake ai te aroha i ahau.
Nau⁴ mai, e te hoa! I kawea ake au
Nga rere tangi mai o te Wai-kohatu,⁵
Kia tutaki ake ko koe na e Te Hika.⁶
Tito te taiapo na Karanga⁷ te tau,
Kei hoatu hoki hei pae takuahi.
Hohoro i aku ngutu. e mau ana te tinana.

¹Ki ta McGregor (S3.67) kei te timatanga ko enei kupu:—

‘Ra Tawera ka mahuta i te pae;
Au ki raro nei huri ai ki te whare.
Taria e te hoal kia tirohia atu
Ai to rerehua.

²To wahine.—Ki ta McGregor ‘to whenua.’

³Wehe ki te wai.—He mea ata karakia e tetahi tohunga te wehenga i te aroha, kia mauru ai; karakia ai ki te taha o tetahi wai.

⁴Ki ‘Nga Moteatea’ e penei ana, “Tu mai e koro”: ki ta McGregor ‘Nau mai e Tiki.’ Na Te Taite Te Tomo, ‘Nau mai e te hoa.’

⁵Waikohatu.—He awa kei Te Horo kei te taha tonga mai o Otaki.

⁶E Te Hika.—Ki etahi ‘E Te Hinu.’ Ko Te Hika-pounamu he wahine no Ngati-Raukawa.

⁷Karanga.—He wahine no Ngati-Raukawa.

49.—HE WAIATA MO TE MOANA-PAPAKU.

Na TOPEORA. (Ngati-Toa, Ngati-Raukawa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Te Moana-papaku no Ngati-Tuwharetoa, i haere mai ki te upoko o te ika i roto i nga ope i te wa i a Te Rauparaha. Kua whakamaramatia i runga ake nei a Topeora.

(Ref: M. 15.)

Kaore te ngongirua¹ o te tau ra na Karanga,²
Whakarehu rawa iho he wairua mongina;³
Whitirere rawa ake ka hewa kei te ao.
Hua atu e Moa⁴ ka wareware ano;
Ka te hapai mai te kai⁵ maunga koe
O Pirongia⁶ i runga. Kia marama atu
Taku nei titiro nga ngaru e horo
Nga mata-kurae o Honipaka⁷ i waho,
Ki te hoko⁸ 'Ati-Toa; mauru te manako.

¹Ngongirua.—Wairua.

²Karanga.—Kua whakamaramatia i te waiata nama 48.

³Mongina.—Mangina: he wairua kaore i te moe rawa; ahakoa kei te moe, kei te rongo ake ano i te korero.

⁴Moa.—Ko Te Moana-Papaku.

⁵Kai maunga.—He mauku, he mamaku, etc.

⁶Pirongia.—He maunga kei Waipa.

⁷Honipaka.—Kei Kawhia. Kua whakamaramatia i te waiata 25.

⁸Hoko 'Ati-Toa.—Te Hokowhitu o Ngati-Toa.

50.—HE WAIATA TANGI.

Na TE MANAWA. (Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Te Manawa he wahine rangatira no Ngati-Maniapoto, no te takiwa ki Mokau. He tangi tenei nana mo ona tungane mo Te Rauparahia ma, i te mea kua heke mai i Kawhia ki te upoko o te ika. ka takoto watea te whenua i muri.

(Ref: T. Turi p. 26.)

Tera te ao uru whakahekeheke ana
Na runga i nga hiwi ki Otonga¹ ra ia.
Kai-rikiriki ai te aroha i au
Ki te iwi ra e, ka tokona ki tawhiti.
He mea nei Haeata² ka wehe rawa i ahau,
Ka tu he ano te whakaaronga iho:
Ka ripai³ ra-nge au te nuku ki Mangawhau.⁴
Kei te hua te tinana te whakamuranga pu
Ki a Hongi⁵ i raro, mana rawa e hura mai
Nga paepae umu ki taku matua ia.
Te Paraha⁶ i te uru whakarongo mai ra,
Nau i wehewehe te rangi o te haere;
I taupurua iho ki te makau whanaunga,
He koha ki nga iwi ka wehe rawa i ahau i.

Au mauru e ata hehengi mai,
 He homai aroha kia tangi atu au;
 Ko taku tau ruhinga ka wehe rawa i ahau,
 Ko taku tau waitai nana rawa i whakaara.
 E tia nei roto, e kai te tai e tuki,
 E aki ki te rae o Motueka⁸ i waho,
 Me he ia waipuke te ripo ki Te Mamaku.⁹
 Me aha ia koe e raro manako atu
 Aku rangi mihi atu e 'Raha¹⁰ ki a koe;
 Nau te ki tapu¹¹ i waiho ki a au, e.

Angiangi¹² hauraro e wero ki taku kiri,
 Whakatau rawa iho te papanga ki raro ra
 Tutoko tonu ake ko te moe a te manu.
 He aroha noa ake ki a Te Korohiko¹³ ra
 Ka nawake ki tawhiti ka rau au te mahara. . .
 Ina ia te kore kihai rawa i muna iho.
 I riro pea koe te marau¹⁴ haere
 I a Te Mautaranui¹⁵ ki te tai whakarunga;
 I kite i te Paura o te puke¹⁶ o te tipua¹⁷
 I a Te Waru¹⁸ ma ra, e keu noa atu ra
 I ona ngutu¹⁹ parera; ko wai ra au ka kaite, e!

¹Otonga.—He hiwi kei te taha whakatemoaana o Oparure, King Country.

²Hacata.—Ko Te Rangihacata o Ngati-Raukawa.

³Ripai ra-nge au.—Ka haria atu he wahi ke kia ora ai i nga ope whawhai.

⁴Mangawhau.—Kei te taha tuawhenua o Mokau. I haria atu a Te Manawa ki reira i te hekenga mai ai o Te Rauparaha ma ki Kapiti.

⁵Hongi.—Ko Hongi Hika.

⁶Te Paraha.—Ko Te Rauparaha. Ki etahi e penei ana 'Te Paraha i te rangi whakarongo mai ra.'

⁷E tia.—He reo no te tai hauauru, a no Te Arawa: ko tona tikanga, 'Ano te rite.'

⁸Motueka.—He ingoa tenei kei Kawhia, he kainga: he ingoa hoki kei Te Waipounamu, e tata ana ki Whakatu.

⁹Te Mamaku.—He ingoa ano kei Kawhia, kei uta o Motueka. He ingoa ano hoki kei te Waipounamu, kei Rangitoto.

¹⁰Raha.—Ko Te Rauparaha.

¹¹Ki tapu.—He kupu iho na Te Rauparaha ki a Te Manawa, 'I muri nei kia mau ki Te Urunga-paraoa, ki Te Titi-matarua. Ko ona where era i Kawhia.

¹²Angiangi, etc.—Ko tenei whiti e kiia ana he mea hono mai ki te kaupapa ake e te waiata nei i nga whiti e rua i runga ake nei.

¹³Te Korohiko.—No Ngai-te-Rangi, he taina no Tupaea. Kei te waiata nama 73 te tangi a Tupaea mona.

¹⁴Marau haere.—I haere a Te Mautaranui ki Hauraki, ki Pewhairangi ki te whakataka ope hei awhina i a Tuhoe ki te whawhai ki a Ngati-Kahungunu. Ko te ope tena nana i hao a Puke-karoro.

¹⁵Te Mautaranui.—He rangatira nui no Ngati-Awa, no Tuhoe. I kohurutia e Tuakiaki ki Kaitarahae i Te Reira, i mua o Te Wairoa.

¹⁶Puke.—Kaipuke.

¹⁷Tipua.—Te pakeha.

¹⁸Te Waru.—He rangatira no Ngai-te-Rangi o Tauranga.

¹⁹Ngutu parera.—He korari; mo te pohehe o te Maori i te ngutu tuatahi mai o te pu.

51.—HE TANGI MO TE KETE HURI I PIRAU.

Na KAHUKORE. (Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Kahukore he wahine rangatira no Ngati-Maniapoto. He maha ana uri, ko Wetere Te Rerenga ma, ko te tini noa atu. No mua atu ia i te wa i a Te Rauparaha ma. Ko tona kainga ko Marokopa. He momo waiata ano tenei, kaore i takea i te aitua tangata. He tangi tenei na te kuia nei mo tona kete purapura kumara, i pirau. Tera hoki tetahi waiata na Turoa mo te ngaunga a te ngarara i tona kaki; tetahi na Nuku-pewapewa mo te rironga o tana hinaki tuna i te waipuke; tetahi na Te Poumua mo tana mara, mo Puwhenua, i mate i te atua. Hei whakaatu enei i te matauranga o nga tipuna Maori ki te titi waiata, ki te whakatakoto i nga kupu e rite ana, hei whakakakahu i o ratau whakaaro.

(Ref: M. 16, W. 4/91.)

Takiri mai te ata i tua, ko te ata i au e i;
Aue kau au ki te iwi ka ngaro!
E kore e ngaro; he paku¹ waka nui;
Houhia ki te rongo; horahia² ki te kura.
E tama ranei! E mau ki to patu;
E hine ranei! E puhi³ ki te kakara.
E pari e te tai, kei kawe i ahau
Nga tai⁴ puhoro ki Otira⁵ i runga.
E pa te karanga i tarawahi awa,
Tautika te haere ki to matua, ki a Te Tara,⁶
Kia tangohia mai ko Uru, ko Pipitewai e.
Kurupana-Tu,⁸ e hine, i to manawa;
Kurupana-Rongo,⁹ e hine, i taku manawa;
He manawa tina, he manawa keukeu.¹⁰
Ka te turaki taua, e hine,
Ki te turanga o aitua,
O aitu whakatina, ko aitu whakatoka;
Kia toka te whenua, kia toka nga tangata.
E kai kawau ana te moenga iho
Ki te pouriuri, ki te potangotango.
Whakaputa, e hine, i te paki¹¹ o Hewa;
Pohewahewa noa taua, e hine i.

Tenei koa taua te kiia mai nei
E to tupuna, he taunanawe riri koe.
Kati nei pea ki a taua ko te waka totara;
Pae ana te ika tangata ki te matua i te muri.
E anga to mata ki te ao o te tonga,
Ki te ara haere o to tupuna,
Kua nawaia i nga rangi ra, e hine ra!

¹Paku.—Ehara i te paku iti nei, engari ko te ahua o te rongo e kaha ana te haere. Ki etahi "pakaru."

²Horahia ki te kura.—E rite tonu ana ki tera 'houhia ki te rongo.'

- ³Puhi ki te kakara.—Tatai ki nga mea whakakakara.
⁴Tai puhoro.—He tai e aki ana ki runga toka, ka puhoro atu ki raro;
 ki roto ranei i te ana, ka paku i roto, ka puha ki waho.
⁵Otira.—Kei waenganui o Tongaporutu o Mokau.
⁶Te Tara.—No Te Ati-Awa, ara no tera iwi te whaea, no Ngati-Mutunga
 te papa; hei tipuna ki a Ta Maui Pomare ma.
⁷Uru, Pipitewai.—No runga i a Tokomaru waka ena tangata.
⁸Kurupana-Tu.—He ohore no te manawa, he pairi, he oho-mauri.
⁹Kurupana-Rongo.—I tawhiti e haere ana mai te korero kua rangona
 atu.
¹⁰Keukeu.—Kapakapa.
¹¹Paki o Hewa.—He rangi pai.

52.—HE TANGI MO TE HIAKAI RAUA KO MAMA.

Na TE ORO-KAIRAKAU. (Ngati-Tama, Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Te Oro-kairakau he rangatira, no Ngati-Tama (Mokau) tetahi taha, no Ngati-Maniapoto tetahi taha. He tangi tenei nana mo Te Hiakai raua ko Mama, he rangatira no Ngati-Maniapoto i mate ki Te Titoki i te whawhai nui, e kiia nei ko Te Motunui, i te tau 1822. He whawhai nui whakaharahara tera i mate ai a Waikato, a Ngati-Maniapoto i a Te Rau-paraha, i a Te Ati-Awa, i a Ngati-Mutunga, i a Ngati-Tama. Ka hinga i kona te tini o te rangatira, o te toa. E kiia ana i ora ai a Waikato na te karanga a Te Wherowhero ki a Te Rau-paraha, "E Raha! He aha to koha ki a maua?" Ka whakautua e Te Rau-paraha, "E tika ana. Ki te hoki koe ki raro ma te ara i haere mai nei koe, ka harama te kauae-runga ki te kauae-raro. Engari me ahu koe ki runga ki Pukerangiora, ka ora koe." Mei hoki ma te ara i haere mai ai ka tutaki ki a Ngati-Tama. Ka heke ki Pukerangiora i reira Te Amio-whenua, ka hui ki tera ka ora. E kiia ana na Taki-moana o Nga-Puhi i patu a Mama; ko Te Hiakai na Whakau o Te Ati-Awa.

He maha nga waiata mo tenei parekura. Ko tenei tetahi, e whai i raro iho nei.

I taia ano te waiata nei ki te J. 15/10, na Te Peehi (Elsdon Best) i kahi mai i a Tuhoe. E kiia ana i reira, he oriori na tetahi wahine o Tuhoe mo tona tamaiti, he taewa (parareka) hangaia ai hei tamaiti. Otira ko te ahua he mea whakawhiti-whiti e o Tuhoe tohunga tito waiata.

(Ref: M. 22. J. 15/10, W. 5/165, B. 3/50.)

Aue! Aue!

Pakipaki kau au ki te tuakiri o te whare;

Kei whea te mea e uaratia e taku kuru-pounamu?

Whakaputa, e tama, ki waho ra.

Tomokia e koe i te whare i to tuahine, i a Te Paea¹

Kia whakawhiwhia koe ki te rau² o papauma;

Ka pai taku mea te haere nga pikitanga kei Waipokaia.³

Ka kitea mai koe e o papa, hei karanga mai.
 "Naumai, nau ake"; takahia te pae ki te Arahanga.⁴
 Ma Ngati-Awa e whakatangi ki te rapa waihoe:
 Tohu, e tama, ko te kore i to iwi mokai.
 Ka riro te karanga pa wawe ki tawhiti;
 Ka patata taku tu te taumata ki Kapu⁵ ra ra.
 Ka hoki mai taku mea ki au e.

¹Te Paca.—Hei tuahine ki a Te Hiakai, no Ngati-Mutunga.

²Rau o papauma.—Rakau i uhia ai te hangi, i taona ai.

³Waipokaia.—E tata ana ki Tongaporutu, kei te Tai-hauauru.

⁴Te Arahanga.—Kua eke tena ki te hiwi i Parininihi (White Cliffs), e heke mai ai ki Pukearuhe.

⁵Kapu.—Kua tata iho tenei ki raro; tera he pa kei raro o Parininihi.

53.—HE TANGI MO TE MAUNU.

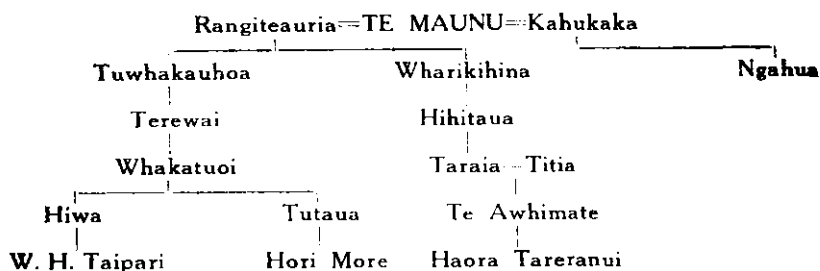
Na KAHUKAKA. (Ngati-Maru.)

Ko Te Maunu he rangatira no Hauraki, no Ngati-Maru. Ko Kahukaka tona wahine tuarua, ko Ngahua ta raua tamaiti. No te tau 1827, no te timatanga ranei o te tau 1828 ka tae a Te Maunu ki Aotea i Pikiparia, raua tahi ko te wahine ko Kahukaka, ko ta raua tamaiti hoki ko Ngahua, ko etahi hoki o tona iwi. I reira ka tae mai tetahi ope o Nga-Puhi. Na, ka whakahoahoa ratau, a he ra ka haere atu a Te Maunu ma ki te puni o Nga-Puhi. Ka tohea e Nga-Puhi ka haere a Te Manun ratau ko etahi o tona iwi, ko Ngahua tetahi, i runga i nga waka o Nga-Puhi, ki te whakaatu i nga taunga ika. Kei te moana ka patua ratau e Nga-Puhi. Kei te hokinga mai o nga waka ka rongohia Kahukaka i te kohuru ra. I ora ai a Kahukaka no Nga-Puhi hoki tetahi taha ona. Na, ka titoa e Kahukaka tenei tangi.

No muri tata iho ka ea tenei mate i a Te Rohu, he toa, he rangatira nui no Hauraki, e kiia nei i roto i te waiata nei ko Te Rohu-a-Whiu. Ka haere iho te ope o Nga-Puhi, ko Te Rangitukia te rangatira, ka tutaki i a Te Rohu, i a Ngati-Maru ki Mochau; ka mate a Nga-Puhi, kotahi rawa te waka i rere hei morehu. Ko te whawhai whakamutunga tena a Hauraki raua o Nga-Puhi.

Ko te mahanga atu o nga korero mo tenei pakanga kei te J. 13/21 a kei te W. 5/58. He mea tango mai i reira te haupapa o tenei waiata, engari na Haora Tareranui o Hauraki i whakakatika.

Na Haora Tareranui i homai tenei whakapapa:—

He tuahine a Titia ki a Te Rohu.

(Ref: J. 13 21, W. 5 58, T. Turi p. 55.)

Tu tonu ko te rae, e, i haere ai te makau.
 E kai ana au, e, i te ika wareware.
 E aurere noa, e, i te ihu o te waka.
 E kore hoki au, e, e mihi ki a koe;
 E mihi ana au, e, ki a Ngahua,¹ te hoa;
 Taku kahui tara, e, no roto i au;
 Taku totara haemata, e, no roto no Moehau.
 I haere te makau, e, i te ara kohuru;
 Kihai i tangohia, e, i te mata rakau.
 To toto² ka tuhi, e, ka rarapa i te rangi.
 Totohu³ to hinu, e, nga one tu atua
 I raro⁴ i Te Karaka,⁵ e, i te hau kainga.
 Ka noho mai koe ra te puke i Rangipo.⁶
 Ka whakawai mate ra te wahine 'Ati-Puhi.
 Kauaka e koaia, e, he ngahoa⁷ toki nui.
 Ko wai tou, e, hei ranga i te mate?
 Ma Rohu-a-Whiu,⁸ e, mana e homai.
 Tau noa te makau, e, he huia rere tonga;
 He unuhanga taniwha, e, tere ana ki te muri i.

¹Ngahua, te hoa.—Kei te J. 13/21 e penei ana, 'Ngahua, te ipo.'

²To toto.—Kaore tenei rarangi i roto i te J. 13/21.

³Totohu.—Kei te J. 13/21 e penei ana:—
Totohu to hinu, e, nga one hungahunga.

⁴I raro.—Kei te J. 13/21 e penei ana:—'I waho.'

⁵Te Karaka.—Kei Pikiparia; i taona ki reira a Te Maunu. Kei muri
i te rarangi e whakahua ra ki Te Karaka ko tenei ki te J.
13/21:—

To uru i piua, e, ki te wai ngarahua.
E ki ana a Haora Tareranui kaore i tika.

⁶Rangipo.—He puke kei Pikiparia. I haria te panepane o Te Maunu
ki reira whakamokamokai ai.

⁷Ngahoa.—Ki te J. 13/21 e penei ana, 'ngawha.'

⁸Rohu-a-Whiu.—Ko Te Rohu.

54.—HE TANGI MO TE HIAKAI.

Na TE RIUTOTO. (Waikato.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

He wahine rangatira a Te Rintoto no Waikato: he wahine na Te Hiakai, e korerotia ra i te waiata nama 52. I mate a Te Hiakai ki te whawhai i Te Motunui i te tau 1922.

Kei te S. 107 e kiia ana i mate a Te Hiakai ki Okoki. Ko Okoki, ko Te Titoki, ko Te Motunui kei te wahi kotahi tonu. E ki ana a Te Taite ko Te Titoki te ingoa o te pa i mate ai a Te Hiakai raua ko Mama; ko Te Motunui kei ko tata atu, a ko Okoki kei te taha tai atu.

(Ref: M. 162, J. 18/21, S. 107.)

Tera¹ te haeata hapai ana mai.
 Mehemea ko te tau tenei ka ora mai.
 E Hia² rongo nui ki te taha o te rangi!
 Ka whati ra, e, te tara o te marama,
 Taku ate hoki ra, taku piki kotuku.
 Tena te kakahi³ ka tere ki te tonga,
 I pongipongia⁴ koe te hau ki a Tu;⁵
 Mei ona ahua, te hoki ki muri ra.
 Kei whea to patu, e hoka i te rangi,
 Hei patu whakatipi ki mua ki te upoko,
 Ki te kawē a riri?
 Whakahaerea ra, kia rato⁶ nga iwi.
 Kia kite Taupo, kia kite Rotorua;
 Kia werohia koe ki te manu kai miro
 I runga o Titi.⁷
 Hoki mai, e pa, ki te waka ka tukoki;
 Waiho ki muri nei ka ru te whenua,
 Ka timu nga tai i roto o Waikato.
 Taku koara te uira i te rangi,
 Whakahoki⁸ rua ana i runga o Hakari;⁹
 Ko te tohu o te mate na, i.

¹Kaore nga rarangi e rua tuatahi nei i roto i te J. 18/21, i te S. 107 ranei.

²Hia.—Ko Te Hiakai.

³Kakahi.—Ki tetahi korero he tohora, he porpoise (tupoupou) ranei, a i hangaia nga wheua o te tohora hei karau. Ki ta Te Taite ki, kaore i pena ki te reo o te tai-hau-a-uru. Ki a Te Atiawa ko te kakahi, ko te korehurehu i runga i te moana aio; hei te rangi ataahua ka ahua auahi mai i runga o te moana; ka ki tona tangata, "Kaore koe i kite i te kakahi i runga i te moana? Kei te aio te moana."

⁴Pongipongia koe.—Ki Nga Moteatea 'i whiuwhiua koe.' E ki ana a Te Taite i rongo ia ki a Te Ruihana o Waikato e waiata ana i tera 'i whiuwhiua koe.' Ko te tikanga ia e rite tonu ana.

⁵Ki a Tu.—Ki a Tumatauenga, ara ki roto ki te pakanga.

⁶Kia rato nga iwi.—Ki te J. 18/21 'Na runga o nga hiwi.' E ki ana a Te Taite ko ia ra tana e rongo ana e waiatatia ana.

⁷Titi.—Ko Titiraupenga, kei Hurakia, Taupo ki te uru.

⁸Whakahoki rua ana.—Mo te hiko i kowha mai i te wahi kotahi, ka tuaruatia mai i taua wahi ano he tohu mate.

⁹Hakari.—Ko Hakari-mata, he pa kei Hurakia i tu ai te whare o tera tupuna o Hakuhanui i te haereinga mai i Tauranga; he rua koha.

55.—HE TANGI MO TE KOTUKU.

Na RANGI-KOWAEA. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Rangikowaea he wahine rangatira no Taupo, no Ngati-Te-Marangataua, no Ngati-Hikairo, ara no Ngati-Tuwharetoa i te Aupouri; ko Roto-a-ira te kainga. I tangihia mai e ia tenei tangi i Motuopuhi, kei Roto-a-ira, mo Te Kotuku, he tungane turanga whanau ki a ia. Tera ka tae mai a Titapu i tetahi wa ki Taupo, ka noho i reira. Ko Titapu no te takiwa ki Taumarunui, no Ngati-Haua; he haere mai tana ki Taupo kia kite i ona whanaunga. No te hokinga ka haere i a ia a Te Kotuku. Ka haere na raua i roto o Mokau, toko haere ai i to raua waka; tokorua he kuare anake. Ko te ia o Mokau he tino kaha; mo reira era kupu o te waiata nei 'He waka ano au ka motumotu.' He ope tonu ratau e haere nei; ko Herua tetahi, ko Waipapa tetahi, no Ngati-Tuwharetoa ano era: engari he tohunga era ki te whakahaere waka; ko Waipapa hoki i whakaakono ki te awa o Whanganui, no reira tona whaea, no Ngati-Uenuku. Ko te haere a te hunga nei i roto o Mokau he haere ki to ratau uri ki a Te Oro-kairakau, i reira e noho ana i Mangamaire, kei runga o te awa. Ko Te Oro-kairakau tenei nana te waiata nama 52.

Na, ka tahuri na te waka o Te Kotuku ma, ka mate a Te Kotuku; ko Titapu i ora. Ko to Herua waka i u tena ki Panirau, kei waenganui o Mokau, o Tongaporutu. Ka tae te rongo kei te hoki atu ano a Titapu ki Taupo, ka araia atu e Ngati-Tuwhare-toa. Koia te kupu o te waiata nei. "Kei tito e Ti' te hoki mai."

(M. 157. S. 95. T. Turi p. 3.)

Tera te ao¹ tonga ka whakahinga
Kei Otonaki.² He aha te roimata te wa mutu
Tau haramai? He piringa³ koko au ki te ranga⁴ a
Haurua.⁵

Ka whata e te ngutu ko au anake. Kei te kai kino
Atu te aroha: kei te he mai koe, ka te wero
Ki te kupu mana e te tokorau⁶ a to wahine.
Kei hoki mai te manako, mei pera e aku mahara
Me te ao mauru: e whiu te whakairo⁷ kia whiti
Ki te tonga paraki, he au raki⁸ moana. Ka horahia
Atu aku paki,⁹ e mahara iho ana he waka¹⁰ ano
Au ka motumotu: te iri atu au nga ihu waka
No Waipapa.¹¹ te waka i te Heru'e rere ana
Te au ki Panirau.¹² Kei tito e Ti'¹³ te hoki mai.
He kai au ka whiua, ka hora ki te whare, ka hoki
mai
Au, ka potini, e.

¹Ao tonga.—Ki tetahi whakahua 'kotonga.'

²Otonaki.—He puke iti kei waenganui o Tongariro, o Ngauruhoe, e kiia nei i te waiata nama 43 ko te Pukeronaki, he tamaiti na Tongariro raua ko Pihanga (kei te nama 46).

- ¹Piringa koko.—He piri noa atu ki te koko, ara ki te wahi iti noa o te ope ranga, ara, amo haere i a Haurua.
- ⁴Ranga.—He amo. Ko Haurua he rangatira no Ngati-Maniapoto. Ka haere ana ia, ka haere te maru tangata hei ranga i te kai i te aha.
- ⁵Haurua.—Kua whakamaramatia ake ra.
- ⁶Tokorau.—He karakia wehe i te aroha.
- ⁷Whakairo.—He kapua pera te ahua i te whakairo.
- ⁸Raki.—He au kino, he tupuhi.
- ⁹Paki.—He wawata mana e marino ai.
- ¹⁰Waka.—Ki tetahi whakahua, 'kaha.' E ki ana a Te Taite he he tera. I te kaha o te ia o Mokau ano kia motumotu te waka.
- ¹¹Waipapa, Heru.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.
- ¹²Panirau.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.
- ¹³Ti.—Titapu.

56.—HE WAIATA AROHA KI TE WHENUA TIPU.

Na ?—?—?—?—?

He waiata tenei kei nga takiwa maha e waiatatia ana, engari kaore ano i ata marama, na wai i tito, na tehea iwi ranei. E kiia ana ko tenei waiata na Ngai-Tamaterangi, no roto i Te Waiau, i te takiwa o te Wairoa. Ko nga tino whakamarama kei te ngaro, kei tera hanga pea e mau ana. Ma ratau e kite iho i konei, ka whakatikatika mai.

E kiia ana ko enei ingoa ko Rautahi, ko Te Ruawai kei roto o Te Waiau; a ko Manuhiri raua ko Te Wharekura no Waikaremoana.

(Ref: T. Turi p. 32.)

Taku aroha ki taku¹ whenua
I te ahiahi kauruki nei:
He waka ia ra kia toia
Nga matarae² ki Rautahi ra;
Omanga waka Te Ruawai,
Ka hokai au, kei marutata. i.

Moea iho nei e au
Ko Manuhiri, ko Te Wharekura;
Oho rawa ake nei ki te ao,
Au anake te tuohu nei.

E Hika hoki! E kuika nei,
Matua ia ra e tahuri mai?
'Wai te mea ka rukupopo,
Ka whakamate ki tona whenua, i.

¹Ki taku whenua.—Ki etahi 'ki a koutou.'

²Matarae.—Ki etahi 'whakarae.'

57.—HE WAIATA WHAKAUTU TAUNU.

Na RANGIIRIA. (Ngati-Tuwharetoa.)

E ahua taupatupatu ana nga korero mo te take o tenei waiata. Ko ta Ngati-Raukawa korero na Kahoki, tamahine a Topeora, e whakautu ana i nga korero taunu, haohao nunui mona. Ko te Kahoki tenei rana te Waiata Nama 58. E ki ana a Te Taite Te Tomo i rongo ia ki a Hori Ketu, iramutu o Te Moanapapaku, tamaiti a Rawiri Ketu, na Rangiiria tenei waiata. Ki ta tera korero he tipuna a Rangiiria no Te Rerehau, wahine a Te Heuheu Tukino, M.L.C. i mate tata ake nei. E ki ana a Te Taite i rongo ia ki a Te Heuheu he whaea a Rangiiria ki a Te Waaka Te Rangituamatotoru, papa o Hare Waaka i mate tata ake nei.

Kei te B. 3/155 e kiia ana e Paitini Wi Tapeka (Te Whatu) o Tuhoe na Karanema tenei waiata mo tana tamaiti.

Mehemea he whakatikatika kei a koutou mo tenei waiata tukua mai.

(Ref: S. 68, 85, S3. p. 70. S.L. 220, B. 3/155. T. Turi p. II. ,

E pari ra koia ko te tai,
E wahi rua ana kai te awa.
E te roimata ki tarutua iho
I te weherua koe ia nei.
Ko te kai whenako te ngakau
I nga mahinga o taku itinga.
Hoake hoki au i pakia,
I tutara ki te pawa auahi;
Kia whakarongo mai e Koti,¹
Hei koha korero ki nga iwi.
Ka hira i taku pai te rongo o Waikato;
E aki ana ki Whanganui-a-Tara.²
Ko to wairua i ahu mai whakaehu,
Ka hua ake tenei kei te ao.
Kati mahaku ko te awhi kiri;³
Me tuku atu ki to hoa moenga.
I nawhea⁴ hoki koe ka takitahi,
I nga rangi ra e uru⁵ wewehi ana.
He waka tenei au ka kuripoki.
Ka paea ki te one ki Whitikau⁶
He rongo i tae mai no aku koa,
Ka rau mahara i te ra e whiti nei.

¹Koti.—Ko Te Koti no Ngati-Wairangi, he hapu no Ngati-Raukawa, he tipuna ki a Rangiiria.

²Whanganui-a-Tara.—E kiia nei i naiane ko Poneke.

³Ki etahi "awhitanga."

⁴I nawhea hoki, etc.—Ko te tikanga, he aha koe i mea ai kia kore te tangata ka wehewehe ai.

⁵E uru wewehi ana.—E maru ana te tangata.

⁶Whitikau.—He Whitikau kei Paraparaumu; he Whitikau ano kei Taupo; kei Marokopa tetahi kei te akau tonu.

58.—HE WAIATA AROHA MO PETERA TE PUKUATUA

Na KAHOKI. (Ngati-Raukawa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Kahoki he tamahine na Topeora, no te kawai i a Te Rauparaha, i a Te Rangihaeata. I waiatatia ki Otaki; he waiata aroha ki a Petera Te Pukuatua, he rangatira no Ngati-Whakaue i Ohinemutu, i tona hokinga ai ki tona whenua. Ko te take o te waiata nei mo nga puhaehae a Ngati-Raukawa ki a Kahoki, ka tangi ia ki tera iwi ona ki a Te Arawa.

(M. 118, Si. p. 20, T. Turi p. 31, W.L.W. p. 72.)

Te roa o te po e oho ai au,
He rau te hurihanga i konei Tukino;¹
Tou hohoro mai i te hinapouri,
Ko te ahua kau i kitea atu ai.
Whano rawa ka nunumi, he wairua haere;
Kai roto mai te papaki, kia mau rawa mai,
Hei² hoa pono koe moku nei ki te whare:
Naku i moe iho ko to wairua tonu.

Tera te pukohu tairi ana mai
Te tara ki Tautari,³ kia tangi atu au.
Me tangi, me aha te makau ka wehe;
Taratarā⁴ rawa koe i taku tinana nei.
Ka riuā ia koe nga⁵ hiwi ki Tairi⁶;
Te⁷ hoki mai te manako, huri atu ai koe. e.

Koangi hau-raro⁸ i tuku mai i te hiwi
Ki Ngongotaha⁹ ra, te hoha¹⁰ noa
Taku nei titiro te puia i Whakahinga;¹¹
Tu mai i kona, ma te hautonga koe
E whiu ki te rae o Tahere¹² ra ia.
Whai noa atu ana, ka huri atu na koe, e.

¹Tukino.—Ko Petera Te Pukuatua.

²Hei hoa pono.—Kaore enei rarangi e rua i roto i ta T. Turi.

³Tautari.—Ko Maungatautari.

⁴Taratarā.—Ki etahi 'whakatara.' Ki etahi 'Ka mamao.'

⁵Ia koe nga.—Ki etahi 'tenei te.'

⁶Tairi.—Ko Otairi, he puke kei waenganui o Rangitikei o Patea.

⁷Ki W.L.W. p. 72 e penei ana:—

"Koi hoki au te manako
Uru atu ai au-ū!"

⁸Hau-raro.—Ki etahi 'hautonga.' E ki ana a Te Taite 'hauraro' i waiatatia atu hoki i runga nei i Otaki.

⁹Ngongotaha.—Ko te maunga i Rotorua.

¹⁰Hoha noa.—Ki etahi 'hoha mai.'

¹¹Whakahinga.—He puia kei te taha hauauru o Utuhina awa i Ohinemutu.

¹²Tahere.—Kei te taha hauauru atu o Kawaha i Rotorua.

59.—HE TANGI MO TE KORE.

Na PARETEKAWA. (Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo whakamarama.

Ko Te Kore he wahine rangatira no Ngati-Maniapoto, ko te whaea o Manga, ara, o Rewi Maniapoto; i mate i a Waikato ki Paterangi, e tata ana ki Kihikihi. Ko Paretekawa he wahine rangatira hoki no Ngati-Maniapoto, i takea ai te ingoa o tera hapu o Ngati-Paretekawa, he hapu rangatira no Ngati-Maniapoto.

Ko 'Nga Moteatea' (M. 24) e ki ana na Rarawa-i-te-rangi tenei tangi mo Te Kore, i te kitenga ai i tona upoko e iri ana i runga i te turuturu. No te hapu kotahi a Paretekawa raua ko Rarawa-i-te-rangi.

(Ref: M. 24.)

Kaore te whakama ki au ra,
E taka kau noa nei;
He po kia moea, he ao ka tirohia.
Te takiringa mai o te ata i nga pae,
Kia tohu ake au ko nga mahinga¹
Kihai hoki mai.
He oti te tangata i kore mahara ki roto;
Te muri aroha ki to tau tumau.
Tenei ano ra o maru i waiho,
Te mau nei, e, kei taku tuakiri.
Ko aku mata i rehu.
E whakawhetu mai ana roto.
Ma te aha e kawe
Te tawhatitanga kei te Hahanga,²
Kia komihi au e Kore!³ ki a koe;
Nau ia waiho te kiri awHINGA nei.

¹Nga mahinga.—Nga whawhaitanga.

²Te Hahanga.—He tawhatitanga e tata ana ki Paterangi.

³E Kore.—Ko Te Kore.

60.—HE TANGI MO TE HEUHEU I HOROA E TE WHENUA.

(Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko tetahi tenei o nga waiata nunui a Ngati-Tuwharetoa. E tika ana hoki kia wehi te tangi mo te aitua, i mate ai te taniwha o Taupo, a Te Heuheu, ratau ko tona iwi i te horo iho o tetahi taha o te maunga o Kakaramea, i Taupo, i te po o te 4 o nga ra o Mei, 1846. E kiiia ana ko te take o te horo, he hu no tetahi wahi paruparu (mud volcano) i te taha marangai o Kakaramea.

Ko Te Heuheu nui tonu tenei i aranga ai tera ingoa i roto i a Ngati-Tuwharetoa. Ko te take o taua ingoa no nga otaota o waho o te ana o Te Rangi-pumamao i Waihora, i te taha hauauru o Taupo; ko aua otaota he maheuheu. He rangatira nui a Te Heuheu no ona tatai; he toa no nga pakanga maha i Taupo, i Waikato, i te upoko o te ika, i Heretaunga tae ki te Mahia; he tohunga hoki, he tangata tapu.

E kiia ana i kitea ano e Te Heuheu he tohu aitua i mua tata atu; tenei kei te waiata nama 61 e korerotia ana. Engari kaore ia i mahara mona ano te aitua. Ko Te Rapa te kainga i noho ai ratau ko tona iwi, kei raro iho i Kakaramea, kei waenganui o Tokaanu, o Waihi. He po te wa i tanuku iho ai te kaokao o te maunga nei, ka keke te rakau, te kohatu. Ka rangona te haruru, e ai ki te korero, ka puta a Te Heuheu ki te whatitoka o tona whare, ka mahara he taniwha, ko te Upoko-o-Waipare, ka turuki atu, ka karakia atu. I tona taringa e mau ana a Kaukau-matua, he whakakai-taringa pounamu no Hawaiki mai. Na, ka tanumia nei te pa a Te Rapa e te horo; hurihia iho a Te Heuheu ratau ko tona iwi, ki tetahi korero e ono-tekau, ki tetahi e wha tekau; a kotahi rawa ano te morehu. He ope nui tonu nana i hahu, ka kitea te tinana o Te Heuheu; a haria ana nga koiwi ki Tongariro, ki tetahi ana i reira.

E ki ana a Te Taite Te Tomo no te tau 1910 ka tikina e tetahi o nga mokopuna a Te Heuheu, e Hori Tamaiwhana, nga wheua o tona tipuna, he wehi kei tukinotia e te pakeha, e nui ana hoki te haere ki Tongariro; kaore e rongo i te ki kia waiho atu. Na, ka haria mai e ia ki te toma i Whakatara, i runga ake o Waihi. Ka puta nga tohu wehi i reira. Kaore i roa i muri iho ka horo ano te taha o te maunga i runga ake i Te Rapa, ka tanumia taua tangata a Hori ki raro, ngaro tonu atu.

Ki etahi korero na Pohewa tenei waiata, he tuahine ranei, he tamahine ranei ki a Te Heuheu. Ki etahi korero na Te Heuheu Iwikau, he teina ki a Te Heuheu. Moni i hurihia ki raro e te horo ka tapaia te ingoa o Te Heuheu ko Horonuku. Kei muri ake nei whakamaramatia ai nga whakapapa.

Ko etahi o nga whakamarama i runga ake nei na Hori Kerei, ko etahi na Judge Chapman, na Judge T. H. Smith, na W. Colenso, i taia ki te Transactions o te New Zealand Institute; ko etahi na Te Taite Te Tomo.

(Ref: M. 28, Tr. 13/66-24/507-26/451.)

'Ra te haeata takina mai i te ripa
Te tara ki Tauwhara!¹
Ko taku hoa pea tenei ka hoki mai. e.
Aue kau atu ana au i te ao;
Ka riro ia koe ra, te taonga, e.

Haere ra e te nui; haere ra e te wehi;
Haere ra nga rata whakaruru hau ki te muri.
Me ko wai te atua, nana koutou
Kei huri kino iho ki te mate?

Moe mai, e Pa, i roto te whare kino, e.
'A tiponahia te tau o Kaukau,² e,
Te Ika-a-Ngahue² i waiho i te ao,
Hei tohu mohou.

'A hurihurihia to tupu hauroa, to tupu haunui, e i;
'A kite iho au to kiri i ahua ki te wai ngarahū,
To mata i haea ki te uhi matarau.
Waiho nei nga iwi, huhe³ kau ake!

Tatai kau ana te whetu o te rangi,
Ka riro Atutahi-ma-Rehua-kai-tangata,
Te whetu⁴ whakataha i te Mangoroa,
Ko koe ra, i!

Tu kau Tongariro i te tonga!
Tena te puhi o Te Arawa
Ka manu i te wai, e!
Ka whakawai⁵ mai te wahine i te uru.

Nau ia waiho Hiramai-te-uru,⁶
Hiramai-te-whatu-moana,⁶
I "te paepae-o-te-kotore⁷ o to tupuna o Rongomai-
huia,"
Torona te po i a koe.

E tama na Rangi! Kati ra te moe, e!
Maranga mai ki runga, e mau ki to patu.
Korero i o tohu, te kura⁸ takai puni,
Te toka tu moana, i te tukutahi⁹ whakarere;
Waiho i Tai-whakaea,¹⁰ i te Hawaiki-pepeke,¹⁰ e!

Ka hinga, ka takoto kei te whenua, u—
Ka haruru to rongo, o—
Ki te taha o te rangi, i.

¹Tauwhara.—He maunga kei te taha rawhiti o Taupo, he puia i nga ra onamata. Kei te waiata nama 9, 'Ko te Tara kei raro ko Tauwhara i runga.' He taumata i piki ai a Ngatoroirangi i a raua ko Tia e tauwhainga ana ki te taunaha i Taupo. Eke rawa ake a Ngatoro ki Tauwhara kua pahemo a Tia ki Te Hatepe, kua kapi katoa te moana i te rehu o te mamaoa i nga karakia a Tia. Na, ka werohia iho e Ngatoro tana rakau, he totara, ki waenganui i te moana kia riro ai i a ia; tu ke ki Mataweka, e tu mai na. Na, ka karangatia a Taupo ko Taupo-nui-a-Tia.

²Kaukau.—Ko Kaukaumatua he whakakai-taringa pounamu.

^{2a}Te Ika-a-Ngahue.—E kiia ana ko te papa pounamu no reira taua whakakai na Ngahue i hari atu i Te Waipounamu ki Hawaiki; ka kiia taua papa pounamu ko te Ika-a-Ngahue. Na Tamatekapua i mau mai i Hawaiki i runga i a Te Arawa.

He toki etahi o nga taonga i hangaia ki Hawaiki ki nga maramara o te Ika-a-Ngahue, ko Tutauru, ko Hauhauterangi; na reira i tarai etahi o nga waka, i hoe mai ai nga tipuna i Hawaiki. Ko Tutauru te toki i kotia ai te upoko o Uenuku.

³Huhe.—Porangi noa ai.

⁴Whakataha.—Wehe ke ana i te Mangoroa. Mei tu mai i roto i te Mangoroa ka ngaro noa iho.

⁵Ka whakawai, etc.—Ka taunu mai te wahine i te uru. Ka koa mai a Te Aratapu, mona i mate. Ko tera wahine no tetahi hapu o Ngati-Tuwharetoa, no Ngati-Hinemihi. Ko ia te mea i tute i a Te Heuheu i tona whakanohanga i tona kainga ki Puketapu, i Tuhua.

⁶Hirama-te-uru }
Hirama-te-whatu-moana } He karakia. Ko nga hupu o taua karakia kei M. 304. E ki ana a Hori Kerei i reira he karakia whaimana tera; mehemea i karakiatia e Te Heuheu i te wa i horo ai te maunga kua ora ratau ko tona iwi. Na Te Heuheu (Iwikau) i korero ki a ia, i whakaatu hoki nga kupu o te karakia.

⁷Te paepae-o-te-kotore-o-Rongomaihuia.—He karakia ano. Kei te M. 305 nga kupu o tena karakia.

⁸Kura takai puni.—Ki tetahi whakahua 'Kura takahi puni'; he kokiri na te ope taua.

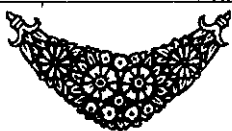
⁹Tukutahi whakarere.—He pera ano, engari kei te rere hoki te waewae o te taua, kei te pipiri te haere.

¹⁰Tai-whakaea }
Hawaiki-pepeke } I te matao, i te tupuhi, i te huka. Ahakoa whawhai i roto i te huka ka puta tonu ia.

Supplement to "Te Toa Takitini."

He Tapiri

KI "TE TOA TAKITINI."

Aga Maiata

61 - 80

Tirotirohia nga waiata nei me nga whakamarama. Mehemea kei te he nga kupu, nga whakamarama ranei, kia tere te whakaatu ki a

**TA APIRANA NGATA, M.P.,
Waiomatatini, East Coast.**

Kei te whakapukapukatia nga waiata nei, engari ko te hiahia o te komiti kia pai, kia tika, kia marama, nga kupu.

ETITA.

Kei te wharangi whakamutunga nga whakamarama a Kopua Rangitaua Keepa mo te Waiata Nama 57.

61.—HE TANGI MO TE HEUHEU TUKINO I. ARA TE HEUHEU HEREA.

Na TE HEUHEU TUKINO II. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Kua whakamaramatia i te waiata nama 60 te matenga o Te Heuheu i te horo i te tau 1846. E ki ana a Werihe Te Tuiri nana tenei tangi, mo tona matua, mo Te Heuheu Tukino (I.), e kiia nei Ko Te Heuheu Herea.

Ko te Upoko-o-Waipare he kohatu kei te moana o Taupo, kei waho o Te Rapā e tu ana; e kiia ana he taniwha. Ka kitea atu ka rere mai he kawau, ka noho i runga i taua toka; a ka tau tetahi, ka tau tetahi. Ka mohiotia he tohu mate.

(Ref: M. 124, S2. 60, M.M. 209.)

Tataka¹ kau ana nga manu o te ata, ka riro ko koe ra!

Haere, e Pa, i te hahatanga o Pipiri.²

E kore au e mihi, mei riro ana koe

I te puta tu ata, i whakarakea i te awatea.

Kawau³ aroarotea tena ka tu, ka pae kei o taua aroaro:

Tiria⁴ atu ra ki te aroaro o te atua,

I whakakateatia⁵ i te ahiahi.

Taku manu noho matarae i whangaia ki te hau;

Aku ika⁶ huirua tena ka tiu kei te paenga i o riri;

Taku komako whakahau no nga rake⁸ manawa o te
tahatika ki Pungarehu!⁹

Ka whangaia koe ki runga i te ahurewa,

Ka kai Uenuku¹⁰, e ra!

Komako¹¹ noa ana i tau po ko koe anake,

Te au ko te moe, e tokona¹² ake ana ki runga ra;

Na te mamae¹³ ra ka huri ronaki.

Koe¹⁴ ika pawhara na te atua¹⁵ ki runga i te tiepa¹⁶.

Whatiia mai ra titapu¹⁷ maroro,

Ka tokia to kiri e te anu¹⁸ kopata.

Ka pa ia nei he wehenga tau koe;

Te wehe i te matua no hea e hoki mai ki ahau.

Te matua i te whare me rauhi mai e te ringa.

Te matua i te waka me whakatangi ki te waihoe;

Me uta ki te patu, me uta ki te tao;

Nga mahi ra, e, i whakararawetia,¹⁹ ka rewa kei runga

I te apaapatu²⁰ kei o tuakana;

I te waka e tau ana i te nui 'Ati-Tu,²¹

I te rahi 'Ati-Rangi,²² mana e hoatu ki te mata²³ uraura.

Maku e whakamau nga tai-toru²⁴ atea o te wai.

E Pa ma! Tirohia mai ko au anake tenei;

Ka riro te mumu, ka riro te awaha;

Ka tere te parata, ka maunu te ika i tana rua;

Watea kau ana ko te turanga kau o Rehua.

Taku kaka haetara ki te iwi ra ia.

Takoto ana mai te marino i te pae ki a koe.

Ka eke i o he²⁵, ka tau ki raro, e, ra!

- ¹Tataka.—Ko te whiti tuatahi nei kaore i roto i nga pukapuka a Hori Kerei ma. Na toro Iwikau o Rangitikei, he uri na Te Heuheu, i tuhituhi mai, a na Te Taite i whakamarama.
- ²Pipiri.—Ko te makariri, ko te wa o te huka, Te tikanga, i te mamaoa o te huka. Ka haere ka awatea ka puta te kohu, ara te korohu o te huka.
- ³Kawau aroarotea.—He tohu mate, kua whakamaramatia i runga nei.
- ⁴Tiria atu.—Tapaea atu he whakahere.
- ⁵Whakakateatia.—Wehewehea.
- ⁶Ika huirua.—Mo te tangata i patua ki roto i te riri.
- ⁷O riri.—He toa hoki a Te Heuheu. Kei te piriti i Tokaanu he puta nana, ko Te Riri-ka-wareware te ingoa; a he ingoa ano hoki no tetahi rakau, he pouwhenua.
- ⁸Nga rake manawa.—He otaota kei Waihi e tu ana. Kei te taha tika o Taupo i tua atu o Waihi nga ana, nga putiki a Te Heuheu e whakamanawa ai, e karakia ai. Kei reira hoki a Pungarehu, he kainga no nga Heuheu.
- ⁹Pungarehu.—Kua whakaaturia i runga ake nei.
- ¹⁰Uenuku.—He atua.
- ¹¹Komako.—Ki M. 124 e penei ana "Te toka tu moana i Taupo ko ko anake." Ki M.M. 209 e penei ana "Koheko," a ki te S2. 60 he "Kohiko." E ki ana a Te Taite ko ta Ngati-Tuwharetoa e waiata ana "Komako." He manu te komako; ka tangi ana i te awatea, ka tangi tetahi i konei, ka tangi tetahi i kora; na, i te po ka tangi ko tetahi anake, ka kiia ko tera te toa.
- ¹²Tokona.—Ki etahi "tiua."
- ¹³Mamae.—Ki etahi "aroha."
- ¹⁴Koe ika.—Ki etahi "koe me he ika," "me he ika."
- ¹⁵Na te atua.—Ki etahi "na Kahukura."
- ¹⁶I te tiepa.—Ki etahi e mahue ana enei kupu. Ko te tiepa he rakau i hangaia hei whata, hei iringa mo nga kai ma te atua.
- ¹⁷Titapu maroro.—He manu. Ko te maroro he hau. Ko te tikanga ko te parirau nana te hau i kape.
- ¹⁸Anu.—Ki etahi he "hau," engari e ki ana a Te Taite ko te "anu" te mea tika. Ko te kopata he tomairangi.
- ¹⁹Whakararawetia.—I meatia hei mahi.
- ²⁰Apaapatu.—He patutu.
- ²¹Ati-Tu.—Ngati-Tuwharetoa.
- ²²Ati-Rangi.—Ngati-Te-Rangiita, ko te Hikuwai e noho ra i te takiwa o Oruanui.
- ²³Mata uraura.—He karakia makutu hei toro i nga huarahi, hei makutu atu.
- ²⁴Tai-toru.—Kei te moana te tai; na kei nga tapa o nga one ka haere mai te wai ka karekare mai ki nga tahataha ki te one.
- ²⁵O he.—Ki etahi he ingoa kainga ko "Ohe"; engari e ki ana a Te Taite kei te he, ko tona tikanga ko nga he.

62.—HE WAIATA AROHA MO TE HEUHEU TUKINO (I.) ARA TE HEUHEU HEREA.

*Na RANGIAHO. (Ngati-Tuwharetoa).
Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.*

Ko Rangiaho te wahine matua a Te Heuheu mona ra te tangi i te waiata nama 61. Ko te take o te waiata mo te moenga o Te Heuheu i tetahi atu wahine. Ka pouri a Rangiaho, ka tarona i a ia.

Kei "Nga Moteatea" e whakamarama ana, "Ko te waiata a Rangiaho, whaea o Te Heuheu mo Te Rauparaha, mo te moenga o Te Heuheu nui i tetahi wahine hou. He tika ko Te Heuheu ano te ingoa o te tama a Rangiaho raua Ko te Heuheu Herea.

(Ref: M. 122.)

Ra te haeata hapai ana mai;
Au ki raro nei huri ai ki te whare.
Taria, e Heu, kia taria ake ra,
Kia whakaaro¹ au, na whea te ara
I konihi atu ai? Tera ka eke
I te rangi tuatahi, te rangi tuarea,
Kia whaka-Tawhaki, Kati e te tau
Nau² te ki nei, kia whakataukiri au;
Ka mahora nga kino rongu mai mo waho,
Kiz whakatauki ake.
I moea iho ki te po, i konei rawa, e Heu³;
A oho rawa ake, he rikanga moe.
Tenei whea⁴ te takutai e whanatu ai, e haere?
Kei te taitua, kei te Taharoa⁵;
Au kawenga hianga ki a Te 'Paraha⁶ i te uru.
Te whare i parua⁷ ki te Urunga-paraoa⁸
Ki te Titi-matarua⁸; kia tau ai aku kino,
Te hurihia ki raro ra, kei hoki ake ki te ao.

¹Kia whakaaro.—Kaore tenei i roto i M. 122.

²Nau te ki nei.—Ko enei kupu "Nau te ki nei, kia whakataukiri au"
kaore i roto i M. 122, engari na Pihopa Wiremu i kobi mai.

³E Heu.—Ki etahi "E Tai."

⁴Whea.—Ki etahi "ra."

⁵Taharoa.—Kei Taupo, kei tua o Titiraupenga, kei te taha e huri ana
ki Titiraupenga.

⁶Te 'Paraha.—Ko Te Rauparaha, e noho ana hoki i Kawhia i tera wa.

⁷Parua.—I mea a Pihopa Wiremu ko te kupu tika "purua." E ki ana
a Te Taite kei te tika te "parua." Ko aua whare i parua ki
te muka tawhiti; ara i tupunitia, i tuparutia.

⁸Urunga-paraoa

Ko nga whare o Te Rauparaha i Kawhia.
Titi-matarua.

63.—HE TANGI MO PAPAKA TE NAEROA.

Na TE HEUHEU TUKINO (Tuarua). (Ngati-Tuwharetoa).

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Papaka he teina no Te Heuheu Tukino (Tuarua); i mate
i a Te Atiawa ki Haowhenua, kei Otaki, i te tau 1831. ko Maehe
te marama. Kua tipu he raruraru i tena wa i waenganui i a
Ngati-Toa, i a Ngati-Raukawa, i a Te Atiawa, i te mea kaore ano
i ata tau ratau ki nga whenua i raupatutia ai e ratau i te takiwa
o Otaki. Na, ka haoa a Nagti-Raukawa e Te Ati-awa ki Otaki.
i reira a Te Rauparaha. Katahi ka tukua e Te Rauparaha he
karere ki te whakataka i a Waikato, i a Ngati-Maniapoto, i a
Ngati-Tuwharetoa. Ko te take tera i tae mai ai a Te Heuheu
raua ko te taina ko Papaka ki te upoko o te ika nei, i mate ai
a Papaka. E kila ana he tangata ataahua a Papaka, he tino toa
hoki, engari he tohe. Kaore hoki i rongu i te kupu atu a te
tuakana, kia kaua e takahia te hiku o te taua e whati ana, me
waiho kia tau te tapuae; mo reira tera kupu "Taku whatiwhati
ki ka riro."

Taku tirotiro noa i¹ te hono tatai, ka wehe koe i au;
Te murau² a te tini, te wenerau a te mano,
Taku manu tioriori no³ nga hau papangarua⁴ ki te
tonga;
Ko Te Tupe-o-tu,⁵ ko Te Hau-te-horo, ka whakairi⁶ te
toa!

Rangatu atu ra nga titahatanga i roto o Pahiko⁷;
He kauterenga nui na koutou nga taumata i Te Horo⁸.
E whakamakuru ana ko aitua tonu, ko Tiki⁹ raua ko te
Toa,
Ko Whana-ihu raua ko Whana-rae,
Ko te tama i moca e tera wahine, e tera tangata;
E whakatutuki ana i nga wai¹⁰ tete a Tumatauenga¹¹.

Taku¹² whatiwhati ki ka riro!
Tuku poporo tu ki te hamuti,
Taku wai whakatahetahe ki te kauhanga riri;
He rianga¹³ tai, he rutunga patu
Na koutou ko o tuakana ki te one i Puruaha.¹⁴
Takina atu ra, kia whana ai o ringaringa,
Kia hokai ai o waewae.

Hare ra, e Pa! I nga tai whakarewa¹⁵ kauri ki te uru.
Tutanga po noa e roto i au, kei te aha to hara?
Kei nga ara tahataha nunui o Tiki-maeroero.
Kei te aha to hara? Kei nga turanga rau a te toa.
Kei o hianga i tukua atu ai,
Ka moe koe i te kino, te hoa e i!

¹Ki etahi "taku hono tatai."

²Ki etahi "te mu a te tini."

³No.—Ki M. 125 "Mo"; kia a Te Heuheu raua ko Te Taite "No."

⁴Papanga-rua.—Ki M. 125 "kopanga-rua"; "papanga-rua" ki a Te Heuheu raua ko Te Taite. Ka mate ra a Papaka. No te whakahokinga tuarua mai a Ngati-Tuwharetoa ka mate a Te Tupe-o-Tu, a Te Hau-te-horo. Ko te Kuititanga te ingoa o tena pakanga.

⁵Te Tupe-o-Tu }
Te Hau-te-horo } He rangatira no Ngati-Toa, no Te Atiawa.

⁶Ka whakairi te toa.—Ka toa a Ngati-Tuwharetoa.

⁷Pahiko.—He kainga kei waenganui o Te Horo, o Otaki.

⁸Te Horo.—Kei te taha tonga mai o Otaki. I mate a Te Tupe-o-tu, a Te Hau-te-horo ki reira.

⁹Tiki, te Toa }
Whana-ihu, Whana-rae } He atua enei.

¹⁰Wai tete.—He wai tauhiuhi.

¹¹Tu-matauenga.—Ko te atua o te pakanga.

¹²Whatiwhati ki.—He tangata whawhati a Papaka i nga kupu a Te Heuheu, na ka puta haere tona toa; kei tenei whatiinga ana ka aitua.

¹³Rianga tai.—He akinga na te tai.

¹⁴Te one i Puruaha.—Ki a Te Taite, "te one i purua ai" ki te tangata i aua ra. E ki ana a Rere Nikitini, he ingoa tera no te one i te takutai i waho i Te Horo.

¹⁵Whakarewa kauri.—Pera i te tai o Hauraki, he whakarewa kauri tana mahi.

64.—HE WAIATA WHAIAIPO MO TE HEUHEU TUKINO (II.).

Na NIHO. (Ngati-te-Kohera, Ngati-Tuwharetoa.)

Ko Niho he wahine no Ngati-te-Kohera, hapu o Ngati-Tuwharetoa. I moe rawa ia i a Te Heuheu. He tangi tenei nana, he waiata aroha.

(Ref: M. 103.)

E to e te ra, e,
Wawe te rehu atu;
Hei muri nei au,
Whakaoma atu ai
Ki te hoa ra, e,
I Tarahanga¹ ra ia.

I tawhiti Te Heuheu.
Tenei te wairua
Ka ra waenga mai
Tara ki Pihanga²;
Ko nga kainga mata
O taku whanaketanga.

He ao mangi ra
Te tuku o Te Pehi³
Hei koha ki te ao;
Ka rere au ko te pari.

¹Tarahanga.—Kei Taupo; he hiwi kei raro iho i Pihanga, he hiwi rarauhe noa iho.

²Te Pihanga.—Ko Pihanga. Kei te waiata nama 46 nga whakamarama.

³Te tuku o Te Pehi.—He ope manuhiri no Te Pehi; ko Te Pehi Tukorehu, no Ngati-Maniapoto.

65.—HE WAIATA AROHA NO NAMATA.

Na ?.

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ki tetahi korero ko tenei waiata no Waikato na Rangiterewai, whaea o Tuwhainoa. Na Ngati-Maniapoto tena korero.

Te Kanawa-whatu-pango

↓
Tuhoro—Rangiterewai

↓
Tuwhainoa

Ka puta tena ara ki a Tawhiao, ki era atu rangatira maha.

Ki a Ngati-Tuwharetoa, na Kuikui tenei waiata mo Te Rangitakatu. I haere a Te Rangitakatu ki Patea (Inland Patea); ka hoki atu te rongo kei te moe wahine. Ka ngaro a ka hoki atu. Ko te tangi tenei a te whaea a Kuikui. Ki tetahi korero ano na Punakirangi raua ko Kuikui tenei tangi mo Te Tawhi.

(Ref: M. 102, Si. 11.)

Engari¹ te riroriro
Tuarua rawa mai;
Tikina mai tirohia
Tenei ano au,
Te kahi atu nei
I te kokouri,
Ra runga ana mai
Te puna o Te Haki².
Tenei to tohu
Ka mau ki au.
Miria mai, e
Te miri³ o Rukutia;
Hiia mai, e
Te hi⁴ o Tonganui.
A mana, e Rangi⁵!
To whitiki mai;
Makatitia iho⁶
Ki te tara whaiapu.
Whano mauru noa
Te aroha i au.

¹Engari.—Ki te M. 102 e penei ana, "Tangi te riroriro."

²Te Haki.—Kei Rangipo, he wahi putanga mai o nga ope. Ki te tuku mai i Te Ahu-a-Turanga i te ara mai i Patea ka puta mai i Te Haki.

³Te miri o Rukutia.—Te miri o te harakeke, ara o te muka hei whenu.

⁴Te hi o Tonganui.—Kei te korero o te hiinga a Maui i te motu nei, mau ke te matau ki te whare o Tonganui.

⁵Rangi.—Ko te Rangitakatu.

⁶Makatitia iho.—Ki etahi "mata-karipitia."

66.—HE WAIATA TANGI.

No Te Tai-rawhiti.

Ko te kaupapa i taia nei ki raro nei no roto i te pukapuka a Tiwana Turi, he pukapuka tuhituhi, kaore ano i perhitia. Tera ano nga wahi i whakatikatikaia. Kei roto ano tenei waiata i te pukapuka a McGregor (S. 2/45).

Ki tetahi korero na Rangiua tenei waiata, he tangi mo tana tamaiti. Ki tetahi korero na tetahi tangata ko Hohepa te ingoa, no te rawhiti. Ka mate ona tamariki i te whakama ka haere ki te hi ika, ka ngaro atu. Ka whanga tangata ra ki ona tamariki he ra na, he ra na, kaore i puta mai; ka mohio ia kua mate. Na, ko tona haerenga hoki tena ki te moana, mate tonu atu.

Ko nga tino whakamarama ia o tenei waiata kei te ngaro.

(Ref: T. Turi P. 23, S. 2/45.)

He rangi¹ au e tatari, he raro au e manako
Mo taku mea ra, kaore ano i puta mai
I te ra ka taau, ka tu mai kai uta;
I te tai ka tau i ka maunu mai te huinga.

Tenei te rere nei i runga i te au whakaheke,
 Ka hangai² ki te rae kia Uatunui nei.
 Ko wai kai te ta, e whakatangi ana i te hoe?
 Ko Tutehurutea,³ ko koutou, e hika ma e;
 Kai Mangarara ka rangona atu e au,
 E whawhai ana mai koi tutata ki uta ra;
 Ko te waka ra, e, kia toia ki tahaki.
 Ka riri mai na koe ki taku whakakeketanga;
 Ko wai ka tohu iho ko te rangi tonu tenei o te mate.
 Ka hupeke na koe, te akito⁴ rawa iho.
 Ko te ngenge ra, e, ka waiho nei ki ahau;
 Kuru rawa i aku iwi i te ra roa o te waru.
 Kia noho atu au i konei, e hika ma e;
 He matihe ia nei e hoki mai ki te ihu e i.

¹He rangi.—Ki ta McGregor e penei ana, "E rangi au he tatari, e raro au he mahara."

²Ka hangai.—Ki ta McGregor, "Ki Whangai-whanga, ki hauhou a tonu atu"; ki a Te Taite, "Ki Whangaiwhanga, rawhiti ki Auahitunui."

³Tutehurutea.—Ko te Tutehurutea nui kei te rawhiti e korerotia ana he mokopuna na Materoa, he tama na Tamaihu; ka moe i a Uetuhiao ka puta mai ko Te Atau ratau ko nga taina, e kiia nei ko nga Kuri paka a Uetuhiao.

⁴Te akito rawa iho.—Kei ta McGregor "te ia ki Toranga iho" He pohehe tera no te tangata nana i tuhi.

67.—HE WAIATA MO TE TOA.

Na MATANGI-HAUROA. (Ngati-Toa, Ngati-Raukawa.)

Ko te waiata e whai ake nei tetahi o nga waiata nunui o te motu; kei nga wahi katoa e waiatatia ana, he rite hoki mo nga kaupapa korero maha i nga marae.

Kei "Nga Moteatea" e kiia ana e Hori Kerei he tangi tenei na Matangi-hauroa. E kiia ana no Ngati-Toa tera tangata.

Ko te whakamarama a Rere Nikitini na Matangi-hauroa tenei waiata mo Te Whatanui nui. Tera tetahi ope o Ngati-Raukawa i haere mai i Maungatautari, ko Te Mahunga te rangatira; a, ko etahi o nga rangatira ko Tupaea, ko Te Waru, ko Te Puke, ko te tini noa atu. I mate tenei ope i a Whanganui; ka patua a Te Mahunga, ka haria haeretia i roto o Whanganui, o Mangawhero, ka kainga. Ko Tupaea ma ka puritia hei herehere. Ka tae te rongo o te aitua nei ki a Te Whatanui, ka whakatika mai me tana ope. Ka ea i a Te Whatanui te mate o Te Mahunga; ka whakaorangia hoki era o nga rangatira, a Tupaea ma.

E ki ana a Te Taite i rongo ia ki a Tuku-tarewa, he kaumatua no Ngati-Kinohaku, o Ngati-Maniapoto, e korero ana i te tau 1905 na Pare-waikato tenei waiata no Waikato tera wahine he tangi mo Werohia, no Ngati-Wairangi (Ngati-Tuwharetoa) i mate ki Taupo. E ahua tahapa ana tenei ki te titiro iho he kore e marama, mehemea na Werohia o Taupo te waiata, ki te take i whakahuahua ke ai ki nga tangata o roto o te awa o Whanganui.

Takoto rawa iho ki te po,
E huihui ana mai o tatou wairua,
Kia piri, kia tata mai ki taku taha.
Matatu tonu ake, ka maranga kei runga,
Whitirere ki te ao, tirotiro kau au;
A, me he wairua atua te tarehutanga iho.
E te manawa i raro kapakapa tu ana, ka¹ maranga
kei runga.

Homai he mata kia haea ki taku kiri;
Taku kiri tirohanga mai e aku tamariki nei.
Mauria atu ra, e Whero²,
Aku toto, aku tahe, aku parapara tapu;
Kia kite mai koutou ko ahau ra tena,
E kimi ana i te ara, i haere ai taku pokai³ tara ki
te tonga;

Tena ka paea nga hiwi maunga ki a Ngati-Hau⁴.
Ko te rongo pai tena i a koutou;
He rongo toa mai, hau⁵ ana ki te tahatu o te rangi.
Te puta to rongo toa, ka pehia mai e Whanganui;
He toa e whaiatia ko te potiki na Tuwhakairihau⁶.
Kia ata whakaputa; tena ano ra nga tamariki⁷ toa
na Rakamaomao

Kei te rangi e haere ana, na Motai-tangata-rau⁸.
Takahia atu ra nga tu-a-one kei Matahiwi⁹ ra.
Ko to tinana i noho atu;
Ko to rongo i tuku mai, wani mai runga o nga
maunga;

Tae rawa mai ki ahau e noho atu nei i te kainga.
Kia whakatauki au i konei.
Aue! Taukiri, e!

¹Ka maranga.—Ki etahi kaore enei kupu.

²Whero.—Ki te M. 387 "E Whiro"; ki etahi "E Wero." Ko Whero he rangatira no Ngati-Hau, no Whanganui.

³Pokai tara.—He ope taua; mo te ope o Ngati Raukawa i mate ra i a Whanganui.

⁴Ngati-Hau.—Ko te iwi o roto o te awa o Whanganui.

⁵Hau ana.—Ki etahi "kai ana."

⁶Tuwhakairihau.—E kiia ana no roto o Whanganui, no nga uri o Uiraroa.

⁷Nga tamariki toa na Rakamaomao.—Mo Te Whatanui ma. Ko Rakamaomao he ingoa no te atua o nga hau.

⁸Motai-tangata-rau.—Ko Motai he tipuna nui, he toa no nga iwi o runga i a Tainui. Ko Hoturoa te tangata o Tainui, nana ko Hotu-matapu, nana ko Motai. No nga pakanga o mua ki a Te Ati-awa, ki a Ngati-Tama ka puta te ta o Kapu-manawa-whiti, mona te whakatauki ra "He iti na Motai, tera e haerea te one i Hakerekere." Ko tera one kei Parininihi.

⁹Matahiwi.—He Matahiwi kei roto o Whanganui, engari ko te Matahiwi i roto i te waiata nei ko te one i te akau i waenganui o te ngutuawa o Rangitikei o Turakina, i te tai-hauauru.

68.—HE WAIATA AROHA.

Na NGATI-TE-KANAWA. (Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo i whakatikatika.

E ki ana a Te Taite, i rongo ia, na te wahine a Te Kanawa. whatupango o Ngati-Maniapoto tenei waiata, no nehera. Kei nga wahi katoa o te motu e waiatatia ana.

(Ref: S. 70 B. 3/100.)

Kaore te matao te kimonga¹ ki te whare,
Nuku mai ra, e Ngara, hei hoa tau awhai ake;
He mea te tau, e, ka tatara ki mamao.
Heoi taku tatari te ope Te Oi-kau,²
Hei whiu i ahau nga mata³ ria kopanga
O Karewa⁴ i waho, ko wai au ka kaite?
Manako⁵ mai e te tau ki te hoa moenga,
Ka kaite ra koe te pokai ongaonga⁶,
I ahu mai i tawhiti, te motu o Whakatu⁷;
No reira nga hoa i karawhiuwhiu ai.
He aha kei taku poho ka pakikini nei?
He mamae kopaito⁸ ko te ahua ia.
Ko te ura o to kiri taku ra i hiko atu,
Tera ka whakangaro ki te rua i a Te Waro.
Hare ake Tawera, te whetu o te ata,
Hare ake ra koe ki tahau wahine;
Kei huaia hoki, he horete⁹ i mahue
Ki te maioro keri nau e Te Paea.
I whea koia koe i te tuaititanga?
Penei e awhitia te awhai a te tangata; ..
Mei kore te waka nei te pakaru rikiriki,
Ka ripo te au, e, ka ripo te moana.
Aue! Aue! Aue-he te maunawa i!

¹Kimonga.—Ki B. 3/100 e penei ana "te timonga ki te kiri."

²Te Oikau.—Ki B. 3/100 e penei ana "te awhikau."

³Nga mata ria kopanga.—He wahi kokoru, he awhenga, he wahi whakangatanga.

⁴Karewa.—He moutere kei Kawhia.

⁵Manako.—He mea whakatikatika tenei rarangi.

⁶Pokai ongaonga.—Pokai naonao. Ki a B. 3/100 he rakau he "nettle."

⁷Whakatu.—I te Waipounamu, e kiia nei i naiane ko Nelson.

⁸Kopaito.—Kopito, na te rangi o te waiata i kukume pera. Pera ano hoki era kupu, "awhai," "Ka kaite."

⁹Horete.—He kohatu.

69.—HE WAIATA AROHA.

Na ?.

Ko tenei waiata i taia ki "Nga Moteatea" p. 178; kei reira te whakamarama, he mea tuku mai taua Waiata e Hone Heke ki a Kawana Hori Kerei i roto i tana reta. i mua tata atu i te matenga o Heke. E tukua atu ana i roto i Te Toa Takitini ki te kimi haere i nga whakamarama tika.

(Ref: M. 178.)

Kaore te ki patu te makere noa i te ngutu.
He puoru¹ waihoe i a Te Rehu i runga.
E matakū ana roto i te hau korero;
Wareware i au te maru o Ngapuhi.
E herengia koia Te Heke te rakau ka whiria?
Te ata whakarangona nga mahi a Rarotini.
Ko to tinana ra te waiho atu i te hoa;
Ko te pai wae wae te tuku mai ki ahau.
Kia huaina atu, e arotau ana mai.
Ka te tiriwa te ripa ki Kinikini;
Kua puawhea te rae ki Hikurangi.
Ki nga tai omanga i te ipo o Mokau.
Me ruku ware au te reinga tupapaku:
Kei whakamau kau ki Morianuku,
Ki taku tau tupu i awhi ai maua.

¹Puoru.—Ki te M. 178 e penei ana "pueru," engari i whakatikatikaina e Pihopa Wiremu.

Ko nga ingoa tangata, kainga hoki kei roto i te waiata nei
ma te hunga e mohio ana ki te kaupapa o tenei waiata e tuku
mai. Ano te ahua kei te tai tokerau aua ingoa.

70.—HE WAIATA AROHA.

Na TOPEORA. (Ngati-Raukawa.)

Na Te Taite Te Tomo raua ko Rere Nikitini i whakamarama.
Ko te Hopeora ano tenei nana era atu waiata. Ko te kaupapa
i taia ki "Nga Moteatea" p. 220 e rereke ana i tenei e whai i
raro iho nei. Na Te Taite raua ko Rere i homai tenei.

(Ref: M. 220.)

Kati au i konei
Hei ekenga ihu waka.
Hei tanga¹ waihoe
No Te Ahu-karamu,²
Ka kopa o te rae
Ki Okatia ra³!
He ngaru ka whati mai
Ki Otaheke⁴ ra,
He rerenga kaipuke
Nohou e Te Waihaki,⁵
E ata rerehu ana
Te hiwi ki Rangitoto⁶.

E taca ia nei
E au te kau atu
Te wa moana nei?
Me whakatakoto au
Ki te rango tarawhata⁷;
Kei paria e te tai.

He manu aute au
 E taea te whakahoro
 Ki te aho tamairo⁸.
 E hira hoki au
 I aku tumanako,
 E kai nei te aroha, i.

¹Tanga.—Ki M. 220 "tainga."

²No Te Ahu-karamu.—Ki M. 220, "Mau e Te Pehi." Ko te Ahu-karamu he rangatira nui no Ngati-Raukawa; he toa no roto i nga riri i te wa i a Te Rauparaha. Tana uri ko Te Roera Te Ahu-karamu, nana a Kipa Roera ma.

³Okatia.—Te one i te takutai i Otaki ki Manawatu.

⁴Otaheke.—He ia no te moana kei waenganui o te tua-whenua, o Kapiti. He Otaheke ano kei te Sounds.

⁵Te Waihaki.—E ki ana a Rere Nikitini he ingoa no Te Peehi i mate atu ra ki a Ngai-Tahu.

⁶Rangitoto.—D'Urville Island, i te Aumiti.

⁷Tarawhata.—He manu, he karoro.

⁸Tamairo.—Tamiro, na te waiata i hua he "tamairol"

71.—HE TANGI MO TE WANO.

Na RAHI. (Ngati-Apakura, Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Rahi no Ngati-Apakura, hapu o Ngati-Maniapoto. Hei tungane whanaunga ki a ia a Te Wano, no Ngati-Apakura ano, I haere mai a Te Wano ratau ko etahi o tona iwi ki Titiraupenga nei; kei reira ka pangia e te mate karawaka, matemate tonu atu. Na Takarea raua ko Te Kahui, he tuahine ki a Te Heuheu Tukino M.L.C., a na Te Iwiheke, he wahine rangatira no Ngati-Tuwharetoa i korero ki a Te Taite. Ko Wenerata Te Heuheu, he tamahine na Te Heuheu Iwihau, ki te waiata haere i tenei waiata i te rohe o Ngati-Tuwharetoa; na reira ka pohehetia nana tonu taua waiata.

Ko te whiti tuatahi o te waiata nei te mea e tino waiatatia ana; a, e kiia ana hoki e etahi na Te Kooti Rikirangi. Kei te waiatatia ano te whiti tuarua, engari kaore i te whanui te mohio o te tangata ki tera. Ko te whiti tuarua nei e kore e taea te kawe na etahi iwi ke; a ko taua whiti kei roto i te pukapuka a McGregor (S. 17 & 18) a i etahi hoki e waitohutia i raro nei.

Ko te kaupapa i raro nei na Te Taite i tohutohu.

(Ref: S. 17 & 18, S2. 60, B. 3/161, B. 4/71 W. L.Wp. 109,

T. Turi p. 12.)

E pa to hau he *wini*¹ raro,
 He homai aroha,
 Kia tangi atu au i konei;
 He aroha ki te iwi,
 Ka momotu ki tawhiti ki Paerau².
 Ko wai e kite atu.
 Kei whea aku hoa i mua ra,
 I te tonuitanga?
 Ka haramai tenei ka tauwehe,
 Ka raungaiti au.

E ua e te ua, e taheke
 Koe i runga ra;
 Ko au ki raro nei riringi ai
 Te ua i aku kamo.
 Moe mai, e Wano³, i Tirau⁴,
 Te pac ki te whenua,
 I te wa tutata ki te kainga.
 Koua hurihia⁵.
 Tenei matou kei runga kei te
 Toka ki Taupo⁶,

Ka paca ki te one ki Waihi⁷,
 Ki taku matua nui,
 Ki te whare⁸ koiwi ki Tongariro,
 E moea iho nei.
 Hoki mai e roto ki te puia
 Nui, ki Tokaanu,
 Ki te wai tuku kiri o te iwi.
 E aroha nei au, i.

¹Wini.—Ko te kupu pakeha "wind," he hau. Ki etahi "he muri raro."

²Paerau.—He ingoa kei te Rerenga Wairua.

³Wano.—Kua whakamaramatia i runga ra.

⁴Tirau.—He whakapotonga no Titiraupenga. Tirohia te waiata nama 41.

⁵Koua hurihia.—Kua whakarerea iho i te mea kua mate ia a Te Wano.

⁶Toka ki Taupo.—He toka kei waho o Waihi, i Tokaanu, ko Te Pa-o-te-Rangiita te ingoa.

⁷Waihi.—Kei Tokaanu, Taupo.

⁸Whare koiwi.—I haria hoki a Te Heuheu nui ki runga o Tongariro, i te matenga ai i te horo i Te Rapa.

72.—HE TANGI.

Na ?.

Ko tenei waiata kei te takiwa o te rawhiti e waiatatia ana, kei nga iwi o Matatua, kei te Whanau-a-Apanui, kei a Ngati-Porou; engari ko te Ngati-Porou mohio ki taua waiata na te Whanau-a-Apanui. E rua nga whiti e tino waiatatia ana, ko te whiti tuatahi, ko te whiti tuarua. Ko te whiti tuatoru i kitea ki te pukapuka a McGregor (S. 109, S. 180). I nga pukapuka kua perehitia kaore i noho nga whiti nei i te wahi kotahi, a tera e maharatia he waiata ke tetahi, he waiata ke tetahi. Ko te whiti tuatahi kei "Nga Moteatea" p. 237, kei McGregor (S. 39). Ko te whiti tuarua kei Nga Moteatea p. 416, a kei McGregor (S. 109).

Kei te pukapuka a Tiwana Turi aua whiti e rua, kaore te whiti tuatoru. Ko te kaupapa e mau i raro ake nei i whai i to Nga Moteatea, he wahi ririki nei i whakatikatikaia.

Kei e Bt. 3/28 te whiti tuarua na Paitini Wi Tapeka (Te Whatu) o Tuhoe i korero ki a Te Peehi (Elsdon Best). E ki ana a Paitini na Tikina taua waiata mo Te Umuariki, he rangatira no Tuhoe. Ko Tikina te whaea o Te Whenuanui, he rangatira no Tuhoe.

Ko nga whakamarama o te waiata nei kei te ngaro. Ma nga tangata e marama ana e tuku mai.

(Ref: M. 237 & 416, S. 39& 109 & 180, T. Turi p. 21, B. 3/28.)

Tera Tariao¹ ka moiri ki runga.
Na runga ana mai te utu² ki Rangiao³.
Te ngakau haere whakakuru tahi tonu.
No nui o rangi ra te mahara i raru ai;
Na te kamo anake tana ngongi⁴ hua noa;
Koia tenei hanga e wairutu noa nei,
Aroha i mahuki ki te makau i te rangi.
Kati na. e Awa, te mahi te haramai,
'Mea nei te kiri ka tauwehe ko tawhiti.
Whamamao rawa, te ripa tauarai
Ki to tai whenua kei hoki atu te "ingoingo."
I maringi a wai te taru nei a te toto, ka whakina
ki waho;
Mei ahatia koe i pakaru mai ai?
Werohia pea te kopere⁵ tupua
Nau e Tauwhare⁶, ka wheoro ki te rae
O Taumata-maire; mei kai kanohi kau
Taku nei titiro ko koe nei, e Te Heka⁷.
Wairua e tu kei⁸ te hohoki mai.
Ka pa ia nei ko te puna i rukuruku⁹;
Waka kua pakaru ka eke au i te *hipi*¹⁰,
Puke ki Oihi¹¹, kei hoki mai te manako, i.

Takiri ko te ata kia korihi te manu;
Mataotao noa te tautanga iho.
Kei whea ko te tau i rangia e au?
'Ra ka tuku atu ki te kiri e kakara.
Nau¹², e hine, i toko kia mamao.
Waiho ki te tinana ko te toiki¹³ kapara.
E tu ki te ngahere o te Tipi kei tua.
Awhea e Tua tuku ai te tere,
Hei pere ki te tai o Hauraki i tua?
'A tomokia atu te whare o Tiaho¹⁴.
Tau kei a Oke¹⁵ kei riro noa mai.
Aha i riri ai? Mau ano te tinana, i.

E to e te ra, rehurehu ki te rua;
Taua e haere kia tauaraitia
Te kiri i awhi ai maua ko te hoa.
Ka iri au, e, i te kiri o te ngutu.
Heoi ra-mota¹⁶ i matea iho ai,
Ka tauaki ki waho a taua nei mahi.
Me rehu-a-ngongi¹⁷ te hua i aku kamo,
Te aroha ra, e, o te hoa ka wehe;
'Ia nei e paka¹⁸ tau-ohi tonu koe.
He waka pakaru au, e taca te aukaha, i.

¹Tariao.—He whetu kei roto i te Mangoroa.

²Utu.—He tau-kahiwi. Ki a T. Turi, "hiwi."

³Rangiao.—Ki etahi "Rangiaho." Ko Rangiaohia pea?

⁴Ngongi.—Ki etahi "ngohi"; he he tera. Ko tona tikanga he "wai."

He urunga no tera kupu "Wai" ki te ingoa o tetahi rangatira ka whakatitahatia, ka kiia he "ngongi"; koia enei kupu, "Ngongirua" mo te wairua "ma ngongi e titiro te ao ka rere-mai?"

⁵Kopere tupua.—Mo te pu.

⁶Tauwhare.—Ki etahi ko "Tuwhare."

⁷Te Heka.—Ki etahi "Te Heke."

⁸Kei.—Ki etahi "kaati te hohoki mai."

⁹Rukuruku.—Ki etahi he ingoa tenei no te puna.

¹⁰Hipi.—He kupu pakeha "ship."

¹¹Oihi.—Ki etahi "Oihe."

¹²Nau, etc.—Ko tenei me te rarangi i raro iho kaore i ta T. Turi.

¹³Toiki kapara.—Ki etahi "toiki mapara," "kohiwi mapara." He rite tonu enei kupu.

¹⁴Tiaho.—E kiia ana he rangatira no Hauraki.

¹⁵Oke.—Ki etahi "Hope"; ki etahi ko "Heke" o Nga-Puhi ra.

¹⁶Ra-mota.—Ki etahi iwi "ra-mata."

¹⁷Rehu-a-ngongi.—Rehu-a-wai.

¹⁸E paka tau-ohi.—Kaore i te marama enei kupu.

73.—HE TANGI MO TE KOROHICO.

Na TUPAEA. (Ngai-te-Rangi.)

Ko tenei waiata i taia ki "Nga Moteatea" (M. 69), a ki te pukapuka a McGregor (S. 2/59). Kei reira e whakamaramatia ana, he tangi na Tupaea mo tona teina mo Te Korohiko. Ko Tupaea he rangatira nui no Ngai-te-Rangi, no Tauranga. E Tukua atu ana ki te hunga e mohio ana ki ona tikanga o tenei waiata, kia whakamaramatia mai. Kei te Waiata nama 50 e whakahuatia ana a Te Korohiko.

(Ref: M. 69, S. 2/59.)

Tera¹ te whetu kapokapo ana mai.
Ko Meremere² ano taku e hiko atu:
Tauhokai ana Kopu³ i te ata,
Ko taku teina tonu tenei ka hoki mai.

Taku tira⁴ kahurangi ka makere i au;
Naku i tuku atu i te hinapouri
Nga titahatanga i waho⁵ te Tahua⁶,
E whano ana ra ki te kawae a riri;
Kia tu mai koe i mua i te upoko
I te whana⁷ tuku-turi. i te nui 'Ati-Tahu⁸:
Kia puhia koe te ahi⁹ a te Tupua;
Kia whakamuraia te paura o tawhiti,
Kia whakatauki au e. te mamae. he mamae ra!

Hachaea koe ki te mira¹⁰ o tawhiti,
Kia rewa te hinu ki roto o Kaituna:
Iri mai, e Pa, i runga i te ata-mira,
Kupa mai, e te hoa, kia rongo atu au
I te takiritanga o te ata na.

Me whakahoki koe nga mata¹¹ tahuna
 I waho o Tauranga; ma o potiki¹²
 Koe e hurihuri iho ki te papa o te waka:
 Kia tirohia iho to kiri rauiti.
 To mata i haea ki te toroa a tai.
 He toroa tataki no runga i Karewa¹³ na.

¹Tera te whetu.—Ki te S. 2/159 “Kapokapo kau ana nga whetu o te rangi.”

²Meremere.—He whetu rere ahiahi, ko Venus ki te pakeha. Ki te rere ata ka kiia ko Kopu.

³Kopu.—Ki te S. 2/59 “te whetu.”

⁴Tira.—Ki te S. 2/59 “tau.”

⁵I waho.—Ki te S. 2/59 “I raro.”

⁶Te Tahua.—Kei te ngaro tenei.

⁷I te whana, etc.—Kaore tenei raua ko te rarangi i raro iho nei i roto i te S. 2/59.

⁸Ati-Tahu.—Kei te ngaro tenei.

⁹Te ahi a te Tupua.—Mo te pu. Ko tetahi ingoa tenei o te pakeha i te wa e hou ana ki te Maori, he Tupua.

¹⁰Mira o tawhiti.—Ko te mira he mea kotikoti na te Maori. I konei ko a te pakeha hanga pera. Ki te S. 2/59 “mahi tupua.”

¹¹Mata tahuna.—Ki te S. 2/59 “matarae.”

¹²Potiki.—Ki te S. 2/59 “o tamariki.”

¹³Karewa.—He moutere kei waho o Tauranga.

Engari ia ko nga tino whakamarama kei te iwi nana te waiata.

74.—HE TANGI MO NGATI PAREKAWA.

Na KOKOPU. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko tenei waiata mo te matenga o Ngati-Parekawa. Iapu o Ngati-Tuwharetoa, i a Ngati-Tamatera o Hauvaki ki Piri-peka peka. Ko Hihitaua te rangatira o te taua. Ko Piri-peka peka he pa kei te taha hauauru o Taupo, kei tetahi o nga peka o Rangitukua, e tuku iho ana ki te moana.

He whanaunga a Hihitaua ki a Ngati-Parekawa. He mea whakaware e te taua ka mate a Ngati-Parekawa. Kaore hoki to ratau pa e taea ake; na, ka whakawaia kia hekeheke iho. Ko Kokopu i te taha o Taupo, e whakatangi ake ana i tona putatara, he whakatupato ake ki te pa. Ketahi i rere ko Pahu. Ka heke iho te iwi ra ki te taua i raro, ka hopuhopukia, ano “he parera i te mahanga.” Ka herereka ki te taura, ka takina ki runga i nga waka. Kei reira te wahi i poreterete ai. Ka whakawhitia ki rawahi o te moana ki Motutere; kei reira ka patupatua.

(Ref: M. 227.)

Noho noa Meremere, kaua i te tangata

Nana te tohe, nana te maro.

Rere ke mai nei he parera noho noa

A Rau-maroro¹.

E kore e noho noa i te tarawaha².

E ai te karena³.

Ka pau te ki atu, whakataha ki tahaki

He po taua tenei e hoki kai tua o Manuka⁴.

I hakua hei aha te uri o Te Tahiwi?⁵
 Hihitaua⁶ riri whakawareware
 Ngakau kino tama e te uri o te Huia⁷;
 I a Rangitaiki⁸, i a Te Wiwini-o-rongo
 Patu whakawai, ka hua ki te ora tonu ake tenei.
 Tena ra, e, nga hau o Punaweko⁹
 Hei whakariupapa¹⁰ mania paheke
 Haere atu i tou huarahi,
 I te wai kowhitiwhiti¹¹ a Paretuiri¹².
 I te whiti pakeha,
 I a Te Wharaunga¹³ kia pukanatia.
 Kia tanuku noa o kiri angaanga.
 Wareware ana hoki, e Raha.¹⁴ to ngakau
 E hao nei koe ki te tu ki te riri,
 Ki te tuku a po na te awa i poreterete¹⁵.
 He wareware ano te whakatauki atu,
 Hei¹⁶ huanga te atua kia ware noa iho
 I mohio o Tupuna ki te whakatupapa¹⁷.
 Taka marire ki te hanga
 E whakamatakuria nei a te riri.
 I moimoia ake te kiri, i tukutahuatia
 Hei utu mo nga¹⁸ hanga a Te Riupawhara¹⁹,
 Mo Wahineiti, mo Pataua, mo Te Hau-o-Taranaki.
 Mo te kohatu²⁰ a Te Rangimaheu
 I runga o Whakatara
 I roto o Motutere²¹ i reira te ripanga²²;
 Herehere kau ana te taura ki a koutou,
 Kihai i haparapara²³, kia kai atu Tahuna²⁴.
 Kia nui ai te hara, e i.

¹Rau-maroro.—He tupuna no roto i nga korero a Ngati-Tuwharetoa; ko ia te tangata hopu parera ki te mahanga. Ka rite ki a Ngati-Parekawa i haere noa mai ki te whakawai a Hihitaua.

²Tarawaha.—I te wahi tuwhera.

³Karena.—Kare na? Mo te whakatupato ake a Kokopu, i whakatangi ake ai i te putatara, he whakaaro.

⁴Manuka.—Te Manuka i Onehunga ra, he whakatauki.

⁵Te Tahiwi.—He matua no Hihitaua.

⁶Hihitaua.—Kua whakamaramatia i runga ra.

⁷Huia.—Ki etahi korero he rangatira no Ngati-Raukawa; ki etahi ko Parehuia, whaea o Hihitaua.

⁸Rangitaiki, Te Wiwini-o-rongo.—No Ngati-Whakaterere enei tangata i uru ki te ope a Hihitaua.

⁹Punaweko.—He kainga, he mara kei Piri-pekapeka.

¹⁰Whakariupapa.—Ki M. 227 "Whakariua," tona tikanga hei hari atu.

¹¹Wai kowhitiwhiti.—Ko te wai o Taupo.

¹²Paretuiri.—No Ngati-Parekawa.

¹³Te Wharaunga.—No Ngati-Raukawa i roto i te ope a Hihitaua.

¹⁴Raha.—Te Raha, no Ngati-Whakaterere; i te ngaro ke ia i te taenga mai o te ope a Hihitaua; mei hohoro mai mana e patu a Hihitaua.

¹⁵Poreterete.—Penei i te parera i te moana e tupotupou nei.

¹⁶Hei huanga te atua.—He korero whakaware na Hihitaua.

- 17Whakatupapa.—He mohio ki te ata titiro i te ahua o te riri. Ina hoki ko Tuhera he tipuna no ratau. I tetahi pakanga ki Whanganui ka puputia e ia nga monaoa, kia pohehetia ai he tangata; ka rere i roto i te kapa o te hanga ra me te taiaha. Ka pohehe a Whanganui he nui tangata, ka heke. Kei tenei whakaware a Hihitaua kaore rawa nga uri i tupato.
- 18Nga hanga.—Ko Wahineiti, ko Pataua, ko Te Hau-o-Taranaki i mate i a Ngati-Tuwharetoa ki Waimanuka, i Rangatira, i Taupo. No Ngati-Raukawa era.
- 19Te Riupawhara.—He rangatira no Ngati-Tuwharetoa, ko Waihi te kainga i te wa ano i a Te Heuheu nui.
- 20Te kohatu Te Rangimaheu, etc.—Ko Te Rangimaheu, ara ko Te Heuheu. Ko Whakatarā kei runga ake i Waihi, he papa kohatu i takea ai tera ingoa a Whakatarā.
- 21Motutere.—Kei te taha rawhiti o Taupo, kei uta atu o Motutaiko. I patupatua ki reira a Ngati-Parekawa.
- 22Ripanga.—Te huihuinga.
- 23Haparapara.—Kihei i korero nga waha.
- 24Tahuna.—He atua pera i a Tunui-o-te-ika ma ra.

75.—HE POPO, ARA HE ORIORI.

Na TE HUAKI. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko tenei waiata na Te Huaki, no Ngati-Tuwharetoa. Ko tona kainga i Poaru. kei runga atu o Pukawa, Taupo ki te hauauru. He popo tenei mo tana tamaiti mo Tutetawha.

(Ref: M. 45.)

E tama i kimihia, i rangahautia i raro i a Papa¹.
Kokiri ake ana i te rua o te ra.
Kore koe e kitea nga taumata ki Okahukura².
Tangi to tapae, ka rongo o papa, ka hoki ki te
ao na.

E tangi ana koe? He makariri tou?
Nau i kuhu mai i waenganui o te takurua.
Ka whakapiri noa te kora³ o Mahuika,
Ka taka te ahuru.

Tenei e tama, te whare i tohia, te kaka⁴ o te
waero,
Kei o tuakana; e mau ana mai Tamore⁵ i te kaki
Hei ata mohou, tu ake ki runga ra.
Tohou waka na ko Whakaterē-kohukohu⁶, e hoc
ai i te wai;

'A u atu ana nga mata-kurae ki te Kawakawa⁷.
Tangi te motoro ki te whare wahine i a Tikina⁸,
i a Takaia⁹.

Takahi o wae wae nga one kirikiri ki Okokako¹⁰.
Hohoro te whakaputa i te kongutuawa i Otutira¹¹.
Kitea mai koe e Te Rangikaiwhiria¹².

Tohou ara na e haere ai koe nga titahatanga
kei Whakapipi¹³;

Huri atu ki tua te Mata-tukerehanga¹⁴ ki te
Raupo.¹⁵

'A hengia koe he tira i ahu ke mai i te muri.

A whea ka rarahu kia turupoutia te Remu-o-te-
huia?¹⁶

'A tomo ki te whare i a Te Ra-wharitua¹⁷.

'A whakatau mai na uta na te awa i Whanganui¹⁸.

Huri to aroaro te pukepuke ki Hauhungaroa¹⁹.

Tikina, huakina i te keke o to kuia²⁰.

'A takiritia i te Rangaranga-na-Maui²¹.

Hei whakaatau mai ki tou ringa, ka hoki e.

¹Papa.—Papatuanuku.

²Okahukura.—Kei te taha hauauru o Roto-a-Ira. Ko te take o tera ingoa he patai na Turahui, "Ko wai, ko wai te tangata i te kakahu kura?" Ka whakautua, "Ko au, ko au, ko te Manu-nui-a-Ruakapanga."

³Kora o Mahuika.—Ko te ahi.

⁴Kaka, etc.—Mo te kaka o te waero kuri, he mahiti.

⁵Tamora.—He hei-tiki, kei a Ngati-Hinemihī.

⁶Whakatare-kohukohu.—He hei-tiki tawhito, ki ta Hori Kerei korero, i riro i a Hongi, a i mau iho ki tana whanau no te maunga rongo o te whawhai a Hone Heke ka whawatakotoria e Heke ki te aroaro te Kawana. E ki ana a Te Taite he waka.

⁷Te Kawakawa.—Kei te taha hauauru o Taupo, kei ko atu o Waihora.

⁸Tikina.—He wahine na Te Kohika, na reira a Te Rerehau, i moe ai i a Te Tomo.

⁹Takaia.—He wahine; ko nga uri kei Ohau, ko Te Kerehi Roera ma.

¹⁰Okokako.—He kainga.

¹¹Otutira.—He awa.

¹²Te Rangikaiwhiria.—Ko te papa o Te Tomo i moe ra i a Te Rerehau.

¹³Whakapipi.—He hiwi kei raro atu o Okokako.

¹⁴Te Mata-tukerehanga.—He whare kei Te Raupo.

¹⁵Te Raupo.—He pa kei Whangamata, kei te pito whakararo o Taupo.

¹⁶Te Remu-o-te-huia.—He hiwi, ara, he aranui e ahu pera ana ki Hauhungaroa.

¹⁷Te Ra-wharitua.—Ko te tangata tenei nona tera whare a Te Mata-tukerehanga.

¹⁸Whanganui.—He awa e puta ana ki te moana o Taupo.

¹⁹Hauhungaroa.—He maunga kei te taha hauauru o Taupo.

²⁰To kuia.—Ko Te Rerehau kua korerotia ake ra.

²¹Rangaranga-a-Maui.—Ko te korero hoki a Ngati-Tuwharetoa, ko nga pua manu he mea raua mai na Maui no Hawaiki ra ano. Kati ko te tikanga o tenei kupu mo nga rakau, mo nga miro, mo nga papaume, mo nga matai.

76.—HE TANGI MO TE MATENGA I TE IKA-A-RANGANUI.

Na NGATI-WHATUA.

Na S. Percy-Smith i whakamarama.

Na Puriri o te Uri-o-hau, hapu o Ngati-Whatua, i korero tenei waiata ki a S. Percy-Smith, a taia ana e tera ki te J. 10/36, a ki te Wars p. 346. He tangi mo te matenga nui o Ngati-Whatua i a Hongi Hika ki Te Ika-a-Ranganui.

Kua taka te whakatipuranga i pakanga ai a Ngati-Whatua ratau ko nga hapu e piri ana ki a ratau, e noho ra i Kaipara, i te Wairoa (Dargaville), i Kaihu, i te takutai o Ripiro ki Maunganui, e pakanga ana ki a Nga-Puhi. Ka toro haere ena pakanga. Ko te hinganga nui o Nga-Puhi i a Ngati-Whatua i Moremunui i te tau 1807, kaore ano te pu i tae mai i tera wa. Na tata tonu ka mau a Hongi Hika i reira, na te horo ki te rere ka ora; engari i mate etahi o tona whanau, o ona whanaunga.

E kiia ana ko te take nui tera i haere ai a Hongi ki Ingarangi i te tau 1820, he kimi pu, hei ngaki i te mate o Nga-Puhi. hei huna i a Ngati-whatua. He maha nga whawhai a nga iwi nei ki a raua i muri iho; otira no te tau 1825 katahi ano ka anga nui te pakanga a Hongi ki a Ngati-Whitua. Ko Te Ika-a-Ranganui tena. Ka haramai a Hongi Hika me tana ope e rima rau, he pu katoa; ka noho atu a Ngati-Whatua, tona mano, e rua ano nga pu, e ai ki te korero. He iwi toa a Ngati-Whatua: a tata tonu ka whara i a ratau a Nga-Puhi. Kati, he aha ta te rakau Maori ki te pu o tawhiti? Rere ana te toto o Waimako i taua ra, puni ana te wai i te tinana tangata.

Ko nga korero o tenei pakanga kua tuhia e Percy-Smith ki te J. 10/36, a ki te Wars pp. 329-352.

(Ref: J. 10/36, Wars 346.)

Tera te marama ka mahuta i te pae!
 E Pewa¹ moe roa! Kati ra te moe!
 Maranga ki runga, ka tu taua
 Ki runga te parepare, kia rokohanga atu
 Te Kauwhakatau², te nui 'Ati-Waka³.
 Tenei to pu, ko Wehi-ki-te-rangi⁴:
 Tenei, to pu, Te Ata-o-Kaihihi⁵.
 Kei apo to hoa.
 Ka tau korua ki whare kinatu.
 To matua nui ki a Tama-na-tina:
 Mana e whakarewa te kakau o te hoe.
 Ka manu ki te Tapuae-nuku⁶.
 Ka whara kei muri, tui ana te toto
 Te whana o te rangi
 Paenga rangatira ki runga o Kaiwaka⁶:
 Ka whakaraupatitia ratou ki reira.
 Tautika⁷ te haere ki runga ki te kaipuke
 Mo koriwhai⁸, mo Moremu-nui⁹.
 Ka u ra, ka koa ia kia riri poka hou,
 He hau tangi kino na Tama-na-rangi.
 Ka mate mai te utu te puke o Ihe.
 E kai na ahau te roro o Hongi.
 I haere koutou i te Tane o roto,
 I te riri whatiwhati i roto o Waimako¹⁰.
 Te moenga o te iwi, e.

¹Pewa.—He rangatira no Ngati-Whatua. Ko tona pa ko Mata-werohia, e tata ana ki te Ika-a-Ranganui.

²Te Kau-whakatau.—He waka taua.

³Ati-waka.—He hapu no Te Uri-o-hau.

⁴He ingoa no nga pu a Ngati-whatua.

⁵Tapuae-nuku.—Ko te kahukura nei ranei, he ingoa kainga ranei.

⁶Kaiwaka.—Ko tetahi o nga awa e tata ana ki te Ika-a-Ranganui.

⁷Tautika, etc.—Mo te haerenga tenei o Hongi Hika ki Ingarangi i te tau 1820, ki te tiki pu, hei huna i a Ngati-Whatua.

⁸Koriwhai.—He rangatira no Nga-Puhi, i patua e tetahi hapu a Ngati-whatua ki Mahurangi, ar kai Kohuroa: he takahi no te ope a Koriwhai i nga wahi tapu. No te tau 1820, i a Hongi e ngaro ana ki tawahi. Ko tetahi tena o nga take kino a Nga-Puhi ki a Ngati-Whatua.

⁹Moremu-nui.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.

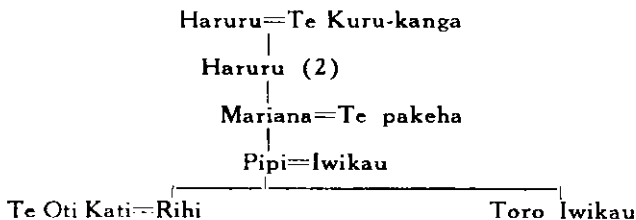
¹⁰Waimako.—He awa iti e hono ana ki Kaiwaka. I reira te hinganga nui o Ngati Whatua, i rere ai te toto.

77.—HE TANGI MO TE KURU-KANGA.

Na HARURU. (*Ngati-Hinemihī, Ngati-Tuwharetoa.*)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Haruru no Ngati-Hinemihī, no Ngati-Waewae, hapu o Ngati-Tuwharetoa. He tangi tenei nana mo tana tane mo Te Kuru-kanga, no Whanganui; ko te pa o taua tangata ko Te Kiritai, e tata ana ki Moutoa. I tangihia iho e Haruru i Marae-kowhai, i roto i te awa o Whanganui.

He mokopuna a Iwikau na Te Heuheu Iwikau.

(Ref: M. 62, S. 71.)

E tangi¹ e te ihu, e waitohu ana koe;
Me whai tohu hoki te mea kei te mahi?
Kei te ruru tonu te ruru² a Te Ihonga,
E te mate i au e koro-makina nei.

Ka waia³ te kanohi i⁴ te tirohanga atu
Nga taumata koe o whakapau⁵ mahara.
He manu koa⁶ nge-au, e taea te rere atu,
E taea te hokahoka he parirau moku?

Kihai⁷ taku manawa i piri mai ki au,
I tarewa tonu atu te ao hau, e rere
Na runga ana mai o nga⁸ ra ia;
Kei tua te tane, e aroha nei au, e.

E kai⁹ arohi ana i au ki te whare.
Ka kino te tane ki te noho tahi mai;
Ka motu koe ko tawhiti, ka rau aku mahara
Mo¹⁰ te roimata ra, e paheke i aku kamo, i.

¹E tangi, etc.—Ko tenei whiti kei te S. 71, kaore i te M. 62.

²Te ruru a Te Ihonga.—Ki te S. 71 ko “te ruru o te ihonga.” Kei roto ano i tetahi waiata e penei ana:—“Tenei aku mahara kei te piki tonu kei te heke tonu, te ruru a te Ihonga e kore nei e matara tā wewete.” Ko te ihonga ki te aho here i te whaea ki te tamaiti. Tena pea he ingoa tangata a te Ihonga?

³Ka waia, etc.—Ki te S. 71 ko te whiti whakamutunga tenei.

⁴I.—Ki te S. 71 “ki.”

⁵Whakapau mahara.—He kupu, ehara i te ingoa kainga. Ko nga taumata e whakapau ai nga mahara.

⁶Koa nge-au.—S. 71 “koa au.”

⁷Kihai.—Ki te S. 71 ko te whiti tuatoru tenei.

⁸Hiwi ra ia.—Ki te S. 71 “hiwi maunga.”

⁹E kai arohi, etc.—Ki te S. 71 kei te noho tauwhitiwhiti, kei te wehe ke i tona whiti e tika ana.

¹⁰Mo.—Ki te S. 71 “na.”

78.—HE WAIATA AROHA MO TAITIMU.

Na KAHOKI.

Na Te Taite Tomo i whakamarama.

Ko te Kahoki tenei nana te waiata nama 58. Ko tenei waiata ana mo Taitimu. E ki ana a Te Taite no Ngati-Tuwharetoa tera tangata.

Ko te kaupapa ka taia ki raro nei ko te mea i Nga Moteatea (M. 123), e ki ana hoki a Te Taite, kei te tika tera. I taia ano hoki tenei waiata ki tetahi o nga pukapuka a White (W. 3/44) engari he maha nga wahi taupatupatu o tera. I taia ano hoki ki te Waka Maori (W.M. 11/191), engari he mea whakawhitiwhiti etahi kupu e te tangata nana i tuku ki taua pepa.

(M. 123, W. 3/144, W.M. 11/191.)

E kui ma, e, katahi hanga kino, e,
Haramai ki au whakaiwikore ai.
Kia kotahi te mate mo roto i au,
Kia au iho ai taku noho ki raro ra;
He rau maharatanga e te ngakau, e,
Kia inumia atu i te ia tai-heke.
Ko te toka tapu au ki Oruanga¹ ra, e,
Uhia atu ai e te rehu tai-toko,²
Hei whiu i au ki waho ki te moana,
Kei noho au³ i konei manioro noa ai, e.
Tu ai ki te riri, ko wai e rongo ake?
Kua mate noa atu maua nei ki te wai.
Kia kaha e te ori⁴ tau pupuhi mai, e.
Hei whiu i au ki runga ki te rangi ra.
Ki kona koutou tupekepeke ai, e,
Kapokapo kau ai o koutou ringaringa i.

¹Oruanga.—Kei Kawaha, Rotorua.

²Tai-toko.—He tai whakapuku.

³Au i konei.—Ki etahi “au i te ao.”

⁴Ori.—He hau kino, he tupuhi.

79.—HE WAIATA AROHA MO TE RANGI-HIROA.

Na MAHORA. (Ngati-Rora, Ngati-Maniapoto.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko tenei waiata mo Te Rangi-hiroa, matua o Te Moana-papaku, ara mo Te Huiatahi. No Ngati-Tuwharetoa a Te Huiatahi. Ko te wahine nana tenei waiata no Ngati-Rora, hapu o Ngati-Maniapoto, ko Mahora te ingoa. I rangia a Te Rangi-hiroa hei tane mana. No te tira o Ngati-Tuwharetoa ki Kawhia, ki Marokopa, ka tae ki Mokau ka kite a Te Rangi-hiroa i te tamahine a Te Herepu, i a Anewa-i-te-rangi, ka whai ki tera. Ka tae te rongo ki a Mahora ka tangihia e ia tenei tangi. I moe a Te Rangi-hiroa i a Anewa-i-te-rangi, i takea ai a Ngati-Tuwharetoa ki roto i a Ngati-Maniapoto, i a Ngati-Tama, i a Ngati-Mutunga.

Na Te Taite tenei whakararangitanga o nga whiti nei; e ahua rereke ana ki te M. 47. E rua urunga o te waiata nei ki te pukapuka a McGregor; kei te S. 30 te whiti tuatahi te whiti tua tru; kei te S. 2/41 nga whiti e toru nei, engari he rereke te whakararangitanga, a kei reira etahi rarangi kaore i te M. 47, i ta Te Taite ranei.

Kei te S. 20 e kiia ana ko te tikanga o tenei waiata he wahi o te whenua, i tangohia e tetahi tangata mana. Ki te S. 2/41 e kiia ana he waiata mo Te Herepu, papa o Weta.

(Ref: M. 47, S. 30, S. 2/41.)

Te ao o te tonga¹ e whatino mai ra, e,
Haere ano koe te hiwi ki Aotea² ra, e;
Kei raro Te Herepu³ e moea iho nei, e,
E tamaua⁴ nei e maua ko ngakau.

Kai noa i te kai, te uru ki roto ra, e,
I whanake⁵ te aroha i te pito ngakau.
Me tia⁶ ki te miru kia wawe ko te ngaro⁷ e.
Me wehe⁷ ki te wai, kia ora ai au, e,
Kei haehae-oratia⁸, kei taiaritia, a i.
Whakarongo ki te tai e tangi haere ana, e,
Whakarikiriki ai te rae kei te Huruhi⁹;
Tohu¹⁰ aio mai nohou, e Te 'Hiroa¹¹, e,
Nau¹² rawa te kiki¹², i manuka ai ahau, e i.

¹Tonga.—Ki te M. 47 e penei ana, "Ao o te ori." Ko te ori he hau kino, he tupuhi.

²Aotea.—Ko te Aotea nui tonu i raro atu o Kawhia.

³Te Herepu.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.

⁴Tamaua.—E ki ana a Te Taite ko te tikanga, "e kinongia nei." Kei te W.D. 5, e penei ana te tikanga "e arohatia nuitia nei." Mehemea kei te tika te whakamarama i runga ake ra mo te kaupapa o tenei waiata, kaati ko ta Te Taite te tika. Ko te ahua pea ko te tikanga o te kupu, ra "tamaua e mea ana" e whakaarohia nuitia ana ahakoa he whakaaro kino, he whakaaro pai ranei.

⁵I whanake.—Ka whanake.

⁶Me tia ki te miru.—Ki te M. 27 "me tia ki te miri." Ki te S. 2/41 "me tui ki te ngira.

⁷Me wehe ki te wai.—Ki te S. 2/41 "me tuku ki te wai."

Kei muri iho i tenei rarangi ko enei kei te S. 30, kei te S. 2/41 "me tui ki te ngira."

E kore te roimata e purutia e au

Me tuku tonu atu kia maringi me te wai

Me tuku ki roto ra koromaki mai ai.

Kaore ena i te M. 47.

⁸Haehae-oratia.—Ki etahi naihi-oratia.

⁹Te Huruhi.—Kei te S. 30 "te Harihi," a kei te S. 2/41 "te Uruhi."

Kei te he ena. Ko Te Huruhi kei tua atu o Mokau, he kurae.

¹⁰Tohu aio, etc.—Ki te S. 2/41 e penei ana, "Pounga waihoe mai na hau e te Hiroa.

¹¹Te Hiroa.—Ko Te Rangihiroa.

¹²Nau rawa, etc.—Kei te S. 2/41 e penei ana, "Na hau na te kikini, he manu kai ahau." No te kai tuhi te pohehe o tera.

80.—HE WAIATA TANGI NA TUKEHU RAUA KO WETEA, I MUA O TE PATUNGA I A RAUA I TE TOTARA.

Na NGATI-MARU. (Hauraki.)

No te wa tenei waiata o nga whawhai a Hongi Hika ki a Ngati-Paoa, ki a Ngati-Maru, ki era atu iwi o Hauraki. Ko Mauinaina te pa o Ngati-Paoa i whakaekoa ai e Hongi Hika, ka mate te mano o Ngati-Paoa me tona rangatira me Te Hinaki, ko nga morehu i rere ki Waikato, ki Patetere. No muri ka ahu te ope a Hongi ki Hauraki, ki a Ngati-Maru, ka haoa te pa a Te Totara, kaore i eketia. Katahi ka houhia e Hongi ki te maunga-rongo patipati, ka tapaea e nga rangatira o Ngati-Maru i te pa ra nga mere, na Te Aka ko Te Uira, na Te Puhi ko Tutaeo-Maui. Ka maunu atu te taua a Hongi i runga i o ratau waka, ka warea te tangata whenua. Kei Tararu ka tau nga waka ra, ka whanga ki te ahiahi; a, no te po ka hokia mai ka tomokia te pa, a Te Totara, ka patua nga tangata. Ka mau i kona a Wetea raua ko Tukehu, he tai-tamariki, he tamariki na Te Puhi raua ko Te Aka.

Na nga tamariki ra i tono kia Hongi, taihoa raua e whakamate, kia poroporoaki raua ki te iwi, ki te whenua. Ko ta raua waiata tenei i raro nei. Ka mutu ta raua poroporoaki, ka whakamatea raua; e kiia ana he mea oka na Hongi.

Ki etahi e wehea ana e rua enei waiata. Ki etahi he waiata kotahi tonu, engari e rua nga whiti.

(Ref: M. 38. Wars 197, W. 2/35, W. 5/140, 141, 146,
Ika 310 J. 9/32.)

1.

Takoto¹ ai te marino, horahia i waho ra,

Hei paki haerenga mo Haohao-tupuni².

Noku te wareware³, te whai ra nge-au⁴

Te hukanga waihoe nau, e Ahurei!⁵

Kai tonu ki te rae ki Kohi⁶ ra ia,

Marana te titiro te puia i Whakaari⁷.

Ka taruru tonu mai, ka hora⁸ te marino,

Hei kawae i a koe te Pou-o-te-Kupenga⁹

Na Taramainuku, ko wai au ka kite?

Kurehu au te titiro ki Moehau¹⁰ ra ia.

Me kawae rawa ra hei toko¹¹ pou, e,

Ki tawhit riiro ra, ki te ketunga rimu.

Kaore te aroha e komingomingo nei,
 Te hoki noa atu i tarawahi awa.
 Tenei¹² ka tata mai te uhi a Mataora.
 He kore tohunga mana, hei wehe ki te wai,
 Kia hemo ake ai te aroha i ahau.
 He kore no Tukirau¹³ kihai ra i waiho
 He whakawehi, e, mo te hanga i raro nei.
 Nou nga turituri pawera rawa au;
 Taku turanga ake i te hihi o te whare,
 E rumaki tonu ana he wai kei aku kamo.

¹Takoto ai te marino.—Ki W. 5/140 e penei ana, "E hora te marino."

²Haohao-tupuni.—He ingoa waka no Ngati-Maru.

³Wareware.—Ki W. 5/140 he penei "wairangi."

⁴Nge-au.—Ko au, he reo no runga i a Tainui, a e rangona ana i runga i a Te Arawa.

⁵Ahurei.—He rangatira toa no Ngati-Maru. Na Tau Henare, M.P. i korero te haerenga atu o Ahurei me tana ope, ka hoe atu i Hauraki ki Pewhairangi. Ka tae ki te rae i Tapeka, i Kororareka, ka kitea iho e Tara, he rangatira no Ngati-Hine. Ka ui iho tera, "E ahu ana koe ko whea?" Ka whakautua ake, "Ko te awa o Te Kerikeri, ko ko i a Kaingaroa." Ko Kaingaroa he rangatira tonu, engari tera ano te makenu o tona whakapapa. Ka karanga iho a Tara, "Hei." Ehara ra toku hoa a Kaingaroa, he purupuru, he taka; a pa tau ko au ko te titi, ko te aporei, a Tama-purupurumarire, ko Ngati-Rangi, ko te angaanga titi iho i te rangi. E puare nei ra te awa o te rangatira, a Taumarere. "Ka whakama a Ahurei, na tau noa iho i te Rere-i-Haruru. Ka mate i te kai ka patua etahi pa hangahanga noa iho. Kei runga atu o te Rere-i-haruru tetahi awa i peke ai a Ahurei, e kiia nei i tenei ra ko Te Peke-a-Ahurei.

Ko tetahi take tena o te whawhai a Hongi Hika ratau ko Nga-Puhi ki a Ngati-Maru.

⁶Kohi.—Ko te kurae i waho o Whakatane, i te taha rawhiti. He pou whenua karangaranga no tera takutai, e kaha ania te haere i roto i nga waiata.

⁷Whakaari.—Ko te motu e kiia nei ko White Island, he puia.

⁸Ka hora te marino.—Ki te W. 5/140 e penei ana, "ka wehe te marino."

⁹Te pou o te kupenga }
 a Taramainuku } Kei te ngaro tenei.

¹⁰Moehau.—Ko te matarae i waho o Kapanga.

¹¹Hei toko, etc.—Ki te W. 5/140 e penei ana, "Ki te toko pau e ki tawhiti ra, ki te ketunga rimu."

¹²Tenei ka tata mai, etc.—Ki te W. 5/140 e penei ana "Tenei ka taia mai." a i noho penei tenei rarangi ki muri i tera kupu "tarawahi awa." Otira ki te W. 2/35 kei raro rawa iho tenei rarangi, ara ke i whai i muri iho i "tarawahi awa 8 ko era rarangi na

"He kore tohunga mana hei wehe ki te wai
 Kia hemo ake ai te aroha i ahau?"

He pena ano hoki ki M. 38 (Nga Moteatea).

Ko te kaupapa i tuhia nei na Hoani Nahe i hoatu ki a White, ki a Percy-Smith.

E penei ana ki "Nga Moteatea," "Tenei ka tope mai te uhi a Mataora."

¹³Tukirau.—Kei te ngaro tenei.

TE TAPIRI.

NAMA 57.

Ki Te Etita.

TENA koe kia ora tonu i roto i nga manaakitanga maha.
Heoi te mihi.

Na nga whakamarama i puta i roto i te Toa koia i whai waahi
ai maku nei ki te tuhi atu mo runga i te waiata e kiia ra:—

“Ra nga tai ka waahi rua i te awa.”

Tenei waiata kia matou nei no Taranaki nei, na Hitarere, he
wahine rangatira, no enei takiwa no Ngati-Ruanui.

Te putake o tenei waiata mo tona hiahia tanga kia Koti
Ropia he momo rangatira no Ngaruahinerangi. Te rongo nui
o tenei wahine mo tona toa ki tenei mahi ki te moemoe i nga
tamariki rangatira o era wa. Ki te rangona e ia tera tetahi
tangata momo rangatira ka whakapau ia i tona kaha ki te tapae
i tona taonga hei manaaki ma ana i taua tangata. E kiia ana
ia he tino wahine toa, timata iho i runga tatu noa ki raro. Ko
Hitarere tena!

Ka puta nga rongo o Koti Ropiha, he tangata ātahua, he
mea ta ki te moko, he rape hoki kei nga papa, he tau, he kori
ki te haka, ka mahara te wahine nei kia taea rawatia e ia taua
tangata.

Ta raua ngaki atu pea, ka tae pai raua kia raua, ka tupu nga
mahara tuturu i roto i a Hitarere me tuturu rawa tenei otira
kaore nga matua i whakaae, kua taunahatia ketia kia Nunumi
o tona ake hapu ara o Ngaruahinerangi te tangata nei a Koti.

No nga mahi i taua wa he whakataetae ki nga mahi haka.
Ka tu tetahi ra nui ki Te Kopanga. ka hui nga iwi. ko te mahi
he haka. Ko Ngarauru, Ngatihine, Whanganui me nga iwi o
Te Tai Whakararo ka hui katoa, tona toa, tona toa. Ka puta
he iwi, ka puta he matua. Ara a Hitarere te titiro ra ki nga
kapa haka o tena iwi o tena iwi. Ka taka ki to Ngaruahine-
rangi, titiro atu ai, ana, ko te tangata ra kei waho tonu te arero,
nga whatu me te marama, nga niho we te pipi-taiari, te moko,
te rape, ka mau-te-wehi. Ko Koti tonu ia! Ka hoki ra nga
mahara o Hitarere ki nga ra o mua me nga whakaaro o mua,
otira ka mahara ake ia kia Nunumi, katahi ka ngawari tona
ngakau hianga, ka hotu te manawa, mutu rawa, tau rawa ki
raro katahi ka whaka huatia ona mahara i roto i te waiata i te
aroha ake ki te taane kua riro ra i tera wahine rangatira. heoi
ka mate roto nga whakaaro o Hitarere. Koia ka titoa e Hitarere
tenei waiata ki Puketi, kei reira hoki a Whanganui-a-tara e tu
ana he whare nui no enei iwi.

Koiane te kaupapa tuatahi o taua waiata:—

Ra nga tai ka waahi rua mai kei te awa
E te roimata ka tarutua iho
I te weherua po-i-anei

Kei te kai-whenako te ngakau
 Ki nga mahi ra o taku itinga
 Hoatu hoki au i pakia
 Hei koha korero ki nga iwi
 Ka hira taku tara te rongo Waikato
 E aki ana ki Whanganui-a-tara
 Ko to wairua i ahu mai whakahewa
 Kia ahu ake tenei kei te ao
 Kaati tahaku ko te awhitanga
 Me tuku atu ki to hoa moenga
 I nawhea hoki koe ka takitahi
 I nga rangi ra e uru e wehi ana
 E waka tenei au ka huripoki
 Ka pae ki te one ki Whitikau
 He rongo i tae mai no aku raho
 Ka rau maroke i te ra e whiti nei!

WHAKAMARAMA:—Ko te rongo o Waikato ki nga pakanga
 e kaha ana te rere haere, pera hoki me tona rongo ki te mahi
 taane haere, ka kiia e te kupu o te waiata rahi ke te rongo o tana
 mahi, i to Waikato i roto i nga rohe o Taranaki, me nui o te
 korerotia i roto i Whanganui-a-tara, ara te whare e hui ai te
 iwi nei a Ngaruahinerangi ki nga mahi a Hitarere.

Ko Whitikau he kurae whakamanamana tenei na enei iwi,
 kei te taha-whaka raro o Patea. He nui nga waiata o konei e
 whakahuatia ana a Whitikau.

Ma Te Kaihanga koutou katoa e tiaki,

Na Kopua Rangataua Keepa.

Ngati-maru-hara-nui. Kopurangi, Inglewood.

Supplement to "Te Toa Takitini."

He Tapiri

KI "TE TOA TAKITINI."

Nga Maiata

81 - 90

**Tirotirohia nga waiata nei me nga
whakamarama. Mehemea kei te he
nga kupu, nga whakamarama ranei, kia
tere te whakaatu ki a**

**TA APIRANA NGATA, M.P.,
Waiomatatini, East Coast.**

**Kei te whakapukapukatia nga waiata
nei, engari ko te hiahia o te komiti kia
pai, kia tika, kia marama, nga kupu.**

ETITA.

**Kua honoa ki Te Tapiri nei nga
whakamarama a P. H. Tomoana mo te
Waiata 41.**

81.—HE ORIORI MO TE RANGITUMUA.

Na TE MOTU. (Ngati-Kahungunu.)

Ko te korero o te haerenga mai o Mahu i Nukutaurua ki a Taewha-a-rangi i Maungawharau (kei te taha moana o Here-taunga) ki te kimi i te ara e haere ai te tangata ki te pouriuri, ki te potangotango, ki tua o Paerau, oti atu mo te tahaetanga i ta raua kumara ko tona wahine ko Te Atinuku, kua taia ki te Journal o te Polynesian Society ki te reo Maori, ki te reo pakeha. (J. 8/122, 8/133, 35/73). Ko nga tohunga nana i korero ko Takanini Tarakawa raua ko Paora Ropiha, ko Te Matorohanga; na Percy-Smith raua ko Elsdon Best i whakapakeha, a na raua hoki i whakawhaiti nga whakamarama mo nga tikanga nunui o taua korero.

Otiia kaore he kupu e ahu ana ki te whakaatu ko wai a Te Motu, e kiia nei nana tenei oriori, a ko wai hoki a Rangitumua mona nei tenei oriori. Koia i taia ai te waiata nei ki konei hei huarahi mai mo nga whakamarama a nga mea e mohio ana.

I moe a Taewha (ki etahi ko Taewa, engari e ki ana a Te Matorohanga ko Taewha-a-rangi te mea tika) i a Makaweroa (Mawakeroa ki etahi). Ki etahi korero i eke mai a Taewha i runga i a Takitimu. E kiia ana ko ia te tino tohunga o nga tohunga katoa i whakawhiti mai nei i Hawaiki, a i pau katoa i a ia te wananga o Hawaiki; ko ia te puna o nga karakia, o te makutu. Ko nga korero mo te take mai o Mahu kei te taupatupatu, engari ko Te Mahu o te korero nei i noho ki Nukutaurua. i te Mahia; ko Parinui-a-te-Kohu tona kainga. Ko te kaupapa o te waiata nei i taia ki raro nei kei te pukapuka a te Raka (S.L. 102).

Refs.: M.351, S.L. 102, J. 8/127, 8/133, 35/73.)

Rangitumua e noho² mai ra
I te kahika a Hineruirae³ e i.
Tenei au nei, e tama, kai te kimi noa
Kai te rapa noa i aku mahara.
Kaore nei, e tama, te rahui⁴ tangata i a taua;
Ka ngaro⁵ ra i te wa ki o matua, ki o tipuna
Hei whakarahi atu mohou te marae i waho ra.
Ka ngaro ra ia te wa ki to tuakana,
Nga whakaruru hau o Tini raua ko Mano;
Ka riro⁶ ra ia i runga i nga hanga a Kaikomako⁷.
I te kapukapu, i te kaunoti. i nga hanga a Mahu⁸
I haramai ai ki te rangahau i a Taewa.⁹
Ka poronga¹⁰ i reira. koia Kurapatu¹¹.
Ka puta ana poro¹², ka tau¹³ ia i tana tau
I a Marewa-ki-te-po, e he!
Ka nonoho mai ai kia tau ki raro ra.
Koia te kai¹⁵ whakatutu
E noho mai nga hiwi ki Kohuipu¹⁶ ra.
No te hokinga mai ka waiho¹⁷ i te hamuti
Ko Tuwhakarongomina;
Na ka mate i reira ko Haereatautu,
Te ngakinga o tona mate i Upokotaua¹⁸ e.

- ¹He Oriori.—Ki te S.L. he tangi, engari kaore i aronga hei tangi te ahua o nga kupu. Ki etahi katoa o nga pukapuka i tuhia ai tenei waiata he oriori.
- ²E noho mai ra.—Ki te S.L. "E takoto mai." E whai ana tena i te whakaupoko, he tangi. Ki etahi katoa o nga pukapuka "e noho mai ra."
- ³Hineruirae.—No te S.L. tena; ki etahi "Hinerahi ra e."
- ⁴Rahui tangata.—Ki te M. 351, ki te J. 8/127 "rahi tangata."
- ⁵Ka ngaro ra.—Ko enei rarangi e rua kei te S.L. anake.
- ⁶Ka riro ra ia.—Ki te M. 351, ki te J. 8/127 e penei ana, "tena ka riro."
- ⁷Kaikomako.—Ko Hine-kaikomako, ko te kai pupuri o te kora a Mahuika, o te ahi. Ki etahi ko "Tai-komako." E ki ana a Elsdon Best he he tera.
- ⁸Mahu i haramai ai.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.
- ⁹Taewa.—He penei te ingoa nei ki nga pukapuka katoa. Ko tona hangaitanga ia ko Taewha, ara, Taewha-a-rangi.
- ¹⁰Poronga.—Ka makutu. No te maunga i a Mahu o nga makutu katoa, ka mea atu a Taewha, e kore e mana aua karakia ki te wahia ki te tangata ke, engari ki te mea tipu ake ki a ia. Tupono tonu atu ko te tamahine a Taewha raua ko Makaweroa, ko Kurapatiu te ingoa, ko te iramutu tonu o Mahu, e kokoti karakeke ana i te repo; tukua tonutia atu te makutu, he tipu whaka-hiamoe, tu tonu iho hei kohatu, e tu mai na i roto i te repo.
- ¹¹Kurapatiu.—Ki ta Te Matorohanga ko Kurapati; kua whakamaramatia ake ra.
- ¹²Pori.—Nga iwi o Kurapatiu. No te rongonga kua mate ia te makutu e Mahu ka haere mai ki te uhunga, a ki te patu i a Mahu.
- ¹³Ka tau ia.—Ki etahi "ka tau mai."
- ¹⁴Marewa-ki-te-po.—He tau na te atua na Uenuku-kaitangata; ko tera tetahi o nga atua o te whare-maire o Taewha, e kiia nei ko Te Paewhenua. Tena ano kei tetahi oriori a Ngati-Kahungunu e penei ana:—
 "Kei te tau na koe i te tau a to tipuna a Uenuku,
 Ka riro i a Uenuku-matua, ko Marewa-ki-te-po."
- ¹⁵Te Kai-whakatutu.—Mo te makututanga tenei a Mahu i te hunga i haere mai ra ki te uhunga ki a Kurapatiu, ka poua taua iwi hei kohatu; tu tonu iho i te aranui o te heketanga tu ai i runga o Kohuipu (ki etahi Kahuipu), e tu mai na ano. Ka aranga i kona te whakatauki:—
 "Te kai whakatutu a Taewa raua ko Mahu, e tu mai ra i runga o Kohuipu."
- ¹⁶Kohuipu.—Ki etahi tuhituhinga ko Kahuipu; he hiwi kei runga ake o Maunga-wharau.
- ¹⁷Ka waiho i te hamuti.—No te hokinga o Mahu ki Nukutaurua ka tae ki te Korokoro-mai-tawhiti, kei Heretaunga. I mohio ia ko te tangata tera nana i patu tona iramutu ko Haere, i homai ai ki a ia te rourou kai, ko te motu o tona iramutu i runga. Kaore tena mate i ea i tena wa, engari no te hokinga atu o Mahu i Maunga-wharau ki Nukutaurua katahi ano ka ngakia e ia taua mate. Ka titia e Mahu te rakua o tona atua o Tuwhakarongo-mina ki te paepae tikonga; na, ka tu a Haere, a mate tonu atu.
- ¹⁸Upokotaua.—Ko te parekura i mate ai te iramutu o Mahu, i te patu kohuru a Tauru.

82.—HE TANGI. "WHAKARONGO E TE RAU!"

Na ?.

He waiata tenei kua hau ki nga wahi katoa o te motu. Ko tona kaupapa mai e kimihia atu nei. Ko te mita o te reo no runga i nga waka o te Tai-hauauru, no Tainui te ahua. Ki te korero a Te Taite Te Tomo raua ko Te Nguha Huirama ko tera whare ko Tataurangi, e korerotia nei i te whiti tuatahi o te waiata

nei, i tu ki Kaiwha, kei te taha rawhiti o Titiraupenga. Ko Motukiore he wahi kei Hurakia i te taha hauauru o Taupo; a, he Motukiore ano kei Kawhia.

Otira kei te iwi nana te waiata nei nga tino whakamarama.

Kaore te waiata nei i roto i "Nga Moteatea," i era atu ranei o nga pukapuka o whakahuahuatia nei i roto i nga whakamarama o nga waiata i taia nei ki te Tapiri. Kotahi rawa ko ta Te Pihopa Wiremu (Mita Renata) i pupuri i taua waiata (W.L.W. 70). Ko te kaupapa ka taia nei ki raro nei na Te Taite Te Tomo i whakaatu.

(Ref. W.L.W. 70.)

Tenei ka noho i te kopa whare i Tatau-rangi¹.
He marama ka roku i te pae;
He tahuritanga, he tautanga no te ngakau
Kia noho au ma reira, e raro he nei.
Whakataritari, mau pu nei, mau patu nei.
Mau tao nei, e ngana ra koe
Nga whatukuhu o taku manawa
Piri ki te poho, te hoha koe
I nga rangi ra o taku ohinga, e kui ma e!
I kawea 'hau Aotearoa
Me he tautika, me he aronui.
Kia kite mai koutou i oku he nei.
Ka waiho au i te ngutu hei hikihiki
Ki te taha rau tau, e pa ma, ko to te huna hoki.
Tirohia mai au he ika tuaki
Paenga toroa, he koroirangi²;
He huka moana, paringa-a-tai akahu³ ki te whanga
Ki Motukiore⁴, ko te rite i abau
E whakamonehu, waiho te raru i ahau i!

Whakarongo, e te rau!
Tenei te tupuna o te mate
Ka piri ki ahau;
I tupu i te reinga,
I tupu mai ano i te pouritanga.
Ko Rongotaharangi⁵
He uri⁶ i paroa.
Ka hinga au ka takoto,
Moe tuturi, moe pepeke.
Moe tupoupou.
Ko te rite i ahau
Ko Mahutonga⁷ e rau⁸ na i te ao.
He maero au nei.
He kahu ka ke i te waru:
Kei te matuku e hu ana i te repo, i!

¹Tataurangi.—He whare i Kaiwha, i te taha rawhiti o Titiraupenga.

²Koroirangi.—He tukauati, he awhiowhio.

³Akahu ki te whanga.—E akahukahu atu ana ki te whanga, he tai tipi.

⁴Motukiore.—He Motukiore kei Kawhia; he Motukiore ano kei Hurakia i te taha hauauru o Taupo.

⁵Rongotahurangi.—He atua.

⁶He uri i paroa.—Ki etahi ki te waiata "e huri i Paroa." He uri i pa ki nga iwi maha.

⁷Mahutonga.—E kiia nei ko te Southern Cross, he ropu whetu.

⁸E rau na.—Kei te pohehetia he kupu pakeha, ka penecitia "E rauna i te ao."

83.—HE WAIATA NA TE TUREHU (PATU-PAIAREHE).

Na NACTI-AWA.

E ki ana a Te Taite Te Tomo i rongoi ia ki tenei waiata na Te Kupenga o Ngati-awa, i Whakatane.

Ko tetahi tenei o nga waiata i tawhio nga motu e rua. E kiia ana, na te wairua, ara na te turehu; a, ko te kaupapa o nga kupu e waiatatia ana i whakaritea ki ta te kai-tito i mahara ai hei reo mo te turehu. No, hei whakamarama:—Ki te reo Maori ake he penei te timatanga:—

"E pa koia ki te hau-raro e
Pupuhi mai nei ki taku kiri mo. etc."

Ka meatia ki te reo turehu:—

"E pawa koia kiwi te hauwu raro ewe
Pupuhiwi mai neiwi ki takuwi kiri mowo, etc."

Ko te kaupapa i taia ki raro nei ko te reo Maori, kaore nga whakarereketanga.

I maharatia ai no te takiwa o Ngati-awa ki Whakatane tenei waiata kei nga ingoa e whakahuatia ana i roto i te waiata. Ko Te Ngahue he rangatira no Whakatane. Ko Hingarae he toka kei Whakatane. Otira kei a Matatua nga tino whakamarama. E ki ana a Paitini Wi Tapeka (B. 3/87) na Tamaikakea tenei waiata mo tana tamaiti.

(Ref. B. 3/87, M. 211. S.L. 268. M.M. 169.)

E pa koia ki te hauraro¹ e
Ata pupuhi mai ki taku kiri mo—
Kai, pakihore rawa i aku ringa, e.
Ki te rau kaku² kai Arikirau³, e
Kore⁴ ra e taea atu, ho—
Ki rawa mai nei te miroi⁵, e.
Raunga iti ana te tinana, ko,
Nahau tonu ko' i haramai, e.
He whare i runga o te papatere ra.
E ai au i te rimu pae, ko
Nga toka tapu au ki Hingarae⁶ te
Ata kitea te whakarewanga mai
O Te Ngahue⁷ i nga motu ra, e.
Ma Hinerau⁸ au e pupuhi ki
Wawe te tae ki nga hoa ra, e;
Koi noho roa hoki i te ao, koi
Manako mai e te ngakau ko
Nga mahinga o taku ohinga, e
Ka hoki au ki te Heiawe⁹, ko
Rangititoko¹⁰ he whakarikanga ma—
Te i ahau e tarawautia nei, e.

He whakamarama mo nga kaupapa i nga pukapuka i taia ai.
i tuhia ai ranei tenei waiata:—

B.3/87.—Kei te reo Maori tonu nei. Kei reira e kiia ana na Tamai-
kakea mo tana tamaiti. He maha nga wahi e tahapa ana.
E kiia ana ko Ira me Pupuhi he wahine.

Kei reira te whakamarama mo Hingarae, he toka kei
Whakatane. Ko Hingarae, Toka-a-Houmea, Tapanaua he
maramara katoa enei no Maungapohatu. I te haerenga mai
o Maungapohatu o Putauaki, o Moutohora i Te Matau-a-Maui
rokohanga mai e te awatea kua rere mai enei maramara ki
Whakatane.

M.211.—Kei te reo turehu. E kiia ana i reira he waiata na te wairua.
Kei te tika te whakahua i te ingoa nei "Hingarae."

M.M.169.—Kei te reo Maori. E kiia ana he waiata oriori a te
Wairua i te hikihiakitanga tamaiti. I waiatatia e taua wairua
i runga i te whare i tona mauranga ai i te tamaiti: ko te whaea
i te ngaro ke. Ko te take o te oriori he whakangaro i te tangi
a te tamaiti, e hamama ana hoki ki te tangi.

S.L.268.—Kei te reo turehu, engari i rereke ano i etahi i tuhia ra ki
te reo turehu. Ko te ahua o tenei he mea kapo i nga wahi
tawhiti mai i te iwi nana te waiata.

¹Hauraro.—Ki etahi "hautonga."

²Kaku.—He kuka no te harakeke kua takirihia te whitau, te muka.

³Arikirau.—Kei te ngaro tenei.

⁴Kore ra, etc.—Ki etahi "Hore pea e tae atu ko."

⁵Miroi.—He kohatu tamiro i te whitau.

⁶Hingarae.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.

⁷Te Ngahue.—Mehemea na Ngatiawa tenei waiata he rangatira tenei
no Whakatane. I mate i te wa o nga whawhai a Ngapuhi.

⁸Hinerau.—He hau.

⁹Heiaawe.—Ki etahi "Waiawe."

¹⁰Rangititoko.—Kei te ngaro tenei.

84.—HE WAIATA AROHA.

Na NGATI-WHAKAHEMO.

Ko nga kupu o te waiata nei he mea tango mai i te pukapuka
a Elsdon Best (B.3/88), i ta T. Turi hoki (T. Turi. 51), a e
tukua atu ana ki te kimi i ona tino whakamarama. Ko te ahua
o te wahi i whakakaupapatia ai tenei waiata kei te taha tai i tua
mai o Maketu, kei Pukebina. Ko Ngati-Whakahemo te iwi kei
reira; na reira ka whakamau pera te patai. He waiata reka
tenei, kei nga wahi katoa e waiatatia ana.

(Ref. B.3/88, T. Turi. 51.)

Kaore¹ te aroha e huri i runga² ra o
Aku kiri kanohi, he hana kia mapuna³ te
Roimata i aku kamo, e.

Me aha te aroha e mauru⁴ ai ra?

⁵Mai⁵ ki pikitia te hira⁶ kai te Pare-o-te⁷

Rawahirua, kia mihi atu au te

Ripa ki Matawhau⁸; naku ia na koe ko—

I huri ki te tua, i.

Pere⁹ taku titiro te au kai te moana o

Tuhua¹⁰ i waho, he rerenga *hipi*¹¹ mai no—

Hou, e Te Kiore¹², hei kawē i ahau ki

Tai o nga muri, kei maru tata hau te

Whakamau ki te iwi, e.

¹Kaore te, etc.—Ko tenei whiti kaore i te B.3/88, engari kei te T. Turi. 51.

²I runga ra o.—Ki etahi “i roto ra.”

³Mapuna.—Ka pupu ake penei i te wai o te puna.

⁴Mauru.—Ki etahi “mahuru.”

⁵Mai.—He whakapotonga no “homai.”

⁶Hira.—He kupu Maori tonu, mo te tuahiwi o te rae, o nga tukemata. Tera tetahi waiata, “Ko koe e Te Rae-hira i waho o Otawa, etc.” He ingoa no W. K. Wihapi o Te Puke a Te Raehira. I te wa patu tohora nei ka kiia te “hira” ko te taumata e titiro ai ki waho ki te moana; engari pea tera ko te kupu pakeha “hill.”

⁷Te Pare-o-te-Rawahirua.—E ki ana a Wihapi he hiwi kei runga ake o te whare-kura i Ohinepanea, Pukehina. Ko Te Rawahirua he kaumatua no Tuhourangi.

E ki ana a Te Taite i rongo ia no Ngai-te-rangi a Te Rawahirua; nona te pa i patua ai a Haua, tipuna o Ngati-Haua.

⁸Matawhau.—He whakapotonga mo Matawhaura, he maunga whaka-huahua no Te Arawa i te Rotoiti.

⁹Pere taku titiro.—He tohunga te whakahuatanga i enei kupu, ka whiua nga kanohi ki waho ki te moana, ano kei te pere.

¹⁰Tuhua.—He motu kei waho o Tauranga, e kiia nei ko Mayor Island.

¹¹Hipi.—Ko te kupu pakeha ra, “ship.”

¹²Te Kiore.—E ki ana a Wihapi ko Te Whiti-kiore te tangata o Tuhua, waiho iho hei ingoa hapu. Ki etahi e penei ana, “Nohou e te atua” mo te pakeha.

85.—HE TANGI MO TE HEREKAU.

Na RUTERA. (Ngati-Whakatere, Ngati-Raukawa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

E ki ana a Te Taite ki tona rongo na Rutera tenei waiata mo tona tane mo Henere Te Herekau, e korerotia ra i te waiata nama 42. Ko Henere i te motu i Kapiti i taua wa. Ko Rutera i Te Putaru, e tata ana ki Foxton. Ka tae atu a Hami Tai-ki-te-rawhiti ka ki atu, he nui te mate o Henere, ka tangihia nei e Rutera te tangi nei.

Henere Te Herekau=Rutera

↓
Kerenapu=Te Piwa Te Tomo

↓
Te Taite Te Tomo.

Kei nga wahi katoa o te motu nei e waiatatia ana. Ka tae he iwi ka whakawhitiwhitia etahi o nga kupu kia rite ki te take mo reira ta ratau na tangi. Ina hoki kei te pukapuka a McGregor (S.42) he penei te timatanga:—

“Nei ka noho i te ngongohau
O te Karetoi, etc.”

Ko nga waiata maha i roto i te pukapuka a McGregor na nga Maori i riro herehere i te whawhai i Rangiriri i te 23 o Noema, 1863. I mauria atu ratau ki Akarana, a utaina ana i te tuatahi ki runga ki te manua. “H.M.S. Curacoa.” Ko ia ra ta ratau whakamaoritanga o te ingoa o taua manua, ko te “Karetoa.”

Kei te B. 3/75 e kiia ana e Paitini Wi Tapeka, na Rangihore tenei waiata mo tona matua, engari kei reira ano enei kupu “te ao e rere mai i Kapiti.” Kei roto ano hoki aua kupu i te M.275, i te S.L. 195.

(Ref.: M. 275, S.L. 195. S. 42. B. 3/75.)

E noho ana i te whatitoka¹
O toku whare, o Te Pungarehu²:
Whakaanga³ tonu te kanohi ki te hihi o te ra.
Ka kai tonu mai ki taku kiri.
E te hautonga e pupuhi nei.
E wero ra ko⁴ i taku tinana.
E tama, tu ake ki runga ra!
Ko te kore weweru hei uhi iho mo te kiri ra
Ka pau te tikaro e aitua;
I huia⁴ ake nei aku turi ki poro kaki.
Me mihi kau atu, me tangi kau
Te ao e rere mai i Kapiti⁵, e Kau⁶!
E arohatia nei e au:
Aku mate tau tini.
Aku mate taurua ki te whare.
Moe hurihuri ai maua nei ko taku hoa.
E moe kino atu ra, e!

¹Whatitoka.—Ki etahi "te roro."

²Te Pungarehu.—Ki etahi "aitua," no nga whakawhitiwhitinga tena.
He whare i Te Putaru.

³Whakaanga, etc.—Ki etahi, "Whakamau te titiro ki te hihi o te ra."

⁴I huia ake, etc.—No nga whakawhitiwhitinga ka peneitia, "I huia mai nei nga mate ki a tatou."

⁵Kapiti.—Ko te motu i waho o Otaki.

⁶E Kau.—Mo Te Herekau.

86.—HE WAIATA TOHUNGA.

Na WAIKATO.

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

I taia tenei waiata ki "Nga Moteatea" (M.126). Kei reira e kiia ana, "He tangi na Te Iro, no te hekenga i Matakītaki." Ko Matakītaki te parekura i mate ai a Waikato i a Hongi Hika. i a Nga-Puhi. Otira ko te ahua o te kaupapa o te waiata kaore i whakahua ki taua parekura. Ko te korero nui o tenei waiata mo te kimianga a Hikātamure i te makutu.

Ko Hikātamure no Kawhia. he tipuna rangatira no Waikato. Ko ana uri ko Potatau, ko Te Rerenga, ko etahi atu. I haere ia ki te rawhiti ki te tiki makutu, hei takitaki i to ratau mate ko tona iwi i tenei tangata i a Kiki-whakamaroke—he tohunga makutu no Waikato. Ka haere mai na i Kawhia ka tae mai ki Omawete, kei Taupo, ka kiia atu e Ira-hangore (he tohunga no Taupo) kia ahu ki te rawhiti, ka haere na ia. Ka tae ki Motutere ka whai-kupu mai a Ngahina, kia haere tonu. Tae atu ki Opepe na Maihi te kupu. "Ka pa ano e koe, a kia eke ki runga o Titiokura. me kore koe e rongo i te ha o te tai-rawhiti." Haere tonu na, ka tae ki Tatara-a-kina, ka whai-kupu mai a Te Rangihīroa "Nau mai e noho, kei te maruhi te rangi." Ka utua e ia: "E pai ana, ehara he kohihi Maunga-haruru."

Ka tae ki Te Kahawari i Nukutaurua. ko Taunga-ki-te-marangai te tohunga, kaore i riro mai te makutu, kua kore tonu.

Ko te hokinga mai tena ki tona kainga, ka korero i te he o tana haere. Ka mea atu te kuia:—

“E ko! rere! Ko te ihu puni ra, anei na!

Ko te ihu matoa, a ra raka!

Rere! Engari te ihu pongihau, anei na, rere!”

Ka tohu ki a ia.

Ka mea atu a Hikamure, “Kua taka.” Ko to raua haerenga tena ki te whare o Kiki-whakamaroke. Ka haria e te kuia ra ona whenu, a kei te whatitoka o te whare o Kiki ka noho, ka miromiro i ona whenu. Na ka whakawaia e te kuia ra, ka puta mai a Kiki i tona whare. Rokohanga mai e Hikamure e whai ana ki te kuia ra. Na ko te ohonga o te mauri, kua riro i a Hikamure. Ko te tukunga tena a Kiki i te mana ki a Hikamure.

E ki ana a Te Taite na TeMahutu raua ko Tarahuia i korero enei korero ki a ia i te tau 1905 i Waahi. Ko te nuinga o nga korero mo Hikamure kei roto i nga pukapuka a Hone Waiti (White's Ancient History of the Maori).

Kei roto ano te waiata nei i te pukapuka a T. Turi p. 44, engari kei te taupatupatu etahi kupu maha, he tohu no te roa o te takanga haeretanga o te waiata nei i te motu.

(Ref.: M. 126, T. Turi. 44.)

Kaore¹ hoki te whakatakariri ki aku mokopuna

E kukume kino nei i a au, e.

No mua ra, e Pa ma, te huinga² o aku turi.

No taku³ rangi marohitanga;

Ka tuku tenei ka popopopo⁴, ka paewaitia,

Ka rere au ko te reinga, e.

Homai, e Pehirehu⁵, te rongo o te kai.

Kia whakarongo pikari aku taringa, e.

Takahia e koe i te nuku roa o Mawete⁶.

Ko te ara tena o to tupuna, o Hikamure⁷,

I haere ai ki te uranga o te ra,

Ki Nukutaurua⁸, ki te Kaha-wari⁹

Ki a Taunga-ki-te-marangai¹⁰

Kia homai ai he matataketake, e.

Ka hoki taua nga ngaru e huhuka mai o Rewatu¹¹, e.

I runga ano taua o nga maunga,

E, ka whakarongo ki te tangi mai a te karoro

Ko te tangata i noho mai te ngutuawa, e.

Ka kite taua i te takupu¹² matai awa

E rere nei, he nihinihi¹³ whenua, e;

Nga manu a to tupuna, a Kahupaea¹⁴, e ha!

Ngaparepare¹⁵ ano Ngaparepare,

Ruatemahu ano Ruatemahu,

Tautepawa ano Tautepawa,

Nga whakawehi o te whenua, e ha!

Ka tu ra Huru¹⁶, ka hoka i tana patu,

Me aki tona uma.

Noho ana mai Ruatapi¹⁷
 I te aroaro o Aitua, e,
 Te tangata i whiua ai au ki nga maunga, e ha!
 Te kite au ko Maramataha¹⁸,
 E tu hangai ana Hurakia¹⁹,
 Whirinaki au ko Tongariro, e ha!

E whakahumene²⁰ ana Ruapehu i a au nei, e:
 Na Paratetaitonga²¹ ano nga uhi
 I maka ki oku turi, e,
 Tu²² te takitaki, e ha,
 Oti²³ te hopehope ra!
 No mua²⁴ ra, e Pa ma,
 I taia ai aku reherehe,
 Ka pai au te haere te one i Te Piu²⁵, e ha!

¹Kaore hoki, etc.—Ki etahi "Taku whakatakariri, taku honohonoa."
 Na nga iwi o waho nei i kapo pena.

²Te huinga o aku turi.—Ki te M. 126 "te hianga o aku turi."

³Taku rangi.—Ki te M. 126 "aku rangi."

⁴Ka popopopo.—Ki etahi "au ka popopo." Kei te tika te kaupapa i te reo o nga iwi o runga i a Tainui.

⁵Pehi-rehu.—Ko Pehi Tukorehu, he rangatira nui no Ngati-maniapoto.

⁶Mawete.—Ko Omawete, kei Taupo. Kei reira ka ki atu a Ira-hangore ki a Hikatomure kia haere tonu ki te rawhiti.

⁷Hikatomure.—Kua whakamaramatia i runga ake ra.

⁸Nukutaurua.—Kei te Mahia. Ko te whare wananga i reira ko Nga-heru mai-tawhiti. Ko ona tohunga inamata ko Ruawharo, ko Tupai, i haramai i runga i a Takitimu.

⁹Te Kaha-wari.—Ki M. 126 ko Te Kaha-o-Maru. Ko Te Kaha-wari he kohatu kei Waikawa (Portland Island). E kiia ana kei reira a Kahukura, i puta mai i tera whare i Nga-heruma tawhiti.

¹⁰Taunga-ki-te-marangai.—Ki te M. 126 "Ki a taua ki te marangai." E kiia ana ko te tohunga tera i tae ai a Hikatomure, ki te kimi i te karakia e kiia nei he matataketake.

¹¹Rewatu.—He paroro kei Marokopa, Kawhia.

¹²I te takupu.—Ki etahi "i te manu nei a te takupu."

¹³He nihinihi whenua.—Ki etahi "he mihimihi whenua." Na nga iwi o waho tera whakahua. He kupu tika te nihinihi mo te reo a te karoro, he kotiutiu, he topa haere i a ia e titiro ana, ara, e matai ana i te awa.

¹⁴Kahupaea.—He tupuna, he uri na Mango: kei runga katoa a Waikato a Ngati-Maniapoto.

¹⁵Ngaparepare, Ruatemahu, Tautepawa.—He atua.

¹⁶Ka tu ra Huru.—Ki te M. 126 e penei ana, "ka tu ra Hurakau"; ki etahi "Ka tu ra Urukehu." E ki ana a Te Taite ko Huru te tangata nana te tamahine i tukuna e Ruatapihi hei wahine ma Te Kanawa-whatu-where, ka riri a Huru, ka hoka i tana patu.

Tokorua nga Kanawa nei, ko Te Kanawa-whatu-where mona te whakatauki, he tuahu tapatai; ko Te Kanawa-whatu-pango, mona te whakatauki, "he waha kai atua." I puta katoa mai nga rangatira o Waikato, o Ngati-Maniapoto i a Te Kanawa-whatu-pango.

¹⁷Ruatapihi.—Ki te M. 126 "Ruatatiti"; ki etahi "Ruatapihi." No nga puhanga haeretanga ena a te hau i te waiata nei. Ko te tangata nana i tuku te tamahine a Huru.

¹⁸Maramataha.—Ki etahi "Maramata." He kainga tenei no Hahukuanui, kei Hurakia: he tipuna tera i ahu mai i Tauranga.

¹⁹E tu hangai ana Hurakia.—Ki te M. 126 "Ka tu whangai i Hurakia."

²⁰E whakahumene, etc.—Ki te M. 126 "whakahuene ana Ruapehu." E ki ana a Te Taite kei te he tera.

- ²¹Paratetaitonga.—E rua nga tara o Ruapehu, ko Ruapehu te tara i te tonga, ko Paratetaitonga te tara i te muri. No Hawaiki mai era ingoa.
- ²²Tu te takitaki.—Ko te whakamarama a Te Wiremu (W. D5) he moko te takitaki, i taia ki te kuha ote wahine. E ki ana a Te Taite "Pu te takitaki," ara he uhi i te pueru ka pupu kia maru, i te matao. Te ahua ko ta Te Wiremu i tika i runga i te tikanga o te waiata.
- ²³Oti te hopehope.—He pena ki te M. 126. E ki ana a Te Wiremu (W.D.5) ko te hopehope he moko i taia ki muri o te tuara ki wa ki te hope. E ki ana a Te Taite "whati te hopehope." I te aronga o te waiata nei kei te tika ta Te Wiremu.
- ²⁴No mua ra.—Ki te M. 126 "No muri nei."
- ²⁵Te Piu.—He one tena kei Rangipo; a he one hoki kei Kawhia.

87.—HE WAIATA AROHA.

Na NGATI-AWA ?.

He waiata tenei kei te rawhiti katoa e waiatatia ana. I tuku mai ma te rohe o Te Whanau-a-Apanui ka tae mai ki a Ngati Porou.

Ko te whiti tuatahi anake o te waiata nei kei te pukapuka a McGregor (S.49); engari ta Tiwana Turi kei reira nga whiti e toru. Ko te whiti tuatoru o ta T. Turi kaore i te tino marama. he mea tawhito ranei i whakawhitiwhitia etahi o nga kupu, he mea hou tonu ranei. Engari no te wa i whakaturia ai nga kaunihera Maori ka tu nga hui tuatahi o te Kaunihera o Horouta, ka titoa mai e tera hanga o te takiwa o Te Kaha ra Mehemea tera ano tona kaupapa tawhito ake ma te hanga e mohio ana e whakaatu mai.

(Ref.: S. 49. T. Turi. 50.)

'Ore¹ te mokemoke te tuohu noa nei. e.
 I te po roa. e, i te po makariri, e.
 Tu mai, e tama², kia poipoia³ koe.
 E hoa ma e! Katahi hanga kino, e.
 Ko aku koiwi kau te tirohia mai na, e;
 Taka ko roto nei ka mawherangi au. e.
 Wai ka kite ake te whiu a te atua. e.
 Pa mai ki ahau whakahiangongo ai. e.
 Ka mate i te marama ka kohiti ko te toru. e.
 E waha⁴, e hika, ka haere taua, e.
 Nga⁵ roa mania i waho o Paeroa⁶, e;
 Ka hoki taua ki te whare huri ai. e.

Tangi⁷ a te ruru ra kei te boki hoki mai, e.
 E whakawherowhero ra i te putahitanga.
 Naku ano koe i tuku kia haere;
 Te puritia iho nui rawa te mamae.
 Te ua i te rangi ko te ua i aku kamo.
 Homai e hika, o kupu mana nei,
 Hei toko i a au puta rawa i tawhiti,
 Ripa ki Horomanga tai tata rawa mai.

Tera te marama ka mahuta i te pae:
 Tu mai i kona taua e haere,
 Hei kawē i ahau kia kite hoki au
 I te tai rawhiti e moea iho nei.
 Hapai nui ai e te ture i ahau.
 Na te *Kaunihēra*¹⁰ nga ture¹¹ hou nei,
 Nana nei au i ako mai ki te mahi.
 Nei te uta atu, e mahara iho ana
 Tiwai ririki, kei tahuri ki te wai.

¹Ore.—Ki etahi "Kaore."

²E tama.—Ki etahi "E hika."

³Kia poipoia koe.—He pena ki te T. Turi. 50, engari ki te S.49 "kia poipoia au."

⁴E waha, e hika.—Ki te S.49, "E waha e hine."

⁵Nga roa mania.—Kia T. Turi, "I raro mania."

⁶I raro o Paeroa.—Ki a T. Turi, "I waho o Neketuri." Kei te ngaro nga whakamarama o enei ingoa.

⁷Tangi a te ruru ra.—Ki a T. Turi "Tangi a te iwi ra."

⁸Horomanga.—Tera ano pea tona hangaitanga, engari ki te whakaaro ko tera pae i roto atu o Waiohau, i te rohe potae o Tuhoe.

⁹Tera te marama, etc.—Ko tenei whiti kei te uia, he whiti tawhito ranei, i whakawhitiwhitia i muri nei, he mea tito hou ranei.

¹⁰Kaunihēra.—Ko te Kaunihēra o Horouta, kua whakamaramatia o runga ake ra.

¹¹Nga ture hou nei.—Mo nga ture a te Kaunihēra hei tieki i te pai o nga marae.

88.—HE WAIATA WHALAIPO MO RETIRETI TAPIHANA.

Na ?.

Ko te reo no runga i a Matatua, a ko te ahua na tetahi wahine o Ngati-awa. Kei te whakahua te waiata nei i Ohope, he wahu e tata ana ki Whakatane, e whakahuahua ana hoki i nga motu i waho o Whakatane, i Whakaari, i Paepaeaotea. Ko Retireti Tapihana no Maketu, no Ngati-Whakaue, hapu o Te Arawa. Ko Perepe Tapihana (Philip Tapsell he pakeha, no tera karangatanga e kiia nei he Dane. Ko Denmark tona whenua tipu, ko te whenua o Kuini Arekahanara, i moe nei i a Kingi Eruera te Tuawhitu. Ka moe i te wahine o Maketu, i a Hineiturama (ehara i te Hineiturama nana te patere), ko Ieni Tapihana ko Retireti etahi o nga tamariki. He tiino kaumatua whaimana enei no Te Arama.

Kotahi tonu te whiti i taia ki te pukapuka a McGregor (S.I 14. S. 81): engari ta T. Turi kei reira nga whiti e rua.

Ref.: S. 81, S. 1/14, T. Turi. 25.)

'Ra¹ te marama ka riakina mai

Pukekura², ko te wa huri atu ki a Ngairo³.

Koua wehea e te tahakura ra:

Nana i whakahou mai te wairua,

He mahi ka wareware i taku⁴ tinana.

E noho nei au, homai ano koe

Kia ringia ki te wai roimata

E, hei aku kamo nga rere tangi mai

Te Wairere⁵, e whano nunumi ana

Pua-reinga⁶ ki taku ngakau, e.

'Nei⁷ ka noho nga roro whare kura
 I Ohope⁸, whakamau te titiro
 Puia tu mai ki Whakaari⁹;
 E paneneke ana Motu-tipua¹⁰.
 Ko Paepaeaotea¹¹ me tauawhi kau
 Ko Retirei¹², e kore pea koe
 E tino tukua mai e Perepe¹³,
 E mahara iho ana, taikuia—
 Tia te tinana, he waka pakaru kino,
 Ka ruha noa au ki te akau, e.

¹Ra te marama.—Ki te S.81, "Ra te pukohu."

²Pukekura.—Kei te ngaro tenei.

³Ngairo.—Kei te ngaro tenei.

⁴Taku tinana.—Ki te S.81 "Taku ngakau."

⁵Te Wairere.—Kei te ngaro tenei.

⁶Pua-reinga.—He kupu tenei e haere ana i roto i nga waiata tangi, e ahua whakamomori ana. Ki Rarotonga ko te ingoa tera o te rakau i rere atu ai nga wairua ki te reinga.

⁷'Nei ka noho.—Kaore tenei whiti i roto i ta McGregor.

⁸Ohope.—Kei te taha rawhiti mai o Whakatane. He kainga e nohia ana e Ngati-awa i mua.

⁹Whakaari.—White Island.

¹⁰Motu-tipua.—Kei te ngaro tenei.

¹¹Paepaeaotea.—He motu iti kei te tata ki Whakaari, he toka.

¹²Retireti.—Ko Retireti Tapihana kua whakamaramatia ake ra.

¹³Perepe.—Ko Perepe Tapihana, papa o Retireti ma.

89.—HE TANGI MO TE KARAE.

Na TARAWHA. (Ngati-Ruanui, Taranaki.)

Kua taia ano tenei waiata ki "Nga Moteatea," a kei reira e kiia ana, he tangi na Tarawha mo tana tamaiti, na Reretawha ngawhanga i patu: no Ngati-Ruanui a Tarawha.

Na Tonga Awhikau raua ko Nganeko i whakatikatika etahi o nga kupu o te kaupapa i taia ki "Nga Moteatea": a na raua hoki i whakamarama nga kupu, nga tikanga o te waiata nei. E ki ana raua ko Te Karae te tamaiti mona te waiata. Tera kua roa e pakanga ana a Ngati-Ruanui raua ko Taranaki, engari he riri awatea nga riri. Ko Mahaukura te parekura i mate ai a Ngati-Ruanui i mua i a Taranaki. Na kaore ano i ma tera mate ka haere nei te tamaiti nei; ka tutaki ki te ope a Reretawhangawhanga, no Taranaki, ka patua nei.

E wha nga whakatipuranga i a Tarawha ka tae mai ki te ao nei.

1.

'Ra te tai uru, ka koto ki te awa;
 He homai aroha, kia tangi atu au.
 E tama, i konei:
 E tama tukino, i te tira haerenga.
 E kawea ana koa e te hianga¹ rere;
 He hinengaro nunui, kei o matua.
 Kaore hoki te mata i hoki mai ki muri;
 Kia ki atu au, "He ara aitua
 "Koia te umu e tuwhera: paia iho te wai.
 "Koia te Wai-pa³: kia rongo mai koe."
 "Te ara i runga Mahaukura²,
 "He whenua kau ano, e ko te takotoranga;

2

E tama wareware!
 He wareware au nga ngaki.
 E ngakia mai e koe.
 Tena ano ra te tangata ngaki kai.
 Te kopu pea i takoto mai ai.
 Tama ra, te whanaunga i.

3

I pataia ai, te mau atu ai
 E maha nga rangi.
 E hira koa te toa i a Rere⁴.
 Te toa o Rehua?
 Kaore au i rongo te taha i mate ai.
 I tangohia ai koe
 Ki te kura winiwini. ki te kura wanawana:
 Nga mahi a te iti.

4

Moe mai, e tama, te moenga matao;
 Kia moe atu au te moenga i ahuru.
 E kore⁵ e puta atu,
 I runga te tuturihunga.
 I roto te tataramoa,
 Nga heihei⁶ o Matuku.

5

Kaore i huna te kaka⁷ tino tangata:
 I kona Mauri⁸, a te Kina⁹,
 Tutahi-arahanga¹⁰, Uruhape-ki-te-rangi¹¹.
 Ka kite te pononga Tarapango¹² tona patu.
 E kia rangona ai te toa patu tangata i.

6

E ai. e tama, ma rau¹³ o Puteuru.
 Ma te uri o Maru¹⁴. o Tu-te-nganahau.
 Nana nga patu, nga tao¹⁵ kaitohi.
 Ki te takutai o Rurutu¹⁶.
 I rangona ki reira a Ururangiwheke¹⁷.
 A Ururangipapa¹⁸, e riri ana i waho.
 Turakina kia hinga iho ana
 Ko te Horehore¹⁹ i noho i te tuwhenua.
 Paku te whenua.
 Ngatata te papa i runga nei,
 E tama. ki a koe.

7

E uia iho koe. mau e ki ake:
 "Ko te ngako tena o Maramara-te-Ihonga²⁰
 "O Tutakiao²¹" ka tau ia ki raro i.
 "No nga puau, hurihanga puau.
 "No te tihī au o te rakau.
 "E tu ki Tawhitinui.²²"
 Te tapu i a koe a te Rangi-takahia²³,
 Tu-hokai-nuku, tu-hokai-rangi.
 Te reo²⁴ i a Turi. hei ara mou
 Ka whano ai koe nga wai kirikiri
 I roto i Oao²⁵.

Kia ahuria²⁶ o iwi matariki e te rau e pae²⁷.
 Tama a Hinemanu²⁸ i
 Maua to tamaiti ki waho nga rae.
 Ki te Toka-tutahi²⁹;
 Kia kai apu te ika i te moana,
 Ka whakahoki mai ki runga i Okare³⁰:
 Ki karanga atu au. "Haramai, e tama.
 "I runga i te hakari³¹,
 "E haria mai nei, e te iwi ra ia."

HE WHAKAMARAMA.

- ¹Hianga rere.—He tamariki ka haere poauau noa atu, kaore e rongomai i te korero.
- ²Mahaukura.—He pa kei runga mai nei o Opunake. He parekura, he matenga no Ngati-Ruanui i mua i a Taranaki. Na, kaore ano i ma tera mate ka haere te tamaiti nei.
- ³Te Waipa.—He wai kei raro iho o Mahaukura. Ko te matenga o te tangata, ka hinga i te patu ki roto i te wai pa paia, ara, ka punia; Koia te wai pa.
- ⁴Rere.—Ko Reretawhangawhanga, ko te tangata o te ope o Taranaki, nana a Te Karae i patu.
- ⁵E kore e puta atu.—E kore ia a Tarawha e puta ki te ngaki i te mate o tana tamaiti, kei mua nga kino, me te ope.
- ⁶Nga heihei o matuku.—He puha heihei. Ki te kaere te ua, tu tonu te Uenuku i nga taha repo, kei reira e tipu ana. Ko te tikanga he mea whakararuraru, he mea whakamataku mai i mua.
- ⁷Te kaka tino tangata.—He kupu mo nga rangatira tokowha e whakahuatia i raro iho nei.
- ⁸Mauri
- ⁹Te Kina
- ¹⁰Tutahi-arahanga
- ¹¹Uruhape-ki-te-rangi
- He rangatira no Ngati-Ruanui, no te taha ki a Tarawha.
- ¹²Tarapango.—He patu.
- ¹³Rau o Puteuru.—Ki etahi e penei ana "Ma o matua."
- ¹⁴Maru, Tu-te-nganahau.—Kei te ngaro enei.
- ¹⁵Tao kaitohi.—He tao i taumautia, ara i ata waitohutia. He haere rangatira, he haere awatea ta Ngati-Ruanui ki nga pakanga ki o Taranaki, i ata whakahuatia ai te riri, he riri tautapa. Tena ko ta Taranaki he kohuru.
- ¹⁶Rurutu.—Kei Taranaki.
- ¹⁷Ururangi wheke.—Ka rangona te kohuru ka maranga te ope, penci i te wheke.
- ¹⁸Ururangi papa.—Ka whakaritea ki te waewae o te ope taua, e papa ana.
- ¹⁹Horehore.—He taniwha whakakite i nga putanga aitua. Ko te kupu tena o Taranaki mo tena ahua.
- ²⁰Maramara-te-ihonga
- ²¹Tutakiao
- He tipuna no te tamaiti i kohurutia nei.
- ²²Tawhitinui.—E kiia nei ko Tawhitinui, ko Tawhitiroa, ko Tawhitipamamao.
- ²³Te rangi i takahia.—No nga karakia Maori.
- ²⁴Te reo i a Turi.—Ko te tapuae o Turi i haere mai ai ki tenei motu.
- ²⁵Oao.—He awa, kei raro atu o Mahaukura, o Opunake.
- ²⁶Kia ahuria.—Ko nga iwi o tamaiti ra ka mahia pea hei matau, hei aha.
- ²⁷E te rau e pae.—E nga ika, e te mango, e te hapuku, e te aha.
- ²⁸Tama a Hinemanu.—Ko nga rangatira ena o tera iwi o Taranaki, e noho whanaunga ana ki a Tarawha.
- ²⁹Toka-tutahi.—He toka hapuku.
- ³⁰Okare.—He pa. Kei reira te wehenga mai i a Ngati-Ruanui te wehenga atu i Taranaki.
- ³¹Hakari.—Ko te tikanga o enei kupu, ka mau mai he mango, he ika i nga matau o nga iwi o tamaiti ra, ka haramai i runga i te hakari.

90.—HE WAIATA TANGI.

Na TIARIA. (Ngati-Tuwharetoa.)

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

Ko Tiaria no Ngati-Tuwharetoa, he kuia no Te Heuheu ma. He mokopuna a Teri Paerata nana. a i tapaia ki te tuahine o Teri Paerata tera ingoa a Tiaria.

(Ref.: M. 83.)

E rere e te ao
E kume i runga ra:
Ko au ki raro nei
Mihi wairua ai.
Waiho ra-mota
Kia taria ake, ...
Ka tae nga tohu
O te tau ka wehea.
Kei hua mai koutou
E noho pononga ana:
Tenei ka awherangi¹
Aku rongo kaia, ...
I maua e Raha²
Te tibi ki Whakatara³:
Ai rawa he korero
Te runanga taua,
Nau na. e Tuiri⁴.
Tu ana i te ia
O Arowhena⁵ i raro.
Ki a koe, e Nini⁶,
Kia whakarikaia
Te piau tawhiti⁷.

¹Awherangi.—Ka rere nga rongo, ka rongo tena, ka rongo tena.

²Raha.—Ko Te Paraha, no Ngati-Turumakina. . Ko Neri Te Paraha ma ana uri.

³Whakatara.—Kei runga ake o Waihi i Tokaanu.

⁴Te Tuiri.—No Ngati-Tuwharetoa.

⁵Arowhena.—He puke iti kei te taha hauauru o Titiraupenga.

⁶Nini.—Ko te Rangianini no Ngati-Maniapoto, no Ngati-Whakateru.

⁷Piau tawhiti.—He toki maitai.

He langate snganu tok in
no to do

... ..

“ TERA TE WHETU KAMOKAMO ANA MAI.”

TE WAIATA 41.

TENEI ra kua kite iho i nga kawenga-ketanga i nga tikanga o etahi o nga taonga a o tatou tupuna e whakawhaititia nei hei pou whakamaharatanga kia ratou me a ratou mahi i roto i nga ra o te pouritanga, e wawatatia nei e te ngakau kia waiho aua taonga hei arahi i a tatou me te hunga e tupu ake mo nga ra e heke iho nei.

Kei te mihi ki te “perehitanga” i enei taonga. Kei te mihi hoki ki te hunga i mau enei taonga, i taea ai te whakawhaiti haere. Kei te whakamiharo ki te reo o te hunga na ratou enei taonga. Otira ko te wahi kei te awangawangatia ko nga whakamaoritanga a te ao hou.

Me timata i te nama 41, mo tenei wa ara e kiia ana “He tangi mo Te Momo.”

Tera te whetu kamokamo ana mai:

Ka tangi te whaitiri, ka rapa te uira,

Te tohu o Hoturoa i maunu atu ai.

Kaore tahi he rarangi i roto i taua tangi e ki ake ana, “Ae. i ea rawa taua mate, a kaore rawa hoki he wahi i roto e mea ake ana kua ea te mate o Te Momo i te patunga a Ngati Tuwharetoa i a Peketahi i Waipatiki, e waihotia ai tera rarangi whakamarama, kia uru noa mai ki roto i enei perehitanga. Ano tona ahua he whakanenene na Te Taite ma. E ki ana etahi korero na Karaitiana Te Kahuirangi no Ngati Kahungunu a Te Mono. E ki ana koutou. “He tangi na Karangi mo Te Momo.” na reira e tika ana kia kiia ko Te Momo tenei e kamokamo nei te whetu, e tangi nei te whaitiri, e rapa nei te uira, i te whiti tuatahi, nga tohu o te hinganga rangatira. Ko Hoturoa e kiia ake nei ko Te Momo no te waka nei no Tainui.

Kaitoa, kia mate! Nau i rere mua;

He waeucae tapeka ki te ara ripeka,

He pukainga pakake ki te Roto-a-Tara.

Kei te whiti tuarua e whaka-kaitoa ana a Karangi mo te pohehe o Te Momo ki te rere-a-mua noa, notemea kua oti ke nga tohutohu a te po ki nga Taua whakaeke ki Heretaunga, ara tona tikanga ma Te Rauparaha me Toheapara ara ma Te Whatanui te kupu whakamutunga.

Ma wai e huaki te umu ki Kahotea?

Ma Te Rauparaha, ma Toheapare,

Mana e tamoe te awa kei Ahuriri.

Mehemea i peratia (pea) kua rite nga hiahia ara kua tamoetia, i te whiti tuatoru, a Heretaunga; kua kainga a Te Wera kua horomatatia nga roro o Pareihe.

Kia riro ana mai taku kai, ko Te Wera.

Me koromata tonu nga roro o Pareihe

Hei poupou ake mo roto i ahau!

Kaati kaore i taea i te takahanga i nga kupu tohu tohu a nga tohunga.

No konei rawa hoki a Karangi ka tangi-a-matakite i te whiti tuarima:—

*Iri mai e pa i runga te turuturu!
To uru mahora ka pua e te tai!
To kiri rau whero ka whara kei muri!*

Pehea te whakamaoritanga o enei rarangi? E mahi te hinengaro i kona whakamaori ai, i o Karangi mahara e ata whakaatu ake nei.

Mutu rawa tona tangi, katahi ano ka huri ona mahara ki te ope wahine o Ngapuhi i roto i te whiti tuaono, ka riri i runga i tana mahara kei te whakakaitoa mai kei te whakahi mai ranei ratou mo tona tungane o Tirau e tangihia nei ara mo Te Tomo.

*Koa noa mai ra te wahine 'Ati-Puhi!
Tahuri mai o mata te tihi ki 'Tirau
Mowai rokiroki, ko te huna i te moa;
I makere i ho ai te tara o te marama, e-i.*

Ka whakaekea Te Kaioaraora kia Te Wera me Pareihe, he tuara rangatira, e taea te pikau.

E tika ana nga korero poto e ki nei he tangata rangatira a Pareihe no Heretaunga, otira na tenei tu whakataki i te korero koia ka tika kia mohio mai nga kaikorero o enei rarangi ki tenei tangata me tona iwi i pokea nei e nga iwi o te motu, kia riro te whenua i a ratou. Kaore hoki i taea. Na reira pai ke nga mihi, i nga taunu kaupapa-kore.

Te whakapapa poto o Pareihe:—

		Whatuiapiti		
		Whatumariari		
		Taungakore		
		Tohuangaterangi		
Waiwhakatetere	Te Ikahuahua	Tukutahi	Huihui	Matarau
Marackohai	Pareihe	Tatari	Te Koko	Maruhaere
Kaitoritori	Patukaikino	Te Hapuku	Waiparera	Maika

No nga wa ka tino kaha te whakaeke mai o Ngapuhi, Tuwharetoa, Raukawa, Ngati Maru, Ngati Paoa, ki te tango i Heretaunga nei, ka tino rangona hoki nga korero a nga tehunga o era nga ra, ka haere a Pareihe kia Te Hauwaho kia whakawatea kia haere raua ki Nekutaurua, ka ki atu a Te Hauwaho, "Kaore au e tau hei aru tira mo hou." Katahi ka ki atu a Pareihe "Kaati ra, homai ki au te toki." Ka ki atu a Te Hauwaho "E! ka hoatu hoki mo tena kei hea hoki mo tenei."

Katahi a Pareihe ka ki atu "Kaati ra e noho i te pu o te tonga hei whakapuru i te ahi e ka mai ra i Te Ahu-o-Turanga. Ena kapu matau.

I a Ngati Kahungunu i Nukutaurua ka tae mai nga kaipuke pakeha patu weera, ka kitea he paura he pu etahi o nga taonga. I taua wa e tino hiahia ana tenei mea a te whitau e te pakeha a kua mohio hoki te Maori ki te pu me te paura. Ko te mahi nui tera he tā whitau. E hia ake kaipuke i u mai he pu he paura nga taonga riro katoa mai i nga iwi e noho nei i reira. Mohio rawa, rato rawa i nga taonga hou nei katahi ano ka maranga te iwi nei. Ana atu te roanga o enei korero, otira me ata waiho ake i konei kei pa whanui kia tatou ona pekanga.

I taua wa ka tae te rongo o Pareihe ki roto o Waiapu. Tupono kei te he te manawa o era iwi i a Te Whanau-a-Apa nui me nga iwi whakararo, ka tae mai te tono a Kakatarau, ka haere a ia me tona iwi. Me waiho nga korero o tenei haeretanga ma te tangi a tona tamaahine e whakamarama poto, tae atu hoki ki etahi o nga pakanga i tae ai enei iwi, hei titiro iho ma koutou i te nui o tenei tangata.

Otira me timata ake i ko tata atu. E ki ana nga korero o konei, i te taenga mai o Ngapuhi ki Heretaunga nei, i runga i tetahi o ana haere ka noho i Tane-nui-a-rangi kei tawahi tata atu i taku kaainga, he nui nga mahara i roto i taua ope. Otira kaore i ngaro tenei ahua i a Ngati Kahungunu, ka tungia atu e Pareihe, ka whakahuatia te waiata:—

*Kaore te po nei te kai-kai-nunui
Ko Te Wera Hauraki i konei maua
Maaku e iri atu ki tenei awe tukituki papa
Ki tenei awe pu-mahuru, maaku anake koe i!*

Kei runga rawa ko Te Whareumu "Sche mara! whakaihokia!! whakaihokia!!!"

Ka whakahuatia ano te waiata ra peneti:—

*Kaore te po nei te kai-kai-nu nui
Ko Te Whareumu rawa i konei maua!
Maaku e iri atu ki tenei awe tukituki papa
Ki tenei awe pu-mahuru, maaku anake koe i!*

He korero i waihotia iho! I te pai o te waiata nei, i te tau o te kai hapai me te iwi ki te kori, ka mihi a Ngapuhi, ka herea i konei te maungarongo, me te aroha o tetahi ki tetahi. Ka marama nga haereere i te motu i muringa iho. Tae rawa ake ki te wa i mate ai a Pareihe e ta ma ka tangihia nuitia e ona iwi me te hunga i matau kia ia. Otira no roto i enei ra ka waiho mai e etahi nga mahi o mua hei whakanenene, hei arahi hoki kia peka ke nga akoranga.

Ina te tangi a Patukaikino mo tona papa:

Taku whakaruru hau e, taku mana ki te rangi!
Haere ra e koro e!
Ki whakairia koe mo Pukekaihanu,
Mo Te Matau, mo Te Whiti-o-Tu e!
He mutunga ngahu na taua i te awatea,
Houiu ai e koe ra ko Kekeparaoa ko Tokaakuku!
Tou hokinga mai e ko Omakukara ko te Rotoatara,
Ka Tarake te whenua na!

Takoto mai e koro i roto koia o Te Awapuni
Kia whakarongo koe ra te haruru o te tai.
Ka tokia to kiri e te anu matao,
Nga hau tuku mai o roto koia o Heretaunga na!

E Wi ma e, e kapo noa mai ra i te ao o te tonga
Tangihia mai ra e!
Kia nui te tangi ki te makau e!
Tenei ra ia ka maunu te ika nei tona rua!

Ka hoki mai i nga haere e tatakutia e te waiata nei, ka noho ki Te Awapuni kei te ngutuawa o Ngaruroro, ka whakanuia tenei tangata e Ngati Kahungunu katoa. Katahi ka korero ki te iwi:—"Tenei ahua i a tatou nei whakarere; e huri ki te whakapono hei matua mo koutou; kua tarake te whenua; e hoki tena ki tona momotu ahi ki tona momotu ahi."

Ko te hokinga tenei o nga hapu maha i whakawhaititia i roto i nga ra o te pouritanga, ki tona waahi ki tona waahi, i honoa ai ano te ahi-ka, te ringa kaha, o nga tupuna heke iho ki tona rohe ki tona rohe, i whakararurarutia nei o nga iwi i mina noa mai nei ki Heretaunga, e waihotia nei e etahi tangata kuare ki te whaka taki i era tu ahuatanga hei korero, kaore e titiro iho. mai ano o reira kei o matou take tupuna tonu, ringa kaha tonu, noho tuturu tonu, o matou paanga ki o matou nei maramara whenua. Kaore tahi he ringa kaha, he noho tuturu, he ahi-ka-roa, hei kaupapa mo nga taunu pohehe. Heoi te take paanga o waho ki roto o Heretaunga nei na Te Whakapono, i ruia ai Te Whakapono Te Tumanako, Te Aroha. a kia whaka-tupuria ake nga uri ki nga tohutohu kaore i hangai, hei mea whakari-riri i a ratou a nga ra e takoto mai nei kei mua.

Waiho i nga kupu ataahua a Pareihe, i whakawahia mai ra e Te Kaiaoraora a to tatou tupuna a Karangi:—Kua tarake te whenua! E hoki tena ki tona momotu ahi ki tona momotu ahi.

Na reira i tika ai kia mihi atu mo nga manaakitanga o Te Tau Tawhito ka huri, mo Te Kirihimete ka u, me Te Tau Hou kei te whakamoe. Te Reo o Te Piriniha o Te Maungarongo ina tata nei ka whakanuia e tatou Toona Ra Whanautanga, "Ko Ahau te huarahi o te tika me te pono!"

"E kore e ahei te haere ake ki Te Matua ki te kahore Ahau!" No nga ra o te pouritanga i tawhiti ratou. Otira na nga toto o Te Karaiti ka meinga tatou kia tata.

He aha hoki kei te mihi atu, koutou, matou! Tatau! Tatau!

Meri Kirihimete! Hapi Nui!

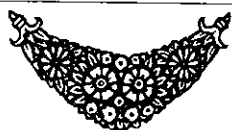
*Na to koutou karanga maha,
P. H. TOMOANA.*

Waipatu,
Hastings, H.B.

Supplement to "Te Toa Takitini."

Na Moteatea

PART II.

He Tapiri
KI "TE TOA TAKITINI."

Nga Maiata

91 - 110

**Tirotirohia nga waiata nei me nga
whakamarama. Mehemea kei te he
nga kupu, nga whakamarama ranei, kia
tere te whakaatu ki a**

**TA APIRANA NGATA, M.P.,
Waiomatatini, East Coast.**

**Kei te whakapukapukatia nga waiata
nei, engari ko te hiahia o te komiti kia
pai, kia tika, kia marama, nga kupu.**

ETITA.

NGA MOTEEATEA

Ko nga waiata e iwa tekau i taia i era tau, hei tapiri ki te Toa Takitini, kua whakapukapukatia, a kua tapaia houtia ko “Nga Moteatea—Part I.”

He maha nga waiata kaore i taea te whakauru ki tera ropu, i te mea e akiakitia ana te pukapuka kia puta, hei korero ma nga tamariki, e mau ana i te Reo Maori mo te whakama-
tautauranga a te New Zealand University. Na reira ka haere tonu te panui o nga waiata i te Tapiri nei, a ka huaina te ropu ka tinngataia nei i tenei marama ko “Nga Moteatea—Part II.” Kia maha enei ka whakapukapuka ai ano; a, hei muri atu pea ka kitea ano etahi atu waiata. Na, ka haere tonu ta tataua wha-
kawhaiti i enei o nga taonga a nga tipuna.

Ko te inoi atu a te tangata whakahiato, kia tukua mai a koutou whakahe, whakamarama ranei, whakatikatika ranei. Hei muri rawa atu ka tirotiro hou ai i nga waiata nei, ina kau-papa mai nga whakahe a nga iwi; a hei reira whakatikatika ai.

Na

A. T. Ngata.

Poneke,

Hepetema, 1928.

91.—HE TANGI

Na Hinetawhirangi (Ngati-Porou).

Ko te Hinetawhirangi ano tenei nana te tangi mo tana tama mo Te Hamaiwaho, e mau nei i te Waiata nama 29.

Kua roa tenei waiata e waiatatia ana i te rohe o Ngati-Porou i nga matenga tupapaku. I riro tonu atu i nga kaumatua ona whakamarama.

(Ref.: T. Turi p. 14)

Erangi ra ia ki Te Ratorua¹
Ko tona morehu;
Ka peke mai Rongouaroa² i te purupuru o te waka,
Ka paea ki uta:
Ka kitea ki te kai-rakau,³ e,
Ko ia ra tena, e hika.
Takiri rawa koe i te haere,
He korou ka tu,
He aro ka huri kino,
Ka wehe i te whenua.

Te ata kitea atu
E au Te Awhenga,⁴
I te wai o te kamo,
E maringi noa nei;
He mamae ka nui,
Ka rangona e te iwi.

Kimikimi noa ana,
Kai whea e ngaro nei?
Kai te rau koe o te whare nui,
Taria e hoki mai;
Ka marumaru te ra ka ahu mai ai,
Kia moe taua, e.

¹Te Ratorua: He parekura i Hawaiki, i nga pakanga a Uenuku ki nga iwi o tona taokete o Whena (Tawheta) mo te kohurutanga a Whena i nga tamariki a Uenuku. Tenei kei tetahi whakaoriori a Ngati-Kahungunu e penei ana:—

“No te ngakinga mate ia ra, e hika, o tana whanau o Maputukiterangi, Mahina-i-te-ata, Ropanui, e, o Hinangamatamea.”

Ko Rongouaroa te morehu o taua whanau. (Tirohia W. 3/7)

I kiia ai tenei parekura ko Te Ratorua i kungia e Uenuku te ra, tuarua rawa nga peratanga. Etahi ingoa o tenei parekura ko Te Ra-kungia. ko te Moana-Waipu. (Tirohia W. 3/10.)

²Rongouaroa: He mea tane tenei o te whanau a Uenuku, a te wahine matua a Te Rangatoro. Ko nga mea wahine tokowha i mate i te kohuru a Whena; ka mate kai-a-kiko a Rongouaroa, ka pohehetia kua mate rawa. Ka huna i a ia ki runga i te waka o Whena, na reira i whakahoki mai ki te pa o Uenuku, i rongo ai a Uenuku i te whakaaro kohuru o Whena mona. (W. 3/7).

³Kairakau: Ki etahi 'kai-rakai.' Ki a T. Turi, 'kai-haukai.' Ko te 'kai-rakau' he ope taua, e mau ana i nga rakau patu tangata. Te ahua mo te ope a Uenuku, ngaki i te mate o ana tamariki.

⁴Awhenga: Ki etahi korero ko te hiwi e toro ana ki te Whai-a-Pawa i Matakaoa. E ki ana a Takuta Wirepa ko te kauanga i Awatere i te takiwa ki te *teihana* i te Marangairoa.

92.—HE TANGI MO HANARA MATEKITEPO.

Na Te Whanau-a-Rakairoa. (Ngati-Porou).

Na Heni Turei i whakamarama.

E kiia ana no te takiwa ki Akuaku, wahi o Waiapu, tenei waiata, no te wa i mate ai a Te Rakahurumai ki te moana, i whakamaramatia ra i te waiata nama 26. Ko Hanara Matekitepo tetahi o te Whanau-a-Rakairoa, o Akuaku, i mate i taua parekura. I huripoki tona waka, ka mate ia ki roto. I paea mai taua waka ki uta, e huri-poki tonu ana; ka kitea e te Whanau-a-Rakairoa, ka hurihia, ka tukua kia tere atu ki te moana. I waiatatia tenei e nga wahine o Akuaku i te wa o taua parekura.

(Ref.: T. Turi p. 7).

Whakaarahia ra, e Whare, to ra¹ kai-hau, e,
Ka hangai ki te rae, ki Tohea² ra ia, e,
Ki te awa³ i huri waka e mate nei te tangata, na.

Katahi nei ka kitea makiri-taikare⁴ ki ahau, e,
Kihei rawa i whakarato, ka piri mai ki ahau, e,
To wai⁵ reporepo mai o tawhaiti, na.

Marumaru rawa mai nga whare ki Ruai,⁶ e,
Kei roto mai, e hika, kai ora i ahau, e,
I te wa, e hika, koi piri tahau ana, na.
Te pa noa mai he whakarua⁷ te hau, e,
Hei kawē i ahau piki ana i Haumu,⁸ e,
I te wa ki a koe, e kai nei te aroha, na.

¹Ra kai-hau: Ko te 'ra' he 'hear' ki te reo pakeha. Ko ta nehera kupu tera ne 'ra', he mea waranga penei i te whariki nei.

²Tohea: Kei te ngaro tenei.

³Awa: Ki etahi 'au huri waka.'

⁴Makiri-taikare: He tokerehaia no te mate, he mate nui whakaharahara.

⁵Wai reporepo: Ki tetahi reo, 'tai reporepo,' he tai, he ngaru na te hau i whakaara ki runga. E kiia ana ko te hau nana i tahuri ai nga waka o Te Rakahurumai ma he parera, he hau kaha, he hau karakia. Ki etahi iwi he 'kapekape.'

⁶Ruai: Ki ta T. Turi 'nga rae ki Ruai'. Kei te ngaro te whakamarama o Ruai.

⁷Whakarua: He hau moana, e puta tawaho ana mai. Ko tera hei patu i te parera.

⁸Haumu: Kei te Rerenga-wairua. Ko tenei whiti kaore e tino waiatatia ana.

93.—HE APAKURA.

Na Ngati-Porou.

Kei te ngaro te tangata nana tenei waiata i tito. He tangi apakura tenei ki nga tai-tamariki rangatira, no nehera mai.

(Ref.: T. Turi p. 7).

Hare ra, e hika, koutou ko o matua.
Unuhia i te rito o te harakeke,
Ka tu i te aroakapa.
Aku nui, aku rahi, e,
Aku whakatamarahi ki te rangi!
Waiho te iwi, mana e mae noa!

Kia mate ia nei koe, e hika,
Ko Atamira¹ te waka, ko Hotutaihirangi,²
Ko Tai-o-puapua, ko Te Raro-tua-maheni,⁴
Ko Araiteuru,⁵ ko Nukutaimemeha;⁶
Ko te waka i hiia ai te whenua nui nei.

¹Atamira: He kupu whakarite, ko te ahua ko te takotoranga o te tupapaku, e kiia nei he atamira.

²Hotutaihirangi: Ki etahi reo, 'Hotuteihirangi.' Ko te ingoa tera o te waka o Whiro. He ingoa whetu ano hoki.

³Tai-o-puapua: Kei te ngaro tenei.

⁴Te Raro-tua-maheni: Kei te ngaro tenei.

⁵Araiteuru: He waka tenei e kiia ana i u ki te Waipounamu, i takoto ki Matakaka. Ko etahi o nga tangata o runga ko Kirikirikatata, Aroarokahe, Mangaatu.

⁶Nukutaimemeha: Ko te ingoa o te waka o Maui-Potiki, i hiia ai te Ika-a-Maui. E ki ana a Ngati-Porou i whaka-kohatutia, kei runga o Hikurangi maunga e taupoki ana.

94.—HE TANGI MO TUTOHI-A-RANGI.

Na Ngati-Porou.

Ko Tutohi-a-rangi te tama a Uenuku, he rangatira no Ngati-Porou i te wa o nga whawhai ki a Nga-Puhi. No Ngati-Porou etahi i runga i te kai-puke, i te 'New Zealander,' i hoki mai i Pewhairangi, i te wa i patua ai a Te Ngarara, he rangatira no Ngati-Awa, no Whakatane, e Te Hana o Nga-Puhi. Ka kitea ratau e Ngati-Awa, ka whakamau tera iwi ki a ratau, ki te kanohi kitea. Ko ia i rangaia mai ai te taua ko Ngati-Awa, ko Te Whakatohea, ko Te Whanau-a-Apanui, ko Te Whanau-a-Te-Ehutu; ka whakaekoa te pa i Omuruiti, i Wharekahika. Ka hinga a Tutohiarangi ki-reira. He pakeha tetahi ko Teera (Taylor) te ingoa. Ko tetahi pakeha ano, ko George te ingoa, i honea, i kau ki tetahi toka; ka kitea mai e te kaipuke patu tohoro, ka hoka mai, ka ora tena. Ko Teera i tahuna ki te ahi.

E rite ana te korero mo Tutohiarangi tenei waiata. E ki ana a Heni Turei i korero a Harata Koare (wahine a Rapata Wahawaha) ki a ia, na to raua tipuna na Kurahapairangi taua waiata tangi mo tona mokopuna. Engari he mamao rawa pea te wa i a Kurahapairangi ki a Tutohiarangi. Ko Te Potene Tuhiwai i ki na Ripeka Paiatehau, koka o Te Hati Houkamau, taua waiata. Ko tetahi tera o nga take o te whawhai ki Tokaku ku, ko te matenga o Tutohiarangi.

(Ref.: T. Turi p. 6 and 32, Wars 419 and 469, W.L.W.
p. 66 B. 3/71)

Takoto maroke ana te kauanga i Mohua,¹
Matatu noa ana ko au nei anake, i.

Te ura o to kiri taku ra i kite atu;
Whano rawa ka nunumi ki Te Koau² ra ia, i.

Taku turanga ake i te ihi o te whare,
E rumaki tonu ana he wai kai aku kamo, i.

E kore ia au e neneke wawe atu,
Tenei aku mahara kai te ruru, me he kete,
I taku whanaketanga i te iti mai te kore, i.

Tihori³ tonu ake nga mate i waho ra;
E tere te puta mai, he wai whakamate au, i.

E kui ma, e rehia⁴ mai ra!
Kia noho atu au i roto te whare mate,
I te whare⁵ pora au o Hineteiwaiwa,⁶ i.

Kai kinikini ai te kai a te mamae
Te tuku⁷ pototia, ki wawe au te mate;
Koi noho au i te ao, koi titiro noa atu
Ki te *rewa karari*,⁸ e tu noa mai ra, i.

¹Mohua: Kei te pikitanga ki Maungaroa; i reira te ngutuawa tawhito o Waikohu, te awa nui o Wharekahika.

²Te Koau: Ko te matarae i waenga i Wharekahika, o Te Kawakawa. E kiia ana i mate a Te Tutohiarangi ki te one e ahu ana ki Te Koau.

³Tihori etc.: Ko tenei whiti na Te Faite Te Tomo i korero mai. E ki ana ia na Taraka Te Wheru i korero ki a ia i te tau 1901, i Ohako, i Te Arai.

⁴Rehia: Harakoa.

⁵Whare pora: He whare whatu kakahu, raranga etc., Ko nga rangi o tenei whiti, o te whiti hoki i muri tata iho he ahua rereke i o mua atu. E kiia ana he waiata ke enei.

⁶Hineteiwaiwa: E rua nga tikanga, ko Hineteiwaiwa atua ranei, ko Hineteiwaiwa tamahine ranei a Uenuku, tuahine o Tutohiarangi nana a Te Keepa Patahuri.

⁷Tukupototia: Ki ta T. Turi e pena ana. Ki a Heni Turei 'te totatatia.

⁸Rewa Karari: E ki ana a Heni Turei ko te kai-puke tera i waho o Wharekahika e tau ana i te wa i mate ai a Tutohiarangi. E ki ana hoki a Rapata Wahawaha na te *poti* o taua kai-puke i whakaora tetahi o nga hoa pakeha o Tutohiarangi, a George.

95.—HE APAKURA.

Na Takapo. (Ngati-Porou).

Na Heni Turei i whakamarama.

Ko Takapo he tipuna no tera hapu o Ngati-Porou, no Te Whanau a-Rakairoa. He puna waiata tenei hapu no Ngati-Porou i nga wa o mua, engari kua ngaro te nuinga o a ratau waiata; he iwi reka hoki ki te waiata, tae noa mai ki tenei ra.

Ko te whiti tuawha kaore i roto i ta T. Turi; na Heni Turei raua ko Materoa Ngarimu i korero mai.

(Ref.: T. Turi p. 34).

Kia¹horo te tahuti, e, nga mata² ria kopanga
I roto o Pakinga;³
E ahu ana koe, e hika, ki waho ra, e,
Ki te Ihu-o-Tane, ka heke i te awa,⁵ i.

E iti taku mea i arohatia ai,
Ka matau rawa hoki nga mahi.
Te tae ki te whai aotea,
Hei whakawheru noa
I te ra ka taau, i.

Takoto mai, e hika, i roto i te kiri⁶ rakau,
I te papa totara.
Anei, e hika, te ahuru, te Kahu⁷-o-Wairau
I mahue i a koe.

E hika hoki koe, e rere kau atu ra te haere,
Tahuri mai mata,⁸ e hika,
Kia hoatu e au te waka o Ruapori,⁹
Hei ara mohou.
Ka whakatairanga¹⁰ ra koe, kia hoki mai ai
To koiwi¹¹ ki te ao tu roa.

E hika i tukino, e hika i rere noa,
Kai whea ra koe?
Ka riro koe, e hika,
Ka tuia te Kairuku¹²-a-Porea,
Ka oti atu na ki te muri.

¹Kia horo: Kei T. Turi p. 34 e penei ana, 'Hohoro te tahuti'.

²Mata ria kopanga: Tirohia te waiata nama 68.

³Pakinga: He kainga i Houhoupounamu, e tata ana ki Waipiro.

⁴Te Ihu-o-Tane: He waka. Ki a T. Turi, 'te riu o Tane.'

⁵Awa: Ki etahi 'waka.'

⁶Kiri rakau, papa totara: Kohia ai te tupapaku ki roto i te kiri totara, ka whakairi ai ki runga i te rakau. Kia maroke ka hari ai ki te ana tupapaku.

⁷Kahu-o-Wairau: Mo te pueru o te tupapaku.

⁸Mata: Ki etahi iwi 'mota,' e.g. 'Waiho ra-mota.'

⁹Te Waka-o-Ruapori: Ko te waka o te tupapaku.

¹⁰Whakatairanga: He whakapaipai, ara he tatai i te waka o te tupapaku.

¹¹To koiwi: Ki etahi 'to koiwi ora.'

¹²Te Kairuku-a-Porea: Ko te poreā he waka.

96.—HE WAIATA AROHA.

Na Riria Turiwhewhe. (Ngati-Porou).

Ko te Riria Turiwhewhe ano tenei nana nga waiata nama 26, nama 36. E kiia ana he waiata aroha tenei nana mo Te Rakahurumai i te rironga i tetahi atu wahine. He ingoa iti a Paraire no Te Rakahurumai.

(Refs.: S. L. 265, S.76).

E kore e aiahi ka rau au te mahara,
No taku hinganga iho ki taku moenga kino;
Kaore nei te tane e awahi nei maua.

Atua ai, Paraire,¹ te puta noa mai,
Hei pure i ahau i te ahihi nei;
Ka hokai ai koe ki te puke e ngoto² ana.
Ka matawaenga 'hau, ka piwaitarua.⁴

E kui ma, katahi nei taru⁵ kino,
Ko aku kiri kanohi e tirohia mai ra;
Ka taka ko roto nei ko⁶ he mea inatua.
E kore⁷ au e aha me poraumati ana;
Ka whiti nei ko te toru, ka wehe ra i te tinana, i.

¹Paraire: He ingoa iti no Te Rakahurumai.

²Ngoto: Ki te S. L. me te S. 'mato.'

³Motawaenga: Ki etahi "ma awahainga".

⁴Piwaitarua: Ki te S.L. me te S. 'piwai taharua.' Ko te mea i taia nei te mea tika ki te reo o te iwi nana te waiata.

⁵Taru kino: Ki te S.L. 'hanga kino.'

⁶Ko he mea etc: Ki te S.L. 'me he mea i natua.'

⁷E kore au etc: He penei ki te S.L.

'E kore au e hae, he poraumati ana,

Ka whiti nei ko te waru

Ka wehe ra i te tinana, i.

97.—HE WAIATA WHAIAIPO.

Na Ngati-Porou.

Na Heni Tei nga kupu.

Kei te ngaro nga whakama o te titonga o tenei waiata. I taia ki konei hei titi ai ma te hunga e marama ana.

Te ao o te parera e rere kopae ra, e,
Ra runga ana mai o nga hiwi raia.
Whanake ra, e Muru, ki te hori ki waho ra, e,
Kai te harotu au i aku mate kikino, e.

Kauaka hoki ra e whakawehia mai, e,
No te mea i ahau kei te mana ano.
Ka haramai ka whakakotihewera¹ noa, e,
Ka hihiratia te manu nei ki te pae, e.
Na wai ra te mamac e kore ra e rangona, e,
Tenei ana ka kikini, ka ota i roto ra.

¹Whakakotihe-wera: He manu tane te kotihe-wera.

98.—HE WAIATA AROHA MO TE ATOPAKI

Na RANGIRAE (Rongowhakaata).

Na Miria (Hikihiki) Turoa i whakamarama.

Ko Rangirae he wahine no Rongowhakaata i moea e Renata Te Atopaki, papa o Wiremu Te Purewa o Ruatoki. Ko Ani Te Kairangatira te wahine tipu a Te Atopaki. No te moenga i a Rangirae ka mahue a Te Atopaki i a Ani, ka haere tera wahine ka hoki ki a Tuhoe. Ka makona a Te Atopaki i tera wahine; a Rangirae, ka hoki a Te Atopaki ma Waikaremoana, ka whai i te wahine tipu. Ka wahi na a Rangirae i muri a tae noa ki Te Ahimanu, kei te ara tawhito atu i Te Arai, i Turanga, ma Whakapunake ki Hangaroa. Kei reira ka hoki mai te wahine ra. Ka tae mai ki te kainga, ka rongo i te tangata e korero ana mona, ka titoa te waiata nei.

(Ref.: B. 3/16).

1.

Te pikitia ai ki Te Ahimanu nei, e,
Marama te titiro, e;
Auahi ka patua ki Whataroa² ra ia,
Ko te ara o te ipo, e.
Ka riua ia koe te tai ki Waikare,
Ka mutu au te manako, i.

2

Whakarongo ki waho ra, ko au te waua ana,
Te ai he kai ke;
Mo taku whakakenga te ra e whiti nei, e;
E ai te haonga ika, e
E titi mai ra i Whakawhitira⁴ ia,
Ka takoto i te tahua.
Na⁵ wai ra to haere i haramai toitu, e
Ka haramai ka ninihi;
Ka haramai ka papare koe hua⁶ torea,
E toko i te akau.
Ko wai te pai e i rite ki Kimoki⁷,
E tu mai waho nei.

4.

Naku ano i uta ki te makau tangata
I taku tinana, i,
Ka tuku mai nga peru nou ra, e Ani,⁸
Mate rawa hokai au, i.

5

E kui ma e! ka kino ia 'hau
Te mamae o roto, e.
Me kai ki te rongoa kia mate au, e
Te whakamamae roa, e.
Naku⁹ ia na koe i tuku kia haere,
I waua ai au, i.

- ¹Te Ahimanu: Kua whakamaramatia i runga ra.
²Whataroa: Kei waenganui o Ruakituri o Waikare-taheke, kei te ara tawhito ki Waikaremoana. I patua a Karaitiana Rotoatara ki reira i te wa o te whawhai Hauhau.
³Waikare: Ko Waikaremoana.
⁴Whakawhitira: E tata ana ki te ngutuawa o Waipaoa, kei te tarawahi tuaraki mai i Okirau, e tata ana ki Pakirikiri.
⁵Na wai ra: Tirohia te M.151, e rite tonu ana tetahi whiti ki tenei.
⁶Koe hua torea: Haramai ai te tane ki a ia ma te one.
⁷Kimoki: He toka kei te one i Pakirikiri.
⁸Ani: Ko Ani Te Kairangatira, te wahine tipu a Te Atopaki.
⁹Naku etc.: I etahi waiatatanga ka uru mai enei kupu i a Hikihiki:—
Tana tukunga mai ka raru nei au
Ka paea ki te whare i.

99.—HE WAIATA NA TE PUHI MO TONA HARANGA.

Na Miriama Te Pourewa (Rongowhakaata).

Na Miria (Hikihiki) Turoa i whakamarama.

Ko Miriama Te Pourewa no Ngati-Kohanga, hapu o Rongowhakaata; he tuahine no Rangiwhaitiri, he puhi. I puremu ia ki a Renata Te Atopaki, kua korerotia ra i te waiata nama 98. Ko te kainga o Te Atopaki e tata ana ki Papatu, haramai ai i reira ki te moe i tenei wahine. Ka haere nga whakapae mo te puhi ra, ka tu nga runanga, kore rawa ia i whakaae ki tona hara, He wa noa mai ka ka te ahi ta-moko, ka hiahia pea ki te ta, katahi ka tu i roto i te runanga, ka waiata i te waiata nei. Na reira tonu i whakaatu tona hara.

1.

Taku takiri e whakarawerua ana,
Ko au kei te raro e muhengia ana, e,
Mo taku hauatanga ki te whakapae noa, e;
He hanga tawhiti koe, na roto ra i whakaatu.

2.

Ka mea, e kui, ka homai korero,
Kia whakarongo atu maua nei ko taringa.
Ki oku korero tena te whanatu na;
Ko au ra i hokotahi, ko aku rongo i haere.

3.

Ka poro ra ia oku nei mananga
I te wa i mua ra, koi hine ana 'hau, e.
Ka haramai tenei ka koroukore noa. e
Ka kino i ahau, ka koha te rauawa.

100.—HE WHAKAUTU MO TE KORERO KINO.

Na Ranginawenawe. (Ngati-Tuwharetoa).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

Na Wikitoria, wahine a Te Huruhuru, no Ngati-Parewawaha, te korero kino mo Ranginawenawe, ko ia kei te kai i nga huahua o roto i te taha, i a Waiariki. Na nga kehua i korero ki a Ranginawenawe, "Kei te korerotia kinotia koe e

Wikitoria, e te ngare o Parewahawaha, ko koe kei te kai kino i nga huahua. Me haere koe. Tenei to waiata." Ka haere ia, te e atu ki Waikino (he awa kei te taha hauauru o Taupo), ka pa mai te karanga ki a ia. Katahi ia ka timata te waiata haere atu, ka tu ki te marae. Ka whakarongo te iwi ra, kua mohiotia a ratau korero. Ka tahuri te iwi ra ki te hunahuna i a ratau korero; ko ia a Kai-hunahuna, he whare no Te Kohika kei Raropo, he kainga kei Hauhungaroa.

Kaore hoki te hinapouri,
 Te kenepuru nei te ngakau,
 Te kani awhea nei toku *pere*.¹
 Ka pono ano toku reo atu
 E, ki te ruru o te kete a te Ihonga kei raro,
 E, kei rere pu ake te mauri.
 Whakaturia mai, e Hinehine,²
 Kia whai aroaro, kia whai tukemata,
 Kia whai ringaringa, kia whai waewae.
 Wetewetekia atu aku he,
 Aku rongo tuku kino ki te rau;
 I maua atu ai te korero
 Ki te hunga mene ki te marae.
 Tahuri mai ka kohi, e,
 I te haratua i mau mai ki te tinana.
 Kei te huri ke, kei te taha ke,
 Kei te turituri kau te hoihoi;
 Kei te komekome kau mai na nga ngutu,
 Kei te whakatanuku kau te korokoro,
 Koua mate au, i.

¹Pere: E ki ana a Te Taite ko te kupu pakeha 'belly.'

²Hinehine: Mo Wikitoria.

101.— HE TANGI MO RANGIAMOHIA.

Na Tokorau.

(Ngati-Whakatere, Ngati-Raukawa.)

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

Ko Tokorau te papa o Te Ropiha Te Amotahi, nana a Henere Te Herekau. Ko Rangiamohia te tuahine o Te Ropiha, kaore he uri.

No muri mai no te matenga o Wi Romana, tama a Henere, ka tangihia ano te tangi mona e Paretahua.

Paretahua—Te Rangihinganui

↓
 Rutera—Henere Te Herekau

↓
 Wi Romana

↓
 Parehuia—Te Piwa Te Tomo

↓
 Te Taite Te Tomo

(Ref.: S. 2/44).

E te tamaiti e tie kino nei i te po,
Me pewhea ra taku whakaratarata i a koe?
Heoi te tuaki² e to kuia ki nga rau tohetea³ o te tahora.
Hei whakawaiu mo te tamaiti, e kuika nei.
He tangi matua ra-nge,
Me whakamanawa ki a Tahurangi;⁴
Nau i puta noa i enei nga wa.
Whaia e koe ki te putai i tangihia kiritia ki Huapa,⁵
 ki o koroua.
He kai paea noa kei te takuahi,
Oma titaha i te tahatika roa ki Puketutu.⁶
Kia ata whakaputa i te tumu ki Arapuka, ki o koroua.
E uia mai koe "Na wai tenei tamaiti e haere nei?"
Ko au ra-mota e kimi ana i te nohanga
I a Tara⁸-kaiahi, ia Te Tapae,⁹
I te whare i parua ki te muka¹⁰ rawhiti.
E kore e homai mo taua, e tioa nei e te hauhunga,
He wawe te utaia te tihi ki Tongariro.
Hoki mai, e Iti,¹¹ e huri te taringa
Nga rongo¹² poaka e taka mai te muri i a Te Matoe.¹³
Ko nga taonga hou e whakaherihieritaetia¹⁴ nei taua e
 to papa
Ki te tiki pounamu, ki a Awarua,¹⁵ hei kope toto
Moku i mua ra, i to kuia e ora ana.
Ka tuku tenei ka hekeheke;
He kokinga iti hoki
I wehe ai Puponga,¹⁶ i onge ai Poutini.
E Tama e i.

¹Tie: He tangi na te tamaiti, he tangi toheroa.

²Tuaki: He hahau haere noa ki te kimi kai.

³Tohetea: Tohetaka ki etahi. E ki ana a Te Taite he kupu ahua whanui mo nga rau puha.

⁴Tahurangi: No Ngati-Whakaterere, he tama na Takerei Te Nawe, he tuakana turanga whanau ki a Henere Te Herekau.

⁵Huapa: Kei Manawatu, he akau; kei te taha tonga o te ngutuawa o Manawatu.

⁶Puketutu: Kei Rangitikei, he huarahi haere atu ki Te Reureu.

⁷Arapuka: Kei te taha hauraro o te awa o Manawatu, he roto; he kainga i reira, ko Omarupapako.

⁸Tara-kaiahi: He ingoa no tetahi hapu o Ngati-Tuwharetoa e noho ra i Waihaha.

⁹Te Tapae: He tipuna no Ngati-Whakaterere.

¹⁰Muka rawhiti: Ko nga harakeke whakapaipai, pai ki te haro, he piata, e mahia ana mo nga kakahu papai a te Maori.

¹¹Iti: Turongo-iti, ko Te Wa-tihi tetahi ingoa ona.

¹²Rongo poaka: Poaka pakeha nei, he tangata whakatipu poaka hoki a Te Matoe, no Taranaki.

¹³Te Matoe: No Te Ati-awa, no Taranaki. Ko Te Rangi-runga tetahi ingoa ona.

¹⁴Whakaherihieritaetia: E korerotia ana i te ra i te ra.

¹⁵Awarua: Ko te maro awarua, ka paru ka whiua ake.

¹⁶Puponga, Poutini: He whakatauki tenei. Ka haere te tangata ka rokohanga e te ua ka hanga i te ponga hei maru i te tupuhi. I onge ai Poutini, mo te nui o te kai

102.—HE PATERE.

Na Rakaiwetenga (Ngati-Porou.)

E kiia ana na Rakaiwetenga i tito tenei waiata. Ko Rakaiwetenga no Te Whanau-a-Rakairoa, hapu o Ngati-Porou, e noho ana i Akuaku, no tera wahanga i a Aperahama Pohoi; he momo matakite, tautitotito.

Otira kaore ano i ata tatu i te whakaaro te tika o tena korero. Ko te kaupapa o te waiata nei mo nga pakanga i roto o Turanga, ka titoa ketia atu i to Ngati-Porou nei rohe.

Tera ano te waiata tito nana i whakahuaranga tenei, e ki nei hoki te waiata, "Tito tonu mai ra i toku matenga i Papa-hikurangi." I taia ki konei me kore nga whakamarama e kitea mai e nga mea e mohio ana.

No te wa o te whawhai Hauhau ki Waiapu, e noho pa ana te Hauhau i Pukemaire, ka rehu iho a Aperahama Pohoi i Kokere, Waiomatatini, i reira te puni o nga *hoia* Kawanatanga. Rehu iho ko Matire Te Awaawaka, koka o Te Koroncho Kopuka, e waiata ana mai i te waiata nei.

E hika ma!

Kia ata tutu, kia ata kowhana ra i a tatau ki te riri.

E, tenei aku mahara kei te piki tonu, kei te heki tonu, Te ruru a te Ihonga, e kore nei e matara te wewete.

Homai ra kia rukuhia i te more o te whenua, kia mau ai te pupuri.

Tito tonu mai ra i toku matenga i Papa-hikurangi;¹

Ko te puta ra tena i riro ai a Tamaure ra,

Toia noatia ki nga kauanga i Tararau-o-whiti,³

Putu tonu atu ki roto ki Orakei-apu,³

Te Kauanga-i-a Te-Huki³, i waiho ai koutou

Hai pae takuahi, hai noho pou rori

Ki runga te turuturu, te kauwhata o te atua.

A, he tapu i te aha te upoko o Takeka,⁴

Te homai ai hei kohu⁵ para ake?

Mau e ui mai, 'Mo te hara i whea?'

Mo te tamaiti ra ka riro na i a koe.

Ka tuwhera to riu ko te pokanga o te ahi marae,

Karikari pouri, karikari potango;

Turaki⁶ aparangi te ika⁷ na Tumatauenga.

Ka tuhi to toto ko te toto o Rauru.

E tama ma, e, taua i te pahi taua ki roto ki Whangara;⁸

Hoatu mairangatia ki te mairanga o te atua, kia ora ai koutou.⁶

A, e tu ana ia i tohu taua ki roto ki Ngawaerenga,¹⁰

I te taitu, e, i te rangamaro.¹¹

He tohu mate noa te tohu ki roto ki te pa whakawairi,

E ai te wharaupo, ka mahora kei te whanga e takoto ana

Ina ra ia te rua o te ika i maanu atu ai ra ki tawhaiti.

E te romiata ra i roto ra, ka maringi kei waho.

E ai te wai korari, ka ngawha i te waru.

Maka ra te matau ko Tonganui¹² pea,

Kia mau ake to ika ka mau whiwhia, ko mau rawea;
Te inati a te Paretāo, ka takoto kino koutou
I te tahua, i.

¹Papa-hikurangi: He pa kei roto o Turanga.

²Tamaure: Kei te ngaro tenei.

Orakaiaapu:

Te kauanga-i-a-Te-Huki:

} Kei te takiwa o Te Arai, Turanga.

³Tararau-o-whiti:

⁴Takeka: He tipuna no te takiwa o Whangara.

⁵Kohu para: I kohia te kai te aha ranei ki roto i te ipu, ka whaoina
ki te hangī tao ai.

⁶Turaki aparangi: Hinganga ope rangatira.

⁷Te Ika na Tumatauenga: He tangata i hinga i roto i te pakanga.

⁸Whangara: Kei te taha tuaraki atu o Turanga.

⁹Koutou: Ki tetahi 'tatau.' (W.D5).

¹⁰Ngawaerenga: He pa kei roto o Turanga.

¹¹Rangamaro: He ope taua kua takoto rite mo te pakanga.

¹²Tonganui: Ko te whare i mau ai te matau a Maui i te hinga ake
ai i te Ika-a-Maui.

103.—HE TANGI.

Na Hinekimua. (Ngati-Puai, Ngati-Porou.)

Na Paratene Ngata raua ko Hone Ngatoto i whakamarama.

Ko tenei waiata he tangi na Hinekimua o Te Whanau-a-te-Rangi, (e kiia nei i naianei ko Ngati-Puai), i tangihia atu i Motu-kokouri. I haere a Ngati-Puai ki te kawē tangohanga, i a Mere Meke, ki Anaura. He taonga hapa ka hoki mai na. E rua nga waka i rere mai nei, ko Te Urehina tetahi, ko Toki-a-te-rangi tetahi. Ka tukua mai e Tokipuanga he apuhau hei patu. Ko Tokipuanga he tohunga, no Ngati-awhia, no Ngati-Ira, ko te Motipua tona atua. Ka tahuri ko Toki-a-te-rangi, ka paea ki uta ki Omataira, ka tahuna ki te ahi. I tahuri te waka nei ki te Kehē-tuaranga, i waho o Rahui-manuka; i Whare-ponga. Ka mate na a Te Whetu-tawere raua ko tona moko-puna ko Pehimana Tataiarorangi (te tane tuatahi a Katerina Te Heikoko, nana a Tautuhiorongo, a Maata Pokai) Ka mate a Hemi Te Aka, a Te Matenga me etahi atu—tona toru tekau pea. Ko Hemi Te Aka i kitea: tekau-ma-warū katoa pea nga tinana i paea ki uta. E whakawha ana a Te Whetutawere i a Mere Meke, ka wehea raua e te ngaru. Ka mate atu ko Te Whetu-tawere; ka hopu a Mere Meke ki te rimu, a ka waimarie tona u ki uta.

(Ref.: T. Turi p. 22).

Tera ia nga torouka,¹

Tokatea² ra, te Ana³ o Mataura:

Me te kaiāhia te roimata,

He puna wai, kai aku kamo. i.

E ua ra koe e te raro,

Hinu tangata no te iwi toa.

Ki tahau puta ra ki te Ahitawa.⁴

Roha mai ra i te parekura, i.

He aha ra te hau e pa nei?
 He tuku uta, he patu moana;
 Haumiri rawa ra i te pohe
 O te akau, kia mowai, e.

¹Torouka: He kurae.

²Tokatea: He koi kei te taha tonga, kei te ngutuawa o Waiapu.

³Te Ana-o-Mataura: Kei Pohautea, kei raro iho i Tokatea. Ko Mataura
 he tipuna nui no Ngati-Porou.

⁴Te Ahitawa: Kei te ngaro tenei.

104.—HE WAIATA WHAIAIPO.

(Ngati-Porou).

Naku i kahi mai i a Hori Kingi Parapara, i a Piripi Rairi
 i to ratau taenga mai ki Poncke i te 14 o Hepetema, 1924.

E ki ana a Hori Kingi i rongo ia na te whaiaipo a Mauri-
 atea.

Tipatia¹ atu e au,
 I Te Repa² rawa taku wairua, u e;
 E whai ana 'hau me ko Te Oue,³
 Te whakatanguru a to wahine, i e.

Me aha rawa ra he whakaheinga
 Mo taku marie e pa nei, e i;
 Me rarau ake ki te tuahine,
 Ki te mea ra e aro mau ana, i e.

No te tau rawa i a Rewharewha⁴
 Toku wharanga i te horomata, u e;
 Noho nei au hai rahui tapu,
 Makanga-a-rimu ki a Pou ra, i e.

¹Tipatia: I purakautia, i wawatatia.

²Te Repa: He wahi e tata ana ki Taumata-o-Tapuhi, i te **poraka** o
 Hinetiraha.

³Te Oue: Kei te ngaro tenei.

⁴Rewharewha: He mate uruta i puta i mua.

⁵Makanga-a-rimu: Kei etahi waiata e penei ana, "he whakareinga-rimu
 ki a Pou." Ko Pou te atua o nga ika o nga ngutuawa wai e
 rere ana ki te moana, a ko te whakahere tenei ki a ia.

105.—HE TANGI.

No te Tai-rawhiti.

Kaore ano i kitea te tangata, te hapu ranei nana tenei
 waiata i tito. Kei te takiwa o Turanga ahu atu ki Waiapu e
 waiatatia ana.

(Refs: T. Turi p. 19, W.L.W. 57 & 58).

E pari e te tai o te akau ra ia,
 Whakahuka iti ana te rae ki Kaiwai;¹
 Kai roto mai aku mea, he kiri tauawhi na te tau ra.

Nuku mai, e hika, kia patata mai.
 Kaore koe i mohio ki nga hurihanga tau,
 Kai mua i a² koe e takoto ana mai.
 Hei te ra whakawa³ e kite ai taua, e.

Naku te moe po i au⁴ ra koutou;
 Oho ake ki te ao mapu⁵ kau, kaore
 Waiho mai i te take i ohou tipuna,
 I te poro ngawari hai⁶ mau ra i a koe.
 Ehara⁷ i au, he kapo wairua noa, e.

E rere e te ao ra runga o Tarainga,⁸
 E whanatu ana koe ki aku kaingakau.
 Ina ia te wa i tau ai ki raro ra.
 Tu ke ana koe, ka motu ke ia 'hau;
 Te tahirutanga mai, kai rawa i ahau, e.

¹Kaiwai: Kei te ngaro tenei.

²I a koe: Ki a T. Turi 'i au.'

³Ra whakawa: Na enei kupu i mohiotia ai he waiata no te wa o te whakapono nei.

⁴I au ra koutou: Ki ta W.L.W. 'i konei tou wairua.' Ko tera i runga ra te mea e waiatatia ana.

⁵Mapu kau, kaore: Ki ta W.L.W. 'mapu kau, ka riro.'

⁶Hai mau ra i a koe: 'Hei awhai ra i a koe' ki ta W.L.W.

⁷Ehara i au etc: Kaore tenei i ta W.L.W.

⁸Tarainga: Kei te taha tonga mai o Tokomaru. Ko te wahj tera i wehe ai a Hau raua ko Ueroa, nga tamariki a Porourangi. Ki ta W.L.W. 'Tuaheni.'

106.--THE WAIATA AROHA.

(Whanau-a-Apanui).

Ko te korero tera no te takiwa ki Te Whanau-a-Apanui tenei waiata; na te wahine tipu i te moenga o te tane he wahine ke.

(Refs.: W.L.W. p. 74).

He mea pai, e te hoa.
 Nau ra i wehewehe;
 Ina ia te kore
 He manako mai hoki.
 Na wai hoki te mea
 Ka pau te huri atu.
 Ka whano ka wareware,
 Ka wharitua i ahau, e i?

Kei te kainga 'hau
 E te ao rere mai,
 I haramai ra koe
 I te hoa i ahau.
 I whea koia koe
 I te tuaititanga
 Ka wewete i reira.
 Koi harewa ana?

Homai rawa nei
Aku rangi ki te noho,
Ka kino ia 'hau,
Ka koha te rauawa, e i.

¹He manako: Ki ta W.L.W. 'ka manako.' Ko te mea i taia nei e
waiatatia ana.

²Huri atu: Ki ta W.L.W. 'mai.'

³Kei te kainga: Ki ta W.L.W. 'e kainga ana au.'

⁴Harewa: Ki ta W.L.W. 'ao rewa.'

107--HE TANGI.

Na Ngati-Kahungunu?

Kei nga wahi katoa o te motu tenei e waiatatia ana. I
kore ai e taia ki konei i mua ra, he mea kia kitea, na tehea
iwi tenei waiata. Ko te reo no te Tai-rawhiti, a ko te ahua na
tera wahanga na Ngati-Kahungunu i te Mahia, a ki runga atu.

(Refs.: T. Turi p. 14, W.L.W. 91, 92 and 103).

Ka riro ra, e, te momo o te tangata,
Ka memene ki tawhiti, e,
Te motu ra i a te ori¹;
Te tangata ra, e, nana i ako mai
Ko ana hai titiro, e,
Hura rawa i raro ra.
Tana ekenga mai, keke ana te papa, e,
To pai rangatira, i.

Maringiringi ai te wai ra² i aku kamo, e.
Ko tona hekenga tonu.
Na Maui³ tonu aua pokapokanga, e,
He tini te kowhao.
Homai noa ra he mimiro mo te waka, e,
E mau ai ra.
Kei ranga noa ra te taro a Kea⁴, e,
I 'Taiporutu ra;
I te tai whakaki na Whiringatau,⁵ e,
Pokipoki whakararo, i.

Te pa noa mai he koraki te hau, e,
Hei khiu i ahau;
Noho ana hoki au i te kei o te waka, e,
Nou e Ropu⁷;
Hei tupiki noa mau nei e Taiki, e.
Ma te Whakapuaroa,⁸ i.

¹Te ori: He wahi i pangia e te mate uruta.

²Ra i aku kamo: Ki ta W.L.W. 'o aku whatu.'

³Maui: Ko Maui-Potiki, nana nei i hi te Ika-a-Maui.

⁴Kea: E kiia ana he atua no runga i a Takitimu.

⁵Taiporutu: Kei te Mahia.

⁶Whiringatau: E kiia ana ko te tangata tera o runga i a Papahuakina,
he waka i u ki Nukutaurua, te Mahia.

⁷Ropu: Kei te ngaro tenei.

⁸Whakapuaroa: Ko te tikanga Whata-puaroa, ko te wahi tapu
whaka-takotoria ai nga mea a nga tohunga.

108.—HE WAIATA AROHA.

Ko te ahua o tenei waiata no te takiwa ki a Ngati-Porou.
E tino waiatatia ana hoki ki tera rohe. He waiata reka ki te
whakatangihia ki runga ki te koauau.

(Ref.: T. Turi p. 23).

Tera te haeata kowae ana mai
Te tara ki te maunga!
I moea atu nei
Tona puehutanga.
I te Iringa ra au
Marama te titiro
Ki waho ki te moana,
Katahi te roimata
Ka ringitia ki waho,
Me a haere marie.
Me kawe taku tinana
Maku au e mahara;
Ka whakatika ki runga,
Ka ata waiho koe
I o taua moenga.
He hanga kino te tane,
He kai momotu kino
Te tau o taku ate.
I tohungia iho na,
I whea koia koe
I taku hinenga ake
Te aruaru ai,
Koi raunga iti ana, i?

109.—HE WAIATA AROHA.

Ko te korero no te takiwa ki Hauraki tenei waiata; engari
kua huri i te motu, a kua waiho hei waiata ma nga wahine e
whakamomori ana ki a ratau whaiaipo. Ina hoki ka hiahia a
Terina Turupa, tamahine a Mohi Turei, he minita kaumatua
no Ngati-Porou, ki a Paora Haenga Te Whakatihi (tetahi o nga
upoko rangatira o Ngati-Porou) hei tane mana, a kaore i
whakaaetia, ka waiatatia e ia hei tangi mana, i a ia e whaka-
momori ana. Ko te kaupapa tera kei a Ngati-Porou e waiata-
tia ana.

Kei te B. 3/119 e kiia ana e Te Whatu o Tuhoe na Tira-
mate tenei waiata mo tana tamaiti.

(Ref.: T. Turi p. 27 B. 3/119).

E titi te kohiti
Tiahoaho ana i te uru rakau!
Kaua, e whae, e aurakina mai,
Kei whea te makau i koroa i te po?
Koia taku haere,
Me kau tu atu te awa ki Kaputoke.

Ko te matao ra, e tope i raro ra
 He wini tukunga mai nou ra, e te hoa.
 Katahi te ngakau ka ata rangona iho
 Motumotu rikiriki te tau o taku ate
 Ki te tau ra, e, nana nei au
 I turaki a-ika i taku whanaketanga.
 Ko te ao e rere,
 Ko te au herepuke o te pare kei waho.
 He aroha, e Whara,
 Ka ruru mai ki te whare; ka riua atu koe
 Te ripo ki Whakatere; ka mutu i konei
 He raro manako atu ki te iwi ra, e.

110.—HE TANGI.

Na Mere Reweti Taingunguru.
 (Te Whanau-a-Apanui).

Ko Mere Reweti Taingunguru te koka o Te Kiriwai, o
 Whaaka Parakau. He tangi tenei nana mo tana tane tuatahi.
 Ko nga kupu, ko nga whakamarama na Kararaina
 Parakau, wahine a Whaaka Parakau.

(Ref.: T. Turi p. 32)

Tera matariki huihui ana mai.
 Ka ngaro ra, e, te whetu kukume ata.
 He aha i ngaro ai? Naku ra i whakahoro.
 Tahuri to taringa nga tai e haruru
 I waho te Raupa, kia whakamau koe
 Nga kohu e tatao i runga o Waikawa;
 Hei hoatu, hei ara mohou,
 E whano ai koe ki te mate na, i.

Takiri ko te ata i haere ai koe.
 He aha kai taku ate, e hahae tu nei?
 Nei koa, e, te kiia mai nei
 Taura kukume mai i herea ki te puhi.
 Hoha ki te waka, e tatari atu ana.
 Hau taua mai nau e Te Koraha.
 Rangahau atu ana ki te mate, ki te muri.
 Nga mate ki te tonga e kore e hoki mai
 Te aroha i au na, i.

Supplement to "Te Toa Takitini."

Nga Moteatea

PART II.

He Tapiri
KI "TE TOA TAKITINI."

Nga Maiata

111 - 138

Tirotirohia nga waiata nei me nga
whakamarama. Mehemea kei te he
nga kupu, nga whakamarama ranei, kia
tere te whakaatu ki a

TA APIRANA NGATA, M.P.,
Waiomatatini, East Coast.

Kei te whakapukapukatia nga waiata
nei, engari ko te hiahia o te komiti kia
pai, kia tika, kia marama, nga kupu.

ETITA.

NGA MOTEEATEA

Ko nga waiata i taia i era tau, hei tapiri ki te Toa Takitini, kua whakapukapukatia, a kua tapaia houtia ko "Nga Moteatea—Part I."

He maha nga waiata kaore i taea te whakauru ki tera ropu, i te mea e akiakitia ana te pukapuka kia puta, hei korero ma nga tamariki, e mau ana i te Reo Maori mo te whakama-
tautauranga a te New Zealand University. Na reira ka haere tonu te panui o nga waiata i te Tapiri nei, a ka huaina te ropu ka timataia nei i tenei marama ko "Nga Moteatea—Part II." Kia maha enei ka whakapukapuka ai ano; a, hei muri atu pea ka kitea ano etahi atu waiata. Na, ka haere tonu ta tatau whakawhaiti i enei o nga taonga a nga tipuna.

Ko te inoi atu a te tangata whakahiato, kia tukua mai a koutou whakahe, whakamarama ranei, whakatikatika ranei. Hei muri rawa atu ka tirotiro hou ai i nga waiata nei, ina kau-papa mai nga whakahe a nga iwi; a hei reira whakatikatika ai.

Na

A. T. Ngata.

Poneke.

Tihema, 1928.

III.—HE WAIATA WHAIAIPO.

Mo te Heuheu Tukino,
Na Te Kahui, (Ngati-Tuwharetoa).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

He tuahine turanga whanau a Te Kahui ki a Te Heuheu Tukino, i mate ra i te horo ki Te Rapa. No aua hapu ano ia i a Te Heuheu, no Ngati-Parekawa, Ngati-Turumakina, Ngati-te-Kohera. Ka wawata ia ki a Te Heuheu mana, kia whakarerea atu te wahine tipu, a Rangiaho. No te tau 1830 te takiwa o tenei waiata.

(Ref: Taite, 8).

Tera Taranaki te tu mai ra
I te tai-uru;
Ko Tongariro te huka, ka pamamae
Te panga mai.
Mokai rohukore¹ i te tirohanga iho
Ki taku kiri manu,² e,
I te whare nui, i te hoko koe
Ati-Tu³ nei.
I warea iho au, no te weranga
Te rau⁴ wharariki;
Te ai he turanga te hapai haere
I a Te Tuiri,⁵
Nga tai e hura o te whakawhitianga
O Waikino⁶ i raro.
E mea ana au, he mea piki maunga nunui
Te ngare⁷ o Te Kohera;
Tae rawa te ngarue, me he rangitahi
Te pu⁸ ki pakihi.
Te whakananawetia, kia roa ai
Taku tirohanga
Te ngu mau a Te Rangi-maheu⁹
Ki te ihu.
Nawai te tau awhipo nau na, e Rangi,¹⁰
Kei kotu¹² ano.
Whakarongo ki roto ra, e haruru nui ana
Te tau o taku ate;
Kotahi ra-mota he whakapaunga mahara,
Ka mate au.

¹Rohukore:—He kore taonga. He 'rohu' te wahine whiwhi taonga, ataahua, pai, ka reia e te tane. He kore pena nona i kore ai e reia e Te Heuheu.

²Manu:—He kiri pai, ataahua.

³Ati-Tu:—Ngati-Tuwharetoa.

⁴Rau wharariki:—He harakeke maunga tera, kaore e pai penci i te harakeke tu parae, he pai hei muka. Ko tona rite tera.

⁵Te Tuiri:—He tipuna no Ngati-Tuwharetoa. I moe i a Ranginawenawe, nana nei i tito nga waiata 9, 34, 100. Ko Te Taite Te Tomo tetahi o nga uri.

⁶Waikino:—Kei te taha hauauru o Taupo, kei raro atu i Te Pou-a-te-Piki, kei Hauhungaroa.

- ⁷Te ngare o Te Kohera:—Ara ko Te Whanau a Te Kohera. Ko ia ko Te Kahui he uri na Te Kohera, e tika ana mana a Te Heuheu.
⁸Pu ki pakihi:—Ko te puke o te wahine.
⁹Ngu mau:—Ko nga moko i nga taha o te ihu o Te Heuheu,
¹⁰Te Rangi-maheu:—Ko Te Heuheu.
¹¹Rangi:—Ko Rangiaho, ko te wahine matua a Te Heuheu.
¹²Kotu:—E rite ana ki te hotu, wawata.

112.—HE TANGI MO HINGA-AWATEA,

Na Te Kohika. (Ngati-Tuwharetoa).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

Hei whaea a Hinga-awatea ki a Te Kohika. I mate a Hinga-awatea ki Omaruke. He whare tera kei Hingaia, e tata ana ki Mangaorongo. I tangihia atu i Titi-raupenga.

(Ref: Taite 9).

E Hinga!¹ E tangi i roto te whareckino,
 E puta ki waho ra, kei kataina koe
 E te kotiro, e, na to papa.
 To tapui² na ko Hinga³ ki te tapere,
 Hei kawē ki te whare⁴ o Marama-i-hirea,
 A whakaketua⁵ mai he kahu kino koa,
 E hine ra!

Ka tu taua, ka whai i te tira o to tupuna,
 O Pakake-taiari⁶ ki Maunga-tautari,⁷ ki a Puaia,⁸
 Kia uhia koe te kaka o te waero.
 Hoki mai, e hine, kei hengia koe.
 Tahuri to kanohi te puke ki Tuaropaki,⁹
 He maunga utu hinu na o tupuna.
 Aronui te haere nga tihi rau kei Tokerau:¹⁰
 He numanga kai naku, e hine ra!
 Kaore i au ko te muka¹¹ miti mai o te repo,
 Kei to koroua me ko Rehutainui.¹²
 E kore e homai, he taonga ka matuarautia,¹³
 E hine ra!

Ka iri taua te kaha taua kei a Te Roha,¹⁴
 Kia hei te kaki i te tiki pounamu,
 Hei kawē ki tawhiti, ki a Whareiaia;¹⁵
 Kia tia¹⁶ paruru i te remu¹⁷ kai-wharawhara,
 Oma ana i te takutai one kei Heahea.¹⁸
 He uri tupuna koe no Ruaputahanga,¹⁹
 No Hinekekehu, no Rongomaipapa,²⁰
 E hine ra!

¹Hinga:—Hinga-awatea.

²Tapui:—Hoa taka tapui.

³Hinga ki te tapere:—Hinga ki te mate, ko tona haere tera ki te mate.

⁴Te whare o Marama-i-hirea:—Ko te Reinga.

⁵Whakaketua: Ka tangohia nga kahu kino o te po.

- ⁶Pakake-taiari:—He tipuna no Ngati-Tuwharetoa.
⁷Maunga-tautari:—He maunga rongonui kei te taha rawhiti o Te Awamutu, ko Ngati-Raukawa te iwi kei reira.
⁸Puaia:—He wahine, he tipuna no Ngati-Raukawa katoa.
⁹Tuaropaki:—He maunga kei te takiwa o Mokai.
¹⁰Tokerau:—Kei te taha rawhiti o Mokai, kei waenganui o Mokai, o Oruanui, kei Maroa.
¹¹Muka miti mai etc.:—Ko nga harakeke tipu i nga taha repo, he tino pai ina haroa hei muka.
¹²Rehutainui:—Ko Rehutai, he tipuna no Ngati-te-Kohera.
¹³Matua-rautia:—He taonga ka riro noa atu i tena, i tena.
¹⁴Te Roha:—He tipuna no Ngati-Raukawa.
¹⁵Whareiaia:—He tipuna no Waikato.
¹⁶Tia paruru:—Ka whakapaipaitia ki te pounamu, ki te pare huia, ki te kotuku, etc.
¹⁷Remu kai-wharawhara:—He toi.
¹⁸Heahea:—Kei Waikato, kei raro atu o Whaingaroa, kei ko mai o te ngutuawa o Waikato.
¹⁹Ruaputahanga } He tipuna no Ngati-Raukawa, no Waikato, no Hinekekehu } Ngati-Maniapoto, no Ngati-Tuwharetoa.
²⁰Rongomaipapa:—He tamahine na Kahungunu, i moe i a Ruapani; no muri ka moe i a Tuhourangi o Te Arawa.

113.—HE TANGI MO PANGO,

Na Pahu.

(*Ngati-Parekawā, Ngati-Tuwharetoa*).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

He tangi tenei na Pahu mo tana tamaiti mo Pango, i mate i te taua a Te Heuheu Tukino ki Tuaropaki. I rokohanga e te ope e tou taewa ana, ka patua.

(Ref.: Taite 11).

E muri ahiahi, kia hoki mai au i te Piki¹-a-Tane.
 Kei whea ra, e, taku potiki,
 Kia tau whakaete ake i waenganui i nga mokai nei?
 Ehara 'hau, e tama, he taonga whitiki na o matua,
 Kia homai ana ko tuhua² ki ahau.
 Tu ake, e tama, whakamau taua
 Nga puke³ koutu i waho Kaingaroa.⁴
 Me he manu koa te makau,
 'A noho taku korehe⁵ i te poutu⁶ o te papa,
 E ai te miromiro,⁷ e tatahau ana
 I waenga i te taha o te wai.
 Ko koe, ko Pango, ko whaea,⁸
 E rite koe ki taku potiki, hei tauaro ake i ahau.
 He manu kai huariki⁹ i te nui Ati-Tu.
 Whangaia iho ra, e Nawa,¹⁰ ki te kai kutaitai.
 Ka he nga kai o te kainga,
 E hau nei te rongo ki te tahatu o te rangi.
 Whakapohehetia iho, e hika, te aroha i au ki to taina;
 Moe kouka¹¹ au ki te po, na i.

¹Te Piki-a-Tane:—He tahere manu, piki ai hoki ki runga rakau.

²Tuhua:—Te mata tuhua.

³Puke koutu:—Mo nga puke e whakaeaea haere ana i te tahatai o Taupo: ko Tauwhara, ko Kakarama, ko Ruawahia, ko Kaimanawa.

- ⁴Kaingaroa:—Ko te parae i te taha rawhiti o Taupo, takoto atu ki Rangitaiki. Ko tona take mai o tera ingoa he puna kei te takiwa o Whakatane.
- ⁵Korehe:—Mo te kumu ka korehe i te kore tamaiti mana.
- ⁶Poutu o te papa:—Ko nga pou o te waituhi tahere manu.
- ⁷Miromiro:—He manu. Ko te miromiro te manu tuatahi e tau ki te waka tahere manu, ara waituhi. Kei muri i te miromiro ko te manu toro, i muri ko Tane.
- ⁸Whaea:—Ko te whaea o Pahu.
- ⁹Huariki:—He kakano, he papauma.
- ¹⁰Nawa:—Ko Te Kanawa, ko te tangata nana te take o te haere a Te Heuheu ki Waikato, i hoki mai ai ka patua nei a Pango.
- ¹¹Kouka:—Mate.

114.—HE WAIATA AROHA.

Na ????

Na Heni Turei raua ko Materoa Ngarimu nga kupu.

I tuhia ki konei, me kore e kitea iho e te iwi nana te waiata nei. He taonga nga kupu, e kore e tika kia ngaro.

Kanakana ana mai
 Nga whetu rau o te ata;¹
 Me ko te tane koe
 Ka pau te awhi mai, e.
 Kia ngata ake ai
 Te ngakau wahaine,
 I tere kai-kiri ra,
 Nau nei e te okiwa.²

Me kapunga³ moho
 Te rere mai a te ao;
 I haramai ra koe
 Te wa ki taku mea.
 Naku ra i huri atu
 Ki ohou matua.
 Nawai ra ko te aroha
 I raunga iti noa;
 Tenei ana ka kikini.
 Ka ota i roto ra, i.

¹Te ata:—Ki etahi 'te rangi.'

²Okiwa:—He hau kino.

³Kapunga moho:—He rite ki te kauika ika, e kua nei he moho.

115.—HE WAIATA MO TE MAUNGA-RONGO.

Na Ngati-Kahungunu.

Ko te kaupapa o tenei waiata, i taia nei ki raro nei, kei te pukapuka a Samuel Locke. i tuhia-a-ringatia, kaore i perehitia. Koia e mau haere nei i nga whakaupoko o nga waiata nei S.L. I a Te Wiremu, Pihopa o Waiapu i mua ra, papa o Atirikona Hapata Wiremu, taua pukapuka; na Hapata i homai hei tiro tiro, i te mea e whakatoputia ana nga waiata Maori.

Kei taua pukapuka nga korero whakamarama o tenei waiata.

Kei ta Hori Kerei ano hoki, 'Nga Moteatea,' p. 110; kei reira e kiia ana na Ngati-Kahungunu taua waiata.

Kei te pukapuka tuhituhi a Pihopa Wiremu, e korerotia i runga ake nei, nga whiti e rua; e ki ana te Pihopa na H. Te Wainohu i korero ki a ia. I pa hoki he kupu ma Te Peehi ki taua waiata ano (Tr. 34/37. B 3/79). a e mea ana ia ki a Tuhoe na Te Kooti Rikirangi. Otira he waiata tawhito rawa tenei.

Ina nga korero o te pukapuka a S. Locke (p. 76-78) :—

“He korero tenei no te riri o tawahi mai ra ano.

“Ka kakari a Rongomaraeroa raua ko Tumatauenga ki te mara, ki Tawarua, ki Tawaraio. Whakatika tonu a Tumatauenga i te ahiahi, ka hinga ko Moengakura. I te ata ka whakatika tetahi, ko Moengatoto. Ka tahuri a Io ki te hanga pa tuwatawata, whai puhara rawa.

“Katahi a Ueha ka mahara, ka ngaro te tangata, e kore e puta ki te ao. Me pehea ra e ora ai te tangata? Katahi ia ka haere ki waho ki a Marereotonga, kia haere mai kia houhia te rongo. Katahi ka haere mai. Kihai i ata mau.

“Katahi ka tikina ki a Mohanuiturangi, katahi ano ka mau te rongo, ko te rongo-a-whare, ko te rongo taketake ki mua ki te atua; ka whakaoti te riri.

“Ko Rongomaraeroa tana mahi he mahi kai, he whakateretere ope, he haka, he mahi whare. Ko ta Tumatauenga mahi he whawhai tonu, he riri tonu. Ko ta Io mahi he hanga pa tuwatawata. No reira i tika ai tenei waiata.”

(Refs.: M. 110, S.L. 76-78, W.L.W. 77, Tr 34/37, W, 3/3, B 3/79)

Tenei¹ au, e ta² ma!
Kei te turuturu³ atu te manawa,
Te manawa o Tama,
Te manawa o Tama, kia tina, kia mau,
Te manawa o Uhenga!⁴
Kaore ia nei, e ta ma,
Ka pau nga⁵ kiko
I a Hiki⁶ te kai, i a Moke⁷ te kai.
No te mea ia ra he rakau tawhito,
E mau⁸ ai te taitea i waho,
E tu te tahiwi;
Tena ko tenei he rakau tipu hou,
He rakau rea hou, kei te maioio,
Kei te timohea⁹ tonu,
Ko Tauararai,¹⁰ i.

No te kakaritanga o Tu¹¹ raua ko Rongo
 Ki ta raua mara, koia Pohutukawa.
 Ka patua tetahi, koia Moengakura;¹²
 Ka patua tetahi, koia Moengatoto.¹³
 Na Ueha¹⁴ ano, ka he i te riri;
 Ka unga¹⁵ ki waho ki a Marereotonga,
 Ki a Timuwhakairia,¹⁶ e ora¹⁷ ana te wananga.
 Mauria¹⁸ mai nei ko te rongo-a-whare,
 Ko te rongo taketake ki mua ki te atua,
 Ka whakaoti te riri!

- ¹Tenei au etc.:—I tuhia e Pihopa Wiremu ki tana kape o te pukapuka a Hori Kerei 'Nga Moteatea' te kupu, kaore tenei whiti i whanunga ki te whiti tuarua. Otira kei taua 'Nga Moteatea' e noho tahi ana aua whiti; a kei ta S. Locke ano hoki.
- ²E ta ma:—Kei ta W.L.W. ena kupu kei te M. hoki, kaore i S. L.
- ³Kei te turuturu:—No te S.L. ena kupu, Ki ta W.L.W., "E turuturu atu nei." Kei te M.110 e penei ana:—
 "Kei te kimi noa, kei te rapa noa
 He manawa hou, e."
- ⁴Uhenga:—Ki S.L. ko 'Ihenga.'
- ⁵Nga kiko:—Kaore enei kupu i ta W.L.W. Kei te M.110 e penei ana:—
 Takaro ra-mota ia nei, e tama
 Ka riro nga kiko, etc.
- ⁶I a Hiki te kai: Ki te M. 110, me te S.L. "I au te kai." Kaore i te marama a 'Hiki' i konei, ara ranei ko tetahi wahi o te kupu ra 'hikimoke' ko te karakia 'hiki' ranei.
- ⁷Mohe:—Mo te kiore maori.
- ⁸E mau ai:—Ki te S.L. "e tu ai te taitea i waho;" ki te M.110 "e mau ana te taitea i waho ra."
- ⁹Timohea:—Ki te S.L. he 'kohea' Ki te M.110 'timohea.'
- ¹⁰Tauararai:—Ki te S.L. 'Tauhararaia.' Ki te M. 110 'te timo a Raraia.'
- ¹¹Tu, Rongo:—Ko Tumatauenga raua ko Rongomaraeroa kua whakamaramatia ake ra. Ki te M.110 e penei ana, "Mei penei ana te riri a Tu raua nei ko Papa, Ki ta raua nei mara, ko Ueha, Pohutukawa ei." Otira me waiho i te kaupapa i taia nei, ko ta Ngati-Kahungunu tera.
- ¹²Moengakura:—Ki te M.110 'Moana-kura;' he he tera.
- ¹³Moengatoto:—Ki te M.110 'Moana-toto;' he he ano tera.
- ¹⁴Na Ueha ano:—Ki ta W.L.W. "Ka hewa ano." Ko tenei i taia nei kei ta S.L., ka tika i runga i nga whakamarama i mua ake ra, ko Ueha te tangata i haere ki a Marereotonga.
- ¹⁵Unga:—Ki te M.110, 'tikina.'
- ¹⁶Ki a Timuwhakairia:—Kaore enei kupu i te S.L. engari kei ta W.L.W. me M.110. Ko te kai pupuri tenei o te wananga i Hawaiki.
- ¹⁷E ora ana te wananga:—He pena ki ta W.L.W. me te M.110. Ki te S.L. "i a ia ra te wananga e ngaro ana."
- ¹⁸Mauria mai nei:—Ki ta W.L.W. 'Tangohia mai nei.'

116.—HE WAIATA TAWHITO. MO WHATITATA, Na Ngati-Kahungunu.

He waiata tawhito rawa tenei, e hoki whakamuri ana ona korero ki Hawaiki, ki te wa i a Uenuku, i a Ruatapu, i a Kahutia-te-rangi, i mua tata atu i te heke nui mai o Hawaiki ki Aotearoa nei.

I taia te waiata nei ki te pukapuka a McGregor, 'Maori Songs' (S. 19), a kei reira e kiia ana, "He waiata mo Whatitata, i haere ki nga whenua; kei te hokinga mai kua he tana wahine. Ko te tangi tenei mona a nga tangata."

I tuhia ano hoki e Pihopa Wiremu ki tana pukapuka (W.L.W. 78); a, ko te kaupapa tera o te mea ka taia nei ki raro nei.

He korero nui tenei, e takitakina nei e te waiata nei, mo te kupu a Uenuku ki tera o ana tamariki ki a Ruatapu, ki te "tama-meamea," e whakaporiro ana. Ka noho na hei kino mo Ruatapu, ka whakatakoto i tana whakaaro kohuru mo nga tama matamua, i takea ai te parekura e kiia nei ko te Huri-pureiata (Whiri-pureiata). Ko ena korero kua taia ki te pukapuka a John White, (W. 3 (11.21.29,33)).

(Refs.: W.L.W. 78., S. 19. Tr: 34/38. B. 3. 227, T. Turi p. 43).

Noho noa Whatitata,
Haereere noa ra te takutai,
Kua pono ano ki te iwi² no paraoa:
Mauria mai nei
Hai patu tahi taha,
Hai heru tahi taha.
Manaakitia mai nei e Uenuku,
Hei tohu mona nei, e.

Tae rawa mai nei.
Kua he te iringa³ o te heru.
A, e ui ra ki te pou pou o te whare,
Kaore te ki mai te waha.
A, e ui ra ki te tuarongo o te whare,
Kaore te ki mai te waha.
A, e ui ra ki te whatitoka o te whare,
Kaore te ki mai te waha.
A, e ui ra ki te maihi o te whare,
Kaore te ki mai te waha.
A, e ui ra ki te tiki nei.
Ki a Kahutia-te-rangi.⁴
"Kai whea taku heru?"
"Tena ka riro i te tahae⁵ poriro,
Tiraumoko⁶ nei, moenga⁷ hau nei.
Moenga rau kawakawa nei."

Ka mate tera i te whakama.
Ka hiko ki tona waka.
Ki a Tu-te-pewa-a-rangi⁸ nei,
Ka hoe ki waho, ki te moana.
Ka unuhia te karemu.⁹
Ka mate i reira e Pipi.¹⁰
Ka mate i reira Tahau.
Ka mate i reira Te Ara-o-tumahina nei.
Matariki ka kau i te ata nei, e.

Ki mai Ruatapu,
 "Ma wai¹¹ e kawē nga tohu ora ki uta?"
 Ki mai Paikea,¹²
 "Ka tae i ahau
 Ta te a-hine, ta te a-hararo."
 Ka u Paikea ki uta
 Tauwhanga mai ai ki a Ruatapu.
 E¹³ te iwa nei, e!
 Te ngahuru nei, e!
 Te ngahuru potiki nei, e!
 Tena Ruatapu kei te whakakaho¹⁴
 I te moana e takoto nei, e!
 Te iHINGA¹⁵ nei, e!
 Te wharenga nei, e!
 Te marara nei, e!
 Pokia iho nei te Puke ki Hikurangi,
 Tutu noa ana Marere-o-tonga.¹⁷
 "Kia mau!"

¹Whatitata:—Kei te W. 3/15 e ki ana, "Ka noho a Whatitata, ka haere na te takutai, ka pono ki te paraoa. Ka mauria mai nga iwi hei patu, a ka manaakitia e Uenuku hei heru mana," Ano a Whatitata no Hawaiki.

²Te iwi no paraoa: He tohora.

³Te iringa o te heru: Kei te W.3/15 e ki ana, "Ka haere a Uenuku ki waho ki Huka-o-te-rangi, a ka hoki mai ia i reira, hoki rawa mai kua he te iringa o taua heru."

⁴Kahutia-te-rangi:—Ko te tama a Uenuku, a te wahine matua, a Te Rangatoro. Mona te whakatauki nei, "Te tangata i aitia ki runga ki te takapau-wharanui; i titia hoki ki titireia." Ko te takapau-wharanui he whariki whakapaipai; ko te titireia he heru.

⁵Tahae poriro:—Mo Ruatapu, he tamaiti hoki na te wahine herehere, na Paimahutanga, tamahine a Pou-matangatanga. He wahine rangatira tonu, he mokopuna na Rata, na Wahieroa. otira he whakarauoratanga i nga pakanga a Uenuku raua ko Whena i Hawaiki. I kiia atu hoki e Uenuku ki a Whatiua raua ko Paikea, "Haere ra! E pono te tamahine a Pou-matangatanga ki a korua, kia ora hei wahine maku."

⁶Tiraumoko:—Poriro.

⁷Moenga hau, moenga rau kawakawa:—I moea noatia, kaore i moea ki te whare.

⁸Tu-te-pewa-a-rangi:—E kiia ana no Haeora taua waka, na Ruatapu i tiki. Ki etahi korero ko Te Huri-pureiata te ingoa o taua waka. Ko Haeora ano tetahi i mate i taua parekura.

⁹Karemu:—Ko te puru o te waka.

¹⁰Pipi, etc:—Kei te W. 3/29 e kiia ana ko Pipi, ko Te Ara-tamahine (Te Ara-o-tumahina), ko Runga-tapu, ko Tahao (Tahau), ko Whatikaka, ko Mata-tiki (Matariki) i mate i te kohuru a Ruatapu.

¹¹Ma wai e kawē:—Ki tetahi korero na Haeora te patai, "E tama ko wai he morehu mo tatau ki uta?" Ka whakautua e Paikea, "Ko au!" Na ka purua e Haeora nga korero ki roto ki a Paikea. Ina te kupu a Haeora, "E Pai, e! Naumai, haere, e tae ki uta, kei a Wehi, kei a Kahutuanui te tau; horahia te tau ki a Kahutuanui, kia noho rawa ake ai i te taha o te ahi, e rahi ana te tarauma o te poho, hei panga mo Takurua, hei panga mo te wai ika, hei panga mo te tau kotore-tahi."

¹²Paikea:—Ko te tipuna nui tenei o Ngati-Porou, o Ngati-Kahungunu. Ko ia anake te morehu o te Huripureiata, raua ko Ruatapu. He tipuna hoki tenei i tautohetia nuitia e nga whare wananga o te Tai-rawhiti; ko etahi e ki ana ko Kahutia-te-rangi ia, ko te tama a Uenuku; ko etahi e ki ana he tangata ke tetahi i tetahi.

- ¹³E te iwa nei, etc.:—Kei te W.3/15 te kupu a Ruatapu ki a Paikea, "Hei te puke ki Hikurangi, hei reira noho mai ai; nau mai ra, haere e koe, whakaaroa mai e koe, e kore au e tae atu i te ngahuru matamua, na hei te ngahuru potiki au ka whanatu ai."
- ¹⁴Whakakaho:—He whakatutu i te ngaru o te moana. Ko te Tai-a-Ruatapu tenei.
- ¹⁵Te ihinga:—Ka huamo, ka wiri te moana. Te wharenga: ka haere ka tauwharewhare iho te ngaru. Te marara: Ka whati te ngaru.
- ¹⁶Te Puke-ki-Hikurangi: Ko Hikurangi i Hawaiki, i takea mai ai nga ingoa tapatapa ki enei motu. Ko te wahi tera i hui ai te tangata i ora ai i te Tai-a-Ruatapu.
- ¹⁷Marere-o-tonga:—Kei te W.3/30 e penei ana, "Ka ki mai a Ruatapu ki a Paikea, 'Haere ki Puke-ki-Hikurangi ki Turuturu-a-Marere-o-tonga ka whai morehu ai. E kore au e tae atu i te whitu, e kore i te waru, e kore i te iwa, e kore i te ngahuru. Hei te matahi au ka haere atu, a hei te Marua-roa.'"

117—HE TANGI MO TE MAI-TARANUI.

Na Piki huia. (Tuhoe).

Ko Pikihuia no Tuhoe (Te Urewera), he tohunga tau-titotito waiata. Nana te tangi nei i tito i te taenga atu ki a Tuhoe, ki a Ngati-awa o te rongo o te kohuru a Tuakiaki i a Te Maitaranai i Kaitaraha, i te takiwa o Te Reinga.

Ko tetahi o nga ingoa o Piki-huia ko Paraone, ko Te Nga-huru te matua, a hei taina ia ki a Waiari. Ko Kumara to raua tipuna wahine.

Ko nga korero o te matenga o Te Mai-taranui na S. Percy-Smith i tuhi ki te Wars 352-360 (J. 10/40-44); a na Te Peehi ki tana pukapuka. Tuhoe p. 542-546. E kiia ana no te tau 1826. He aitua nui tenei no te rohe o Mataatua, na reira ka whakahuarangatia e te waiata nei nga pakanga o mua i waenganui i a Tuhoe, i a Ngati-Kahungunu.

Ko te kaupapa i taia ki konei kei te pukapuka a Te Peehi (Elsdon Best) B. 3/4, na Te Whatu (Paitini Wi Tapeka) i hoatu nga kupu ki a ia, engari ko etahi wahi i whakatikatikaia.

(Refs: B. 3/4, Tuhoe. 545, Wars 352-360, J. 10/40-44).

Te rongo o te tuna e hau mai ra
 Kai te Papuni,² kai a Wharawhara,³ a-
 Nau te whakatauki, "Te uri o Mahanga⁴
 Whakarere kai. whakarere waka," a-
 "Te uri o Tuhoe⁵ mounou kai, mounou taonga,
 Mounou tangata ki te po⁶, o.
 Hinga nui atu ra ki te aroaro o Hine-i-reireia;⁶
 To kiri⁷ waikauri na Wero i patupatu, u.
 Tarahau nga iwi, e, tarahau ki runga o Mohaka,⁸ a:
 Tarahau nga wheua, e, tarahau ki runga o Tangitu,⁹ u
 Kia kai mai, e, te ika i Rangiriri, i,
 Tutara-kauika¹¹ te wehenga¹² kauki, e.
 E tika ana ra mo Te¹³ Rou, mo Te Apa-rakau,
 Na Tikitu,¹⁴ na te uri o Whiro-ki-te-po,¹⁵
 Tai-whakaea ki te ao.
 Haere ki roto o Tutira¹⁶ mo Tiwaewae,¹⁷
 Na tatou koe i tangi kino, o-

Kua tu mai ra e Tohe¹² i te hauauru,
 Ka ea ko te mate, e.
 Tenei, e Ta¹ ma na, o tatou kape¹⁹
 Koi hianga i a Te Tamaki²⁰ ma, a,
 I riro mai ai a Te Heketua,²¹ i mate²² ai Nuhaka:
 Tona whakautu pahi ko Te Rama-apakura.²³
 Haere ki roto te Mahia
 Mo Kahawai,²⁴ mo Kauae-hurihia, a,
 Inumanga wai Te Rito-o-te-rangi,²⁵
 I te pa taea i Puke-karoro,²⁶
 I tangi ai te umere,
 Pae noa ki te one i Taiwananga, i.

¹Te Mai-taranui: I takea tenei ingoa i te 'mai,' he otaota. Ki tetahi whakahua ko Te Mau-taranui.

²Te Papuni: Kei Ruakituri, kei muri o Te Reinga. Ko Ngati-Kohatu te iwi noho o reira. (Tuhoe: 198-205).

³Wharawhara: He rangatira no Te Papuni i mate i te taua a Tuhoe ki Paretangi, he pa kei Te Papuni. Ko Te Kiore tetahi o nga rangatira i mate ki reira. (Tuhoe:483).

⁴Mahanga: Ko Mahanga-i-te-rangi, he tamahine na Pourangahua. I moe a Pourangahua i a Kanioro, tuahine o Hoake raua ko Taukata, nana nei i mau mai te kumara kao ki te Tini-o-Toi i Whakatane. E ki ana a Ngati-awa i moe a Mahanga ia Ruaihonga, tama a Toroa, o tera waka o Matatua. Mo te whakarereanga a Mahanga i tona iwi te take o te whakatauki. (Wars: 358, Tuhoe: 203-4, 923,926).

⁵Tuhoe moumou kai etc: Mo te toa, mo te reretotoa ki te riri. He maha nga whakatauki mo te toa o tenei iwi.

⁶Hineireireia: He tipuna no Ngati-Kahungunu.

⁷Kiri waikauri: Kiri i taia ki te moko.

⁸Mohaka: Ko te takiwa i runga mai o te Wairoa, he tutatakitanga taua i nga pakanga i mua. Ka tuwhera pera mai hoki te ara taua mai o Taupo, o Heretaunga, o Tuhoe.

⁹Tangitu: Kei te ngaro tenei.

¹⁰Te Ika i Rangiriri: Tangata i mate ki te pakanga, kainga ai. He taunga ika kei waho o Tangoio.

¹¹Tutara-kauika: He tohora, ara, ki te pakeha 'right whale.' Mo te Mai-taranui te tikanga.

¹²Te wehenga kauki: He rite tonu ki tera kupu 'tutara-kauika.' Mo Te Mai-taranui ano. Tenei kei te karakia a Pou-rangahua, nana ia i kawe ki Hawaiki ki te kimi i te kumara:—

"Tutara-kauika! Ana ra te tangata

E haere i whao i te moana nei.

Te wehenga-kauki, e,

Waha atu au ki uta ra, etc."

¹³Te Rou, Te Apa-rakau: No Ngati-Kahungunu i mate i a Tuhoe ki roto i nga pakanga. Ko Te Apa-rakau i patua ki Te Wai-kotero, ki te takiwa o Nuhaka. (Tuhoe: 541).

¹⁴Tikitū: He rangatira no Ngati-Awa, e kiia ana nana i patu a Te Apa-rakau. (Tuhoe: 366-369). Ki etahi korero na Te Ahikaiata raua ko Te Mai-taranui i patu (Wars: 327).

¹⁵Whiro, Taiwhakaea: E kiia ana he whanau tahi, he tuakana, he taina, he tamariki na Rangahua. Ina tetahi whakapapa:—

Rangahua

Whiro

Taiwhakaea

Uenga—Taranga

Maui—potiki.

E kiia ana he whakatauki tenei na Tai-whakaea, he tipuna no Ngati-awa. (Tuhoe: 925).

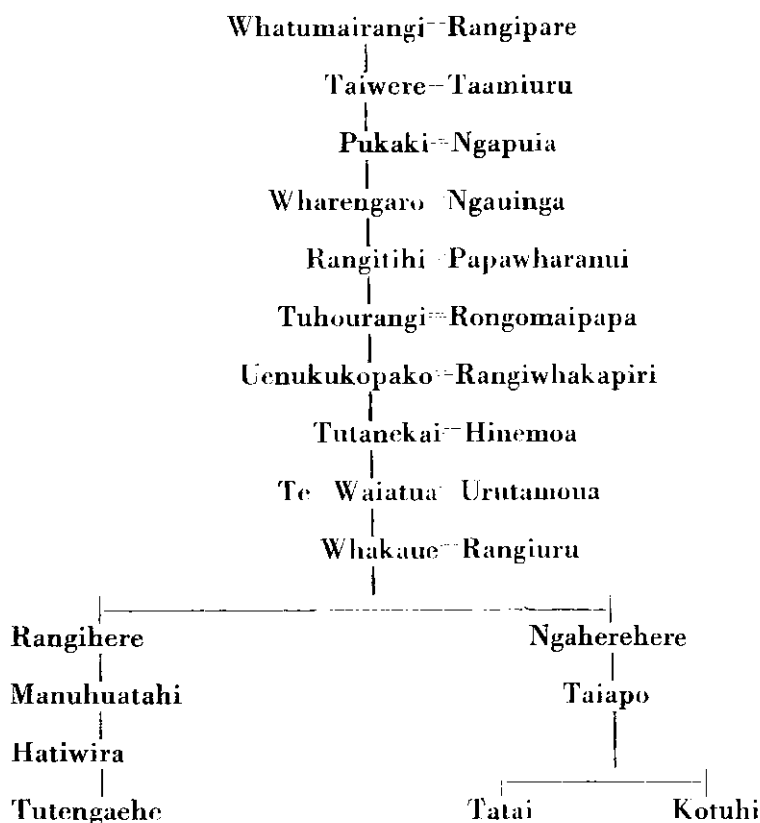
- ¹⁶Tutira: Kei runga o Mohaka, kei te huarahi mai ki Heretaunga.
- ¹⁷Tiwaewae: He rangatira no NgatiPahauwera o Mohaka. I moe i a Whawha i te tuahine o Te Whatanui, o Ngati Raukawa. (Tuhoe: 534). Ki tetahi korero na Te Kahu o-te-rangi i patu a Tiwaewae mo te kawenga a tera i nga huahua o Maungaharuru ki a Te Kapuama-totoru. Ki tetahi korero i roto a Tiwaewae i te pa i runga i te motu i Tutira, ka tawarea kia whakawhiti ki te tua-whenua, na ka kohurutia. (Wars: 285).
- ¹⁸Tohe: Ko Tohe-a-Pare; tetahi rerenga o taua ingoa ko Tohe-ata, he ingoa iti no Te Whatanui o Ngati-Raukawa. Kei te waiata nama 41 e kiia ana ko Tohe-a-Pare. Ko te kohuru o Tiwaewae tetahi take nana i kawea a Te Whatanui ki te takiwa o te wairoa tae atu ki Nuhaka. E kiia ana nana i patu a Tuakiaki, nana ra i kohuru a Te Maitarnui.
- ¹⁹Kape: Tukemata.
- ²⁰Te Tamaki: E kiia ana he rangatira no Ngati-Whatua. Ko ia ra tetahi o nga iwi i uru ki nga pakanga ki a Ngati-Kahungunu i tenei wa.
- ²¹Te Heketua: He patu pounamu; e kiia ana na Kauhu i tapaea ki a Potiki o Ngati-Maru hei whakaora i tetahi tamaiti rangatira, e kawhakina ana e ia kia ora i muri o te haonga i Kaiuku, i Te Mahia. Ki tetahi korero ko Tamaiti-i-pokia te ingoa o taua tamaiti; ki tetahi ko Te Kani-a-Takirau tonu. (Tuhoe: 542).
- ²²I mate ai Nuhaka: I horo a Moumoukai i a Tuhoe, i a Ngatiawa, i era atu iwi. E tata ana ano ki reira te parekura i Te Waikotero, i mate ai a Te Apa-rakau.
- ²³Te Rama-apakura: He patu pounamu i tapaea e Te Ra-ka-tau, rangatira o Ngati-Rakaipaka, ki a Tuhoe, hei maunga-rongo; kaore i mau te rongo, ka haa a Puke-karoro.
- ²⁴Kahawai, Kauae-hurihia: He patu pounamu ano enei, i tapaea e Te Ra-ka-tau ki a Tuhoe, hei hohou i te rongo, kaore i mau te rongo.
- ²⁵Te Rito-o-te-rangi: He rangatira no Ngati Kahungunu. I puhia e Ngai-Tahupo ki te Mahia.
- ²⁶Puke-karoro: Kei te Mahia.
- ²⁷Tai-wananga: He one kei te Mahia.

118--HE WAIATA WHAIAIPO.

Na Tatai Te Waiatua.
(Te Arawa).

Na Te Hatiwira raua ko Te Kotuhi i korero ki a Tutengaehe a nana hoki i tuku atu ki roto i "Te Tou Takitini."

Na Tatai te Waiatua, he wahine ataahua e korerotia ana. He wahine e whakapuhia ana e ana pakeke i te wa ano e tamariki ana hai wahine ma Hukiki. Kaati i te pakeke rawa o Hukiki moe ana i tetchi wahine ke. Kia pakeke a Tatai ka punarua ai e ia. Heoi no te wa kua tika a Tatai mo te moe tane ka tae a Te Toahaere ki Ohinemutu. He tangata ataahua ia, parahi tonu i te moko. Te kitenga o te puhu nei i a Te Toahaere ka hiahia ki a ia, a moe whaiaipo raua. Ka kitea e nga pakeke e moe ana raua, ka panaia te tane, hoki ana ki Tauranga. I muri i a ia ka tiakina tomutia te wahine nei kai oma. Heoi i te ahihi ka haere atu te papa, ka mea atu "E hine! kua rite te korero a Ngati Peehi me moe korua ko Hukiki inaianei." Ka utua e te kotiro ra "E papa! kaore au e pai; kua kino ke au i a Te Toahaere." Ko te pikinga o te wahine nei ki runga o te Pukeroa, katahi ia ka titiro ki te ao kapua o te rangi, ahu tonu mai i runga o Tauranga, i te takiwa ki tana tane. Heoi katahi ka titoa atu e ia tana waiata i te Pukeroa.

He taoro tonu te rangi o tenei waiata. Kai nga hiinga anake katahi ka kukume te rangi. Kanui te marama o nga kupu. Torutoru aku e whaka-marama.

E muri ahiahi takoto ki te moenga,
 Ka rau aku mahara a e i.
 Tikina mai e papa i mataia¹ iho.
 Tenei ano au u-u,
 Te kahi atu nei i aku tini mahara.
 Pu ake ki te whare e ei.
 He kai² au, e Peehi,³ kia tohutohungia,
 Mau e Hukiki⁴ i-i.
 Riro te ngakau i a te Tohaere,⁵
 Waiho moruka au-u.
 Maku e mihi iho ki o taua moenga,
 I nui o rangi ra i.
 Whai noa atu ana te one⁶ ki Waikuta,⁷
 Ka nunumi kino koe e i.
 Maku e mihi atu te ao e rere mai,
 Na runga o Mauao⁸ i;
 Kai raro te Pakuru⁹ e haramai nei,
 Kai rawa i a au-ui-ihi.

¹Mataia iho—He haere mai ki te titiro.

²He kai—Penei tonu ia me te kai nei.

³Peehi—Ko Ngati Peehi; koi nei te ingoa hapu tuatahi a Ngati-Whakaue

- ⁴Hukiki—He rangatira no Ngati-Rangiwewehi. Ko Hikairo tetei o nga ingoa.
⁵Te Toahaere—He rangatira no Ngaiterangi; ko te Pakuru tetei o ana ingoa.
⁶Te one—He one roa tenei, kai te taha hauauru o te moana o Rotorua.
⁷Waikuta—Koi nei te ingoa o taua one roa, kai raro tonu iho o Ngo-
 ngotaha maunga.
⁸Mauao—Kai te wahapu tonu o Tauranga tenei maunga e tu ana. Ko
 Maunganui tetei o nga ingoa.
⁹Pakuru—I tae ia ki te Hinota tuarua i Waerenga-a-Hika, Hanuere
 9, 1863. Kua moe ke raua ko Tatai i tenei wa. No tana hoki-
 nga mai i Waerenga-a-Hika, kaore i roa ka mate. No taua wa
 ano ka mate hoki te wahine, kaore hoki a raua uri.

119. --HE TANGI MO KUMARA, Na Pikihiua (Tuhoe).

Ko te Piki-hiua ano tenei nana ra te waiata nama 117. Ko Kumara he tipuna wahine no Tamarau Waiari raua ko Piki-hiua. No nga pakanga a Ngati-Ruapani, e noho ra i te taha tonga o Waikare-moana, ki a Tuhoe, ka whakaekea e Tuhoe nga pa o Ngati-ruapani i Whakaari, i Puke-hiua, a ka horo aua pa, ka patua te tangata. Katahi ka takoto he maunga-rongo. Ko te wa tena i haere ai te ope a Tuhoe ki Tutira, i mate ai a Tiwaewae, (Waiata nama 117). Ka kitea e Ngati-Ruapani te wateatanga, ka tikina ka patua a Tuhoe i mahue iho ki te Ana-o-Tikitiki, kei te taha hauauru o tera whanga o Waikare, e kiia nei ko Whanganui. Ka whiua nga tupapaku ki te moana, ki raro tonu iho o te ana, i kiia ai tetahi ingoa o tenei parekura ko Te Waikotero (ehara ia i te Wai-kotero e korerotia ra i te waiata nama 117). Na, ko te kuia mona nei te waiata nei, ko Kumara, tetahi i mate i taua parekura.

(Refs:—B. 3/5, Wars: 360, J. 10/44, Tuhoe: 503.)

E kui, Kumara! Tenei te whare i moe ai,
 Kia moe atu au i te marae kino,
 I te marae o Tu-mata-uenga.¹
 Titi-rere-po, Kio²-rere-ao,² tautuku Waikare.³
 Rukuhia e koe te ruku i te kawau,
 Kia ea ake ana ko Haumapuhia.⁴
 Ngaua i runga, ngaua i raro,
 Ngaua i te tupuaki o era tipua.
 Tuatua i a Rata,⁵ i a Wahieroa,⁶
 I a Tane e tu ana,
 Hai koiwi mo te tangata,
 Hai rangaki⁷ i to koutou mate.
 Kia tohe Makauri,⁸ e tohe Te Ariki,⁹
 Rere noa ia ra, me he rahui kawau
 Ki roto o Wairau.¹⁰
 Me rehu atu koe ki te huna,
 I ngaro ai te tangata;
 Huna te kokouri, huna te kokotea,
 E tu¹¹ mariko, te tapiri ana i to taha, e.

¹Tu-mata-uenga: Ko te atua o te pakanga.

²Kio: Kiore.

³Waikare: Ko Waikare-moana.

⁴Haumapuhia: I nga korero tawhito o Waikare-moana e kii ana ko te tamahine tenei a Mahu. Tirohia te waiata nama 17. (Tuhoe: 190, 278).

⁵Rata: He tipuna no te iwi Maori i Hawaiki ra ano. He korero nui no Hawaiki te tuatutanga a Rata i te Wao-nui-a-Tane, ratau ko te Tini-o-te-Hakuturi.

⁶Wahieroa:—Ko te matua o Rata.

⁷Rangaki: Ki to Tuhoe reo, ranaki; etahi iwi' ngaki.'

⁸Makauri: He rangatira no Ngati-Ruapani.

⁹Te Ariki: He rangatira no Ngati-Ruapani; ko tetahi o ona ingoa ko Te Horehore, nana te whakataka i patua ai Te Ana-o-Tikitiki.

¹⁰Wairau: Ko te whanga hauauru o Waikare-moana.

¹¹E tu mariko etc: Ki te Wars: 360 e penei ana,

'E tu Mariko tata

Piri ana i te taha, e i.'

120.—HE WAIATA WHAIAIPO,

Na Ngati-Porou.

Ko nga kupu o te waiata nei na Paratene Ngata, na Hone Ngatoto, na Kopua Purangi i korero ki au i te tau 1923. Ko ta ratau ki no te takiwa tonu o Waiapu tenei waiata, engari kaore i taea e ratau te whakamarama.

I tuhia ano hoki ki te pukapuka a Tiwana Turi, na Ahipene Mika i hoatu nga kupu.

(Ref.: T. Turi 59.)

Atua ai, e Pou,¹ ko Te Aopaturangi;
Wharona ia ra te taura ki runga ra,
Te ara o Tawhaki² i piki ai ki runga.
I rokohanga atu ra. e kopipiri ana,
I te awhitanga. e. a te tonga anuheia.
Auaka³ te korero e komuhua mai.
Rangimarotia. ka rongo taku nuinga.
Ka rongo mai te marea.
Auaka te korero e kaingatutia,⁴
Tukua mai ki raro.
Na te tau ano te whana i tu mai:
Na te ipo ano te kati i mau ai.

Akuanei taku mea kawea ai e au
Ra nga whenua hou. kia kite i te ora.
Noho ana hoki au i Puraho ra ia,
I te patauremu nahau e Tamahine:
Koi tae te whitipoho. koi rarunga mai
He tanguru ki ahau.

Te ao o te parera e rere poupou ana:
Hinga mai ra konei, taua e haere,
Hei hoatu i ahau nga rae kei Tuhimata,⁵
Kia marama 'hau te whakamau ki tawhaiti.
He kai au e te iwi kia tauheretia,
Ka roa i te iringa. ka tuku au ka kai?
Koi kori mai e te Hine. te tau i piri atu.
I noho atu ano hei tia rere maheni.

¹Pou, Te Aopaturangi: Kei te ngari enei.

²Tawhaki: Ko te tipuna e kiia nei nana i piki nga rangi tuhaha.

³Auaka, etc.: Kaore tenei me nga rarangi e rua i raro tata nei i ta T. Turi.

⁴Kaingatutia: E kainga tarewatia, kaore e ata whakataua.

⁵Tuhimata: Kei te taha tonga o Te Awanui, e kiia nei ko Port Awanui, kei te takiwa o Waiapu.

121.—HE ORIORI MO TE UA-O-TE-RANGI,

Na Ripeka Pai-a-te-hau.

(Ngati-Porou.)

Na Kopua Purangi i whakamarama.

Ko Te Ua-o-te-rangi he tamaiti na Tamati Purangi, na te wahine tuatahi, na Maraca, he tamahine na Manahi Parapara raua ko Iritana Houkamau. I mate tonu atu taua tamaiti i te itinga. Ko Ripeka Pai-a-te-hau he taina no Mere Raiha Hineitukua; ko etahi ena o nga wahine rangatira o Ngati-Porou, o te whakatipuranga tangata i te wa i tae mai ai te whakapono ki Waiapu. Tokorua aua wahine i moe anake i a Te Iharaira Houkamau. Na Mere Raiha a Iritana, moe ra i a Manahi Parapara. Ko Te Hati Houkamau ma a Ripeka. He whanaunga a Tamati Purangi ki aua wahine i te taha ki a Ngati-Rangi o Reporua a ki a Manahi Parapara i te taha ki te Whanau-a-Te-Rangitakehewa o te Kawakawa. Ko Kopua nana nei i homai nga kupu te wahine tuarua a Tamati Purangi.

Te Ua-o-te-rangi, e tangi nei!

Kiki o manu, aroaroa o tangata i a koe,

Hei nui mohou, hei tangi mohou.

Kaati ra, e tama, whakaangi i runga ra.

Na Takurangi! koe, na Rakai-wetenga,²

Na Papa koe i te rangi, na Te Atua-mutu,³

Na Kahukura-tawhana,

Na te kapua whakapipi i te rangi, e.

Ka rere koe he kauhou ariki,

Na Hinemakaho,⁴ na Rongotehengia,⁵

Na Kahutia-te-rangi,⁶ tangata i titia ki Titirangi,⁷

Na te katipo koe, na te puwerewere,

Te ara o Tawhaki i piki ai ki runga,

I rokohanga atu ra Whaitiri-matakaka:⁸

I tukua iho ai ko te ua nebu, ko te ua tara,

Ko te ua patapata-i-awha, ko Whaitiri-papa,

Huribia ki raro ki a Papa-nui-a-Karioi, e takoto nei;

Putu mai ki waho ra ko Hine-hachaemanga,

Nana te wai hei waiu mohou, e.

Huribia ki runga ra hei to tuahine.

Hei a Te Aokau-rangi,⁹

Mana koe e karanga mai,

“Haramai koe, e Tama! Moe rawa taua i konei.”

Apakura ko te ata, koukou ki te wai,

Kia pai ai koe te haere,
 Takawhaki atu ra nga ngutuawa wai
 I roto o Waikaka.¹⁰
 Tahuri to kanohi ki te ahi ka mai
 Na o tipuna, kei roto kei Waiapu;
 Kaati ka hoki mai, e Tama!

¹Takurangi: He tipuna no te tai-rawhiti.

²Rakai-wetenga: He mokopuna tuarua na Porourangi, kei te kawai matua. Na Porourangi ko Hau, nana ko Rakaipo, nana a Rakai-wetenga.

³Te Atua-mutu: Ko Kahukura tera.

⁴Hinemakaho: Na te Rakaiwetenga i runga ake ra ko Tapuatehaurangi, nana ko Tawakeurunga, nana ko Rakaimoehau, ka moe i a Tangi-haere ko Hinemakaho. Tirohia te waiata nama 1.

⁵Rongotehenga: He uri na Materoa. No runga ake a Hinekehu i a Rakaimoehau, nana a Whaene, nana ko Materoa.

⁶Kahutia-te-rangi: E korerotia ra i te waiata nama 116.

⁷Titirangi: Kei Hawaiki tena.

⁸Whaitiri-matakaka: He tipuna no Tawhaki, nana nga taro i raweketia ra e Tawhaki.

⁹Te Aokaurangi: He uri na Te Wikirikhi Matauru, e korerotia ra i te waiata nama 1, i te waiata nama 2.

¹⁰Waikaka: Kei te taha tuaraki o te ngutuawa o Waiapu.

122.—HE WAIATA AROHA, Na Hinekitawhiti. (Ngati-Porou).

Na Hone Ngatoto nga kupu i homai.

Ko te Hinekitawhiti tenei nana i tito te waiata nama, 1
 He maramara tenei, i taia ki konei kei ngaro. Kaore i te marama mo wai tenei waiata.

Na Peta Marikenu raua ko Ani Tarewa i whakatikatika te kaupapa a Hone Ngatoto.

E tiu taku manu, e!
 E tiu taku manu ki runga o Kairangi!¹
 Ki a Hui-whenua.²
 Hoki mai, e hika!
 Hoki mai, e hika! Kei whakatekea koe
 E to tipuna, e Atuahite-rangi, e.
 E kore e hoki mai, e.
 E kore e hoki mai,
 Ka o ia kei roto i te tapui wahine
 I a Hine-matuku-rangi.
 Kei te waiu o to tipuna, o Ruataupare.³
 Ka tiua e te ngahau, e.

Tena ra, e Maro⁴ e, taku mata tipu.
 Naku i tuku atu, kia kau ra hine i te wai;
 Nga kauanga, e, i Kaituri.⁵ kia whakamau to mata
 Nga uru karaka, e, i Te Ariuru kei te matua!

¹Kairangi: He puke kei runga ake o Tuatini, i Tokomaru, takiwa o Waiapu.

²Huiwhenua: He tipuna no te Whanau-a-Ruataupare e noho ra i Tokomaru.

³Ruataupare: Ko te take tenei o tana ingoa hapu, ko tetahi o nga tipuna nunui o Ngati-Porou.

⁴Maro: Kei te ngaro tenei.

⁵Kaituri, Te Ariuru: Tirohia nga whakamarama i te waiata nama 1.

123:—HE WAIATA WHAIAIPO.

Na Ngati-Porou.

Na Paratene Ngata nga kupu.

No te tau 1923 i korerotia ai ki au. Ko te ki a te kaumatua ra, he maramara tenei, engari no te takiwa tonu o Waiapu. Tera atu pea te roanga kei etahi, nga whakamarama hoki.

Atua, e Warakihi,
Te u noa mai ki uta ra!
Te ripo o te hoe i whairo,
I poua ia ra ki rangi tawhiti.

Matakitaki ai te wheriko,
Tapatapahau ai tahu whare.
He aha koa ia, e koro,
He rakau hinga po na te hope.
Ka pakaru rikiriki taku waka,
Ka paea ia ra kei te akau, na.

124:—HE WAIATA WHAIAIPO MO TE MIMI-O- PAWA,

Na Hinekimua.

(Ngati-Porou).

Na Hone Ngatoto nga kupu, nga whakamarama.

Ko te Hinekimua tenei nana te waiata nama 103. E kiia ana he waiata whaiaipo mo Te Mimi-o-Pawa, he rangatira no Ngati-Porou.

E kore i au e noho
I te pukepuke kainga hau.
Me whakaangi hai te ngutuawa;
Ka rawe koe i to wahaine.

I konei hoki te Mimi-o-Pawa,
E whakatakoto ana i te tahuna.
Te mauria atu e koe;
Ka rawe koe i to wahaine.

Engari hoki te koko
Tuarua rawa ko te pohonga;
E rohe ana ki whakakorea mai
E koe i te ahiahi nei;
Kia werohia mai ki te tao,
Tu rawa ia ra kei taku ate, i.

125:—HE WAIATA TANGI,

Na Mihi-ki-te-kapua.

(Ngati-Ruapani, Tuhoe.)

Ko te Mihi-ki-te-kapua tenei nana ra nga waiata nama 17, 18. Ko nga kupu, ko nga whakamarama na Te Whatu (Paitini Wi Tapeka) i korero ki a Te Peehi (Elsdon Best). E kīia ana mona tonu ano te tangi a taua kuia.

(Ref: B. 3/12).

E hika¹ hoki, e kuika nei,
He matua ia ra e tahuri mai.
Ka riro ia te tira kaewa,
Nou, e Te² Horo, ki te tai aru.

E hine e! Whaia ake
Te hikitanga no te waewae,
No nga rangi, whakangaro ana
Nga taupae ki Huiarau.³
Katahi nei ka rangona ake
Te manukatanga. Me pewhea?
Me kawē⁴ rawa ia ki te wai,
Kia wehe te tapu, kia takakau au.
E mahiti ana tona hokowhitu,
He manu kaewa au ki te pae.

¹E hika etc.:—Tirohia te waiata nama 56.

²Te Horo:—Kei te ngaro tenei

³Huiarau:—Ko te pae i waenganui o Ruatahuna, o Waikaremoana.

⁴Me kawē rawa etc.:—Ko te tikanga wehe ki te wai kei te wahakahuatia i roto i nga waiata nei. Tirohia te waiata nama 48, te waiata 79.

126:—HE WAIATA TOHU.

Na Ngati-Parekawa

(Ngati-Tuwharetoa).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

Ko tenei waiata na Ngati-Parekawa, he tohu na ratau ki te ope a Te Heuheu, e kore ratau e mate

Tera ke mate kai-a-kiko a Moeroro, papa o Rangiahō, o te wahine matua a Te Heuheu Tukino, ki Rangitukua, he pa kei te taha hauauru o te moana o Taupo, ka horo a Ngati-Parekawa ki te kawhaki i a ia. Ka whaia hoki e Ngati-Tuwharetoa, kaore i mau. Katahi ka huna a Moeroro ki roto i tetahi repo. A, ka mate a Moeroro. Ka tae te ope a Te Heuheu, a Ngati-Tuwharetoa, ki te puke i runga ake i te awa o Mangakara, e titiro iho ai ki Rerepo, he pa no Ngati-Parekawa. Ka kitea ake te ope ra, katahi ka hanga e Ngati-Parekawa te waiata nei. E rua whakahuatanga o te waiata, kaore i irirangi; katahi ka ki atu a Te Heuheu ki tana ope, "E kore e taea." A, ka whakahaua kia hoki te ope. Mei irirangi te waiata ra, kua whakaekea te pa. Ki te irirangi hoki te waiata

a te tangata, e whai ana tona wairua i tona reo, e wehe ana i te tinana.

Ka heke te ope ra ka mauria te tinana o Moeroro ki roto i te ana i Rangiatea.

(Ref: Taite. 21).

E to ra koia ko te ra,
Whakarehu kau mai ki roto nei.
Katahi nei te hanga i ata wani
Ko te hanganga mai o tawhiti;
To kiri hoki i totahi¹ ra,
Ka haramai tenei ka kiri tuatini.
Me he maka te kanohi ki te taumata,
To ara haerenga mai, e Te² Paea,
I piri mai ai koe ki taku tinana;
Hei haumiri ake te takere o te waka,
Hei kaka tauaki, ka hapairangi au
He hori na te tangata ki te makiori,
E tika mai ana i ana whaihanga.
Tahuna ki te ahi, raupi noa ake a raupapa
Whakaheke tonu ake te puku, he rau i roto,
Kaore he atuataka i ngaro iho.
Ko te ika whiti au i te ra o te waru,
E huri ana au i aku he.
Na te paipai te mahinga ka nui,
Na te Pukenui te waihotanga nei,
Na koutou, e pa ma, noho ake hoki, e i.

¹Totahi:—topu.

²Te Paea:—No Ngati-Hinemihī i roto i te ope a Te Heuheu.

³Makiori:—Pakiki: tohe tonu ki te ui.

127: HE WAIATA TANGI MO TE TIHI,

Na Te Matapo. (Nga-Puhi).

Na Ngakuru Pene Hare i tohutohu mai.

He waiata tangi tenei na Te Tihi, i patua ki roto ki tona pa i Mataraua e Hongi Hika. Ko tenei pa kei te kainga o Re Te Tai Papahia i Waihou, Hokianga. Na Te Matapo-he kapo, i whanau pera tonu mai-i tito tenei waiata. Ko te whakaoriori tenei o tona mokopuna o Te Rangi-wahipu.

I muri i te whawhai i Moremunui ka hoki mai a Hongi Hika me tona kino ki Te Roroa. Tera tetahi toa i Whiria, ko Hukeumu te ingoa, i te wa i whakaekea ai e Hongi Hika taua pa. Na taua tangata i aweke, ka mahara a Hongi kei te ki te pa i te tangata; ka maunu tana ope, ka heke. Ko tona tahuritanga tena ki Hunoke, ka patua a Tuohu ratau ko tona iwi. Tera te ope o Te Roroa kei te haere ra te ngahere, ka huaki ki Kaikohe: ka patua te pa i reira, a Pakinga: ara ke ra hoki nga tangata kei te ope a Hongi. Ka patua te hanga nei te wahine, te tamariki. Ka hoki mai na a Hongi i Hunoke, a, kei te Taheke ka tutaki ki te rongo o te parekura i Pakinga. Hurihia tonutia atu e ia, ka whakawhiti ki te Waihou: a kei Mataraua ka patua a Te Tihi ratau ko tona iwi.

Na Ngahuru Pene Hare o Hokianga i waiata i Poneke i te 24 o nga ra o Hepetema, 1924; a, na Te Raumoa i tuhi nga kupu o te waiata; naku i tuhi nga whakamarama.

E tama! e tangi i roto o Wairoa!¹
He moho tangata, e, he whenua mehamaha;
Mumutai,² e, he wawa whenua.
He aha ra te mea i rarua ai koe?
He hara pea, e, kei o matua.
Whakau, e tama, nga hau o te uru,
Ko Ngungunu,³ ko Ngangana, ko Aparangi, na i!

Te whetu i te rangi ka amohia ki runga,
Engia⁴ ko Te Tihi tenei ka ora mai.
Katahi te aroha ka ata rangona iho.
Pakuku ana te tau o taku ate.
Haere mai, haere ki to matua ra-nge,⁵
Ki a Mauwhena,⁶ kia hikitia koe.
Me poi tu koe ki runga o Maukoro.⁷
I herea tutia te kaha⁸ o Rongomai
Te kaha te pekapeka⁹ a Nuku,
Te kaha te pekapeka a Rangi. na i!

Hoaia to manawa ko Hotumanawanui.¹⁰
Ko te matau a Titi-a-te-po.¹¹
Ko te matau a Titi-a-te-ao,¹²
Ko Houmaora¹³ te puke i Hunoke,¹⁴
Ka tarehua¹⁵ ki to matua.
Whakau, e tama, to waka waihoe tama.
Te tuki o Ahuriri,¹⁶ hei kawē i a taua.
Me morere koe ki Tanmarere,¹⁷ ki a Te Koki¹⁸ ra.
Kia whakahau koe i te umu tahu ata na Haumaringi.¹⁹
Kei runga Tara²⁰ ma, kei te kapua tu.
Kei te tatau²¹ o Hui-te-rangiora.
Te whare²² o Mawete kohanga riroriro.
Ka riro taku kai²³ takere taua. Kei hea taku kai?
Ara, e tama! ko to matua ko Titihamuti.²⁴
E haere ana i te paki, te paki a Kopern.²⁵
E takoto mai nei te rangimarire,
Auau ana hoki te munga ki raro na.
E kore e whakamana, me whariki iho.
Hei takapau haereinga mo Hineiti ahaku.
Mo Hine ahaku na i!

Ehara hoki ia i te hou tipu ake i a matou nei.
Na hiran²⁶ iho, na hiran ake, na Tiki-rauhanga.²⁷
Ko ia te whainga, i whawhai ai rana.
Tikina mai ano e Tareha.²⁸
Horahia iho ki te paki kai-kutu.
Koakoa tu ana Whakaahu i te whare:
Ka oho Pakuru,²⁹ e Tara³⁰ e, ka huaki³¹ i te ata.
Kei te takapau o o tupuna, e tama e!

Ehara Tahere³² ko Tuterearea,³³
 He rongo hakirikiri,
 He rongo hapai mai ki a taua;
 He taua i ia ra, i ia ra,
 Ka mate ki te mate³⁴ uraura.
 Ka whakatarā a Karipi³⁵ i ana niho,
 He niho kai tangata.
 Ka pau te ki atu e au, e tama!
 Kia runa mai ki te ruru o katoa.
 E kore e ruru mai taku manu,
 Ka kakapa ki tua te wai rahi,
 Tama i torohakina e koe ki Matatera,³⁶
 Ki Waerota,³⁷ te tau mai hoki koe na.
 Kaati ano ra, e tama, kia waiho atu koe
 I au hara ka nui, kei nga puka i Hapopo,³⁸ na i!

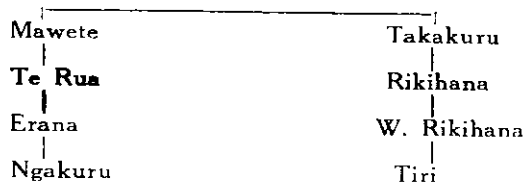
I whakamōca pea koe ki te moenga
 No Tumoeroa manini kaiota.
 I horongia pea koe
 Ki te horomanga nui no Tuhoropunga,
 Ka kite iho ano Parahiku,³⁹ e tama, na Teri.⁴⁰
 Kopia iho ra taku piha⁴¹ kaimata,
 Taku mata⁴² uraura na Hine na haku.
 Nana i mirimiri ki te hua ringaringa.
 Me toto koe ki te wai o Puanga⁴³ ki te rangi,
 Kia tupu ai koe,
 Hei pa tu hau ki te ao o te tiu.
 Unuhia atu ra te puru⁴⁴ o Hokianga,
 Tena ka tere te ripa ki Mochau,⁴⁵
 Hei matakītaki ma te puni wahine i te nui Ati-hure⁴⁶
 Ka iri ra ia i te whata⁴⁷ pouaka.
 Te whata a Tarahape⁴⁸ i rore ai te rangi.
 Tahuna iho ra te umu⁴⁹ tamahana.
 Te nmu a Puhikura,⁵⁰
 Ko Hineroroiarangi⁵¹ na i!

E tae korua ki runga o Kuratope,⁵²
 Huri mai to mata ki to hoa i te uru,
 I waiho i Whiria⁵³ i te paiaka⁵⁴ o te riri,
 Te kawa o Rahiri.⁵⁵
 He ata ka marama i runga o Te Ramaroa,⁵⁶
 He ata huaki ra-nge
 Kei te takapau o o tupuna, e tama e!
 Hukeumu!⁵⁷ E tu ki runga ra. tuku iho ki raro ra.
 Hapainga, e Rangi,⁵⁸ i te mata tahuna waho o Tawa-
 keroa,⁵⁹
 Kia whakanu koe hau o Tangaroa:
 Me whangai koe ki te ika⁶⁰ kai apuapunga ki te moana,
 Kia harauta. kia inu ake koe te wai⁶¹ o te korio.
 Ko te wai ra tena o o tupuna, e tama e!

¹Wairoa:—He awa kei te tai hauauru, kei waenganui o Hokianga, o Whangape.

²Mumutai:—Te ngunguru o te tai. I taua wa hoki e rangona ana te wawa o te whenua i te reo o te tangata.

- ³Ngungunu:—He hau pukeri nui (cyclone).
 Ngangana:—He hau pokaka.
 Aparangi:—He hau nui, he hau pa roa.
⁴Engia:—E rite ana ki tera kupu, 'E tia.'
⁵Ra-nge: Kei runga i Tainui, i a Te Arawa tenei reo; e kiia ana he reo tawhito no nga iwi o te tai-tokerau.
⁶Mauwhena: He tipuna no Nga-Puhi.
⁷Maukoro: He pa kei te ngutuawa o Hokianga, kei te tuaraki.
⁸Te kaha o Rongomai: He mana tenei. He tipuna a Rongomai no Nga-Puhi, mo reira te whakatauki, 'He iti mahinga na Rongomai, e toto te oneone.' He iti noa, na te karakia ka ranea te kai.
⁹Pekapeka:—He mana tuku iho, haere mai i a Nuku ka peka, haere mai i a Rangi ka peka.
¹⁰Hotumanawanui:—He tikanga kupu, kia manawanui.
¹¹Titi-a-te-po { No te ahiahi i whakatakotoria ai te whakaaro kia
¹²Titi-a-te-ao { whakaekia te pa; na kua titi te matau i tena wa i te po. No te ata ka whakaekia, ka horo; na, ko te matau a Titi-a-te-ao.
¹³Houmaora:—He ingoa no Tuohu: e rua ona ingoa. He rangatira no Ngati-Pou, no Nga-Puhi, na Hongi Hika i patu. Na te iwi o Tuohu i patu te pa o Nga-Puhi i Pakinga.
¹⁴Hunoke:—Ko te pa o Tuohu i riro ai ia i a Hongi Hika, kei te wahapu o Hokianga, kei te taha tonga.
¹⁵Tarehua:—Te kupu o naianei, 'huakina,' 'whakaekia,' 'whakangaromia.'
¹⁶Ahuriri:—Ko te waka o Ahuriri ma, e haere ai ki nga taua.
¹⁷Taumarere:—Kei waenganui o te Kawakawa, o Opuia.
¹⁸Te Koki: He rangatira nui no Nga-Puhi; ko Taumarere te kainga.
¹⁹Haumaringi:—He rangatira ano no Taumarere.
²⁰Tara:—He rangatira no Ngati-Rangi; he tangata maunga-rongo hoki no roto i a Nga-Puhi. Koia tera kupu, 'kei te tatau o Hui-te-rangiora.' Na Tara te whakatauki, 'Ehara Nga-Puhi he purpuru, he taka: ka pa taua ko ahau ko te titi, ko te aporei, ko Tama-purupuru-marire, ko te angaanga titi iho i te rangi.' Tirohia te waiata nama 80.
²¹Tatau, etc.:—Kua whakamaramatia i runga nei.
²²Whare o Mawete:—He whare whakatakoto whakaaro whaiti, tango ngakau mo te riri. Ka whakaritea ki te whare iti rawa.

- ²³Taku kai takere taua:—He kai e mahia ana ma te ope, ka haria mai, ka hoatu ki te rangatira. Ki te kainga, na, ka riro mai i te ope te ngakau o te hunga nana te kai.
²⁴Titi-hamuti:—He rangatira i mate i roto i te parekura i mate ai a Te Tihi.
²⁵Koperu:—He rangatira no Nga-Puhi, he whanaunga tata no Hongi Hika, na Ngati-Maru i patu, whakaratohia ai te tinana ki nga iwi tae atu ki Waikato: ko Ngati-te-ata kaore i kai. E kiia ana he kuha i a Potatau. Ko tana haere he kimi whanaunga ki Hauraki; e ru haere ana, na te tangata mutunga i patu kohuru. Ko te tangata tena mo te rangimarie, e au ai te moe.
²⁶Na hirau iho, etc.:—Ko enei kupu mo te poriro.
²⁷Tiki-rauhanga:—He mea i hanga ki te wahi ngaro.
²⁸Tareha:—He rangatira no Nga-Puhi.
²⁹Pakuru:—He rangatira no Nga-Puhi.
³⁰Tara:—Kua whakamaramatia i runga ake nei.
³¹Ka huaki i te ata, etc.:—Ko te takapau hoki tera o nga tupuna, ko te huaki tonu i te ata, i te ata o te riri.
³²Tahere: {
³³Tuterearea: { No Mangamuka enei tangata.

- 33Mate uraura:—Ko te mate i mate katoa ai te tangata tae noa ki nga tamariki.
- 35Karipi:—He toa: ka patu i tana parekura, rangona rawatia ake ka tau he wahi ke tana parekura.
- 36Matatera: (𐀀𐀁𐀂)
- 37Waerota: (𐀀𐀁𐀂) Kei Hawaiki enei ingoa.
- 37Hapopo: (𐀀𐀁𐀂)
- 39Parahiku:—He rangatira no Nga-Puhi.
- 40Teri:—He rangatira; he tamaiti nana a Te Rangi-wahipu, te tamaiti e whakaorioritia nei.
- 41Piha kai-mata:—Mo te tamaiti nei, kaore ano hoki i pakari.
- 42Mata uraura:—Mo te tamaiti.
- 43Puanga, etc.:—Ara, he wai tapu kei te rangi.
- 44Te puru o Hokianga:—Mo Koperu i patua ra e Ngati-Maru.
- 45Moechau:—Ko te kurae e kiia nei e te pakeha ko Cape Colville.
- 46Ati-hure:—Ko Te Mahurchure e noho ra i Waima.
- 47Whata pouaka: He iringa kai, tangata, etc.
- 48Tarahape:—He tupuna no Moctara ma, no Hokianga.
- 49Umu tamahana:—Ara, he 'topipi,' he umu iti motuhake ma tetahi tangata. Tirohia 'umu ki tahaki' i te waiata nama I.
- 50Puhikura: (𐀀𐀁𐀂) He tupuna, he tohunga.
- 51Hineroroirangi: (𐀀𐀁𐀂)
- 52Kuratope:—He pa kei te takiwa o Kaikohe.
- 53Whiria:—Ko te pa tenei i whanau ai a Rahiri, kei te taha marangai o Opononi. Ko nga pa enei i whakatupuria ai te tangata i mua; ko Whiria ki te taha tonga, ko Maukoro ki te taha hauraro. Ka tupu. ka nui te tangata, katahi ka pakaru ki waho.
- 54Paiaaka o te riri:—Ko te tamaiti a Rahiri ko Kaharau, i waiho i Whiria, no roto ake i te kopu o Rahiri, o te kawa o Rahiri. I puta mai i a Kaharau nga uri rangatira toa o Nga-Puhi.
- 55Rahiri:—Ko te tupuna nui tenei o Nga-Puhi.
- 56Te Ramaroa:—He wahi tapu e tata ana ki Whiria, engari kei te taha ki te maunga.
- 57Hukeumu:—No Te Roroa tenei tupuna toa.
- 58Rangi:—He wahine rangatira.
- 59Tawakeroa:—He tahuna kei waho o Pakanae, Hokianga.
- 60Ika kai apu, etc.:—He hapuku.
- 61Wai o te korio:—He wai no te ika hapuku; he ingoa hoki no tetahi puna kei Waikare, e tikina ai ki reira he wai mo nga rangatira.

128:—HE TANGI MO TE MATAPIHI-O-REHUA, Na Te Hinu. (Te Arawa).

Ko Te Hinu he wahine rangatira no Te Ure-o-Uenuku-kopako, no Te Arawa. He tangi tenei mo tana tane mo Te Matapihi-o-Rehua, he rangatira no Ngati-Whakaue.

He waiata nui tenei, e waiatatia ana e Te Arawa, hei tangi ki nga tupapaku rangatira.

Te atua Matakore,¹ e i!
 Ka moai koa Taupiri,² a Te Rewarewa³
 E tutei ana ra te kauika⁴ taramea
 I te matarac, i waho o Muruika,⁵ e i.
 Kei reira e noho ana Tamarahi-pariri.⁶
 Titoko⁷ o te rangi, whakawhiti⁸ o te ra,
 Whakaaio⁹ whenua, e i;
 Taku whakatahuna ngaru ki te toka mapuna
 Kai Orongotea,¹⁰ e i,
 I te ahi ka noa nga whakatauihu
 Ki te manahanaha¹¹ o manga-takitahi,¹² e i.

Ko te paku anake no Riuwhati¹³
 Te waka o Manaia,¹⁴ e rere whakateraki
 I te whakawhitianga o Pikopiko-i-whiti,¹⁵ e i.
 E Awa¹⁶ hinga noa i te mate aitu,
 Te tuku whakareretia ki te tonga
 Mo Tuwharetoa,¹⁷ mo Irohanga,¹⁸ mo Te Riunui¹⁹
 Te uri o Pukauae,²⁰ e i;
 Nga whakapiako²¹ moana ki Rotorua-nui-a-Kahu.
 He aha koia te hara, i hohorotia ai,
 Ko te kumenga iho, e i.
 Tana ka wharau ki te tararau anuanu,
 Tuai karama ki te po, e i.
 Na wheatia ai te whiunga o nga matau.
 I tukua ai nga karere ki runga,
 Ko to tupuna ko Tawake-heimoa.²²
 Ko te Kereru-kaiwai,²³ e i;
 Hei eketanga mohou ki te Rangi-hakahaka;²⁴
 Whakawhiti atu ana i te Raho-o-te-Rangipiere,²⁵
 Kia whangaia koe ki te tauaro kuku
 No te Ranga-a-whakairihau,²⁶ e tama e!

¹Matakore:—He atua.

²Taupiri:—He toropuke kei Mokoia, he urupa nui no Ngati-te-Roro-o-terangi.

³Te Rewarewa:—He toropuke kei Mokoia, kaore i tawhiti atu i Taupiri. Ko te tahi o taua toropuke e karangatia ana ko Te Tihi-o-Tamawhaikai.

⁴Te kauika tarama: Ko nga waka e tau ana i te mata-rae o Muriuika, a ko aua waka he mea pani katoa ki te tarama (kokowai).

⁵Muriuika:—Kei Ohinemutu, he pa tawhito i waho atu o te whare-karakia whakairo ra. He pa tuawatawata i konei, i te wa o te riri ki a Waikato.

⁶Tamarahi-pariri:

⁷Titoko o te rangi:

⁸Whakawhiti o te ra:

⁹Whakaaio whenua:

He kupu whakanui enei mo te ahua o Te Matapihi.

¹⁰Orongotea: No Hawaiki mai tenei ingoa; he kohatu kei te moana o Rotorua i tapapa ki tenei ingoa.

¹¹Manahanaha:—He kupu mo te noho noa, mo te noho wehewehe, kaore he taiapa arai.

¹²Manga-takitahi:—Mo te noho noa atu i tena whawharua, i tena whawharua.

¹³Riuwhati:—He waka, ko te waka o Manaia.

¹⁴Manaia:—Ko tetahi teta o nga ingoa o Te Wharepurangi, tama a Te Matapihi. Ina te whakapapa:—

Te Matapihi

Te Wharepurangi

Rangiwhakatakohe

Ngaroi

Kokiri

Wiremu Kingi (Kihī).

¹⁵Pikopiko-i-whiti:—No Hawaiki mai ano tenei ingoa. He wahanga moana i waenganui o Ohinemutu, o Mokoia. E kua ana tetahi wahi ano i reira ko te Hiwi-o-te-toroa.

¹⁶E Awa:—Ko tetahi whakahua ko Te Awa, he ingoa ano no Te Matapihi.

12Tuwharetoa:—He toa no Ngati-Tuwharetoa, ko Te Rangi-whakaputupu, i tono ki a Te Matapihi, me taumatakitahi ta raua wha-whai, me waiho a Ngati-Tuwharetoa a Ngati-Whakaue kia noho ana. Ka whakaue a Te Matapihi. Ka mate i konei a Te Rangi-whakaputupu, e karangatia ana taua parekura ko Te Wairoa (Kahukura).

13Irohanga:—No Ngati-Whakaue tetahi wahi, noNgati-Tuwharetoa.

14Te Riu nui: Na Pukauae, kei Waikato etahi o nga uri.

15Pukauae: He tupuna no Waikato, a i pa ki a Ngati-Tuwharetoa, ki a Te Arawa.

16Whakapaikao:—Whakatupuhi, whakanoti.

17Tawakeheimoa:—He tamaiti na Whakaue, nana ko Rangiwehehi, nana ko Kereru-kaiwai.

18Kereru-kaiwai:—He uri no Tawake-heimoa.

19Te Rangi-hakahaka:—He pae maunga kei te taha hau-auru o Ngo-ngotaha maunga.

20Te Raho-o-te-Rangipiere:—He maunga kei te taha tonga o Ngo-ngotaha e tu mai ana.

21Te Ranga a Whakairihau:—He ngaherehere, kei te takiwa ki Tihi-o-tonga.

129. —HE WAIATA TANGI,

Na Rangi-tapuae.

(Ngati-Whakaterere, Ngati-Raukawa).

Na Te Taite Te Tomo i whakamarama.

He tangi tenei na Rangitapuae, he wahine no Ngati-Whakaterere, hapu o Ngati-Raukawa. I moe ia i a Reweti Kuti (Countts), he pakeha, i noho raua i Otaki. I muri ka haere a Reweti ki tera motu ki te Wai-pounamu, ki Wairau, noho tonu atu, ka mahue mai a Rangi-tapuae. Ka aroha te wahine ra, ka tangihia atu e ia te tangi nei i Rangiuru, ko te pa tera o Ngati-Raukawa i te ngutu-awa o Otaki.

Kei nga wahi katoa tenei waiata e waiatatia ana, a tae atu ki te rawhiti, i taka pera ma raro, huri ake i a te Whanau-a-Apanui.

(Ref.: Taite 74, T. Turi 30).

Muri¹ hauata kia moehuri au, e,
E tia i aku kamo ko te rere i taku kiri, e;
E whakamakuru ana i te weherua po, e.
Kei whea to ara i whanatu ai koe ra?
E piki ki Rangiuru.² kia marama au, e.
Aua! ka patua te utu ki Wairau³, e;
Kei raro Riwiti,⁴ e tauawhi nei au, e.
Ko aku mata anake i whakamau ki waho ra. e.
E kore koe e kitea i te rehu waitai, e.
E papaki rua ana te rere mai a te ao, e;
I haramai ra koe i te hoa ka wehea. e.
Me mihi taurangi te mihi ki a koe ra:
Hua noa ia nei, hei tau tupu koe ki te whare, na i.

¹Muri: Ki ta T. Turi 'Rangi hauata, etc.

²Rangiuru:—Kei te ngutuawa o Otaki. Ko te nohanga nui tera o Ngati-Raukawa i mua, ko te pa i te wa ano i a Te Rauparaha.

³Wairau:—Kei te wahi e kiia nei ko Picton ahu atu ki Blenheim.

⁴Riwiti:—Ko Reweti Kuti.

130.—HE TANGI MO NGA RANGATIRA.

No te Tai-rawhiti.

Ki etahi korero na Rangiuia tenei waiata, he tangi mo nga rangatira o Te Aitanga-a-Hauiti, ara, mo Te Kani-a-Takirau. E ki ana a Te Taite Te Tomo i rongo ia i tera korero ki a Mauhana Houkamau. Kaati ka tukua atu kia tirohia mai e nga iwi o te Tai-rawhiti. Kei Heretaunga nei tae atu ki Waiapu e waiatatia ana i nga matenga tupapaku.

(Refs.: T. Turi 26, Taite 75. B. 3/214).

A tatau korero hoki ra, e,
I nui o rangi ra,
He mea kia mahue. e.
Ka kaitea rikiriki,
Ka ngaro hoki ra, e,
Nga waha ki, nga hautu o te waka,
I hoca ai te moana;
Hei whakapuru atu ra, e,
Mo nga tai kino, mo nga tai marangai,
Ka puta ki waho ra.
Taua mai ra tatau, e,
Ki tau nei ki a Marewa-i-te-ata.¹
I maunu atu ai, e,
Te taniwha² i tona rua, i.

¹Marewa-i-te-ata:—Kei tetahi whakaoriori a Ngati-Kahungunu e penei ana:—

Kei te tau na koe i te tau a to atua a Uenuku,
Ka riro i a Uenuku-matua, ko Marewa-ki-te-po,
Ka riro i a Pawa-matua, ko Marewa-ki-te-ao.

²Taniwha:—Ki ta te Taite 'te ika nei.' (M. 218). Pera ano ki te B. 3/214.

131.—HE PATERE.

Na Hine-i-Turama.

(Ngati-Rangiwewehi, Te Arawa).

Ko tenei kupu ko te patere i takea mai i te ahua o te korero, he tararere, ma te ngu tonu o te manawa e whakanutu. Ko te rere ano he wai, e taheke ana. Ka pa tena kupu ki te ahua o te rangi, ki te ahua hoki o te whakataki o te tohunga i te whakapapa, i te korero ranei, i te karakia ranei: o te hiki ranei a te tangata, e waiata ana.

Na, i te ahua o te rangi o tenei hanga o te patere, ka kori te tinana, ka haere nga ringa, nga kanohi o te tangata e patere ana: ara, ka whakaahuatia nga tikanga o nga kupu ki te haka. Heoi i kore ai e kiia he haka, kaore hoki i tu-a-kapa, engari i whakatu noa atu tena, tena o te hunga e patere ana. Na, kitea ana he pai tenei rangi mo nga waiata poi, mo nga waiata kai-oraora. Ko te nuinga o nga patere i tuku iho nei nga kupu ki muri nei he kai-oraora, he waiata tau-titotito na tetahi iwi ki tetahi, he hahani, he taunu, he aha.

Ko te patere i runga nei kei te tautohetia tona kaupapa mai. Kei te M. 86 e kiia ana, 'Ko te patere a Hine-i-turama

mo te korero tekatanga a Te Ara, kua hapu ia i tona puhinga ai."

I taia ano hoki e Te Peehi (Elsdon Best) ki te Tr. 34/42 a ki te J.15/11. E ki ana a Te Peehi, "Ko tenei waiata na Hine-i-turama, wahine a Te Hurinui o Te Arawa, he whakaoriori nana mo tana tamaiti kohatu. No muri nei ka waiho hei rangi poi. Ko te ki ia a etahi he parau kau taua tamaiti kohatu; engari ko Hine-i-turama he puhu, i moea e te taue i tona puhinga, ka hapu, a oia ana ki te ngahere whakawhanau ai i tana tamaiti poriro. I kitea ia i reira e nga kai kimi i a ia, e whakaoriori ana i tana tamaiti i a Tuwairua."

Ko Hine-i-turama he wahine rrangatira no Ngati-Rangi-wewehi e noho ra i Te Awahou.

Na ko te korero tenei a Te Taite Te Tomo i tona rongo mo tenei patere ki a Teri Tuturu Te Paerata, ki a Poututerangi, taina o Te Piwa Te Tomo:-

"Ko ta Ngati-Tuwharetoa korero ki te kaupapa o te patere nei na Karangi. Ina te take. Ka tae ki te wa tahere manu, i Pukawa tera wahanga o Ngati-Tuwharetoa e noho ana, a Ngati-te-Kohera, a Ngati-Parekawa, a Ngati-Wairangi. Ka noho atu te nuinga o te iwi i Whangamata. Tera te taua a Te Heuheu kei te hoki ake i raro i Waikato; i hoki mai a Te Heuheu i a Huahua. Ka tae mai ki Tuaropaki (ko Mokai te kainga kei reira i naianei) ka moe. Ka kiia mai e Te Hoariri, 'Tena te ahi taitai (ara te ahi tunutunu mata manuka) kei Taporaroa. Kaore e pa ana te wacwae o Ngati-te-Rangiita ki te whenua; e rere ana te monoao i te hau o te wacwae. Kia tupato, kei kona te kotahi a Motai e haere ana (mo Pohoiti tera kupu), ko Te Rumaki kei muri. Kia ea ki runga, ka oti nga hirihiri katahi ka whakaangi. Te tau ai ko te rapa, e ai ki te hau mai o te rongo.' Ka ki atu a Te Heuheu, 'E te! Ehara kau ana, he mawhitiwhiti. E rua ona pekenga kua mau i te kakapohai (kakapowai ki etahi reo)'."

"Ko te haerenga mai tena o Te Heuheu me tana ope, ka tae mai ki Te Hua (ko Ohua ki tetahi whakahua). Rokohanga mai ko te iwi ra e kokirikiri ana i a ratou matua, ko Ngati-te-Rangiita, ko Ngati-te-Kohera, ko Ngati-Ha, ko era atu hapu o Ngati-Tuwharetoa. Ka titiro iho a Te Heuheu, a ka heke iho. Katahi ka tahuri te iwi ra ki te whakamatatautau i te taua a Te Heuheu, a pakanga tonu atu. Tokorua o te iwi ra ka hinga, ka horo. Na, ka tohungia e Te Heuheu a Pohoiti, ko ia tetahi o nga rangatira o te iwi ra: na, ka whaia. Tac rawa atu ki te awa i Te Hua ka mau, ka patua. Tenei ake ano tetahi o raua i mate. Ko raua nga ika o tenei pakanga. Ko te take tena i kore ai a Ngati-te-Rangiita e haere mai ki Te Rapa whakamatatau ai i te toa o Te Heuheu, na ratou ano hoki i tuatahi.

"Ka haere mai na a Te Heuheu, ka tae mai ki Pukawa, i reira a Karangi. Hei tungaane turanga whanau ki a Karangi a Pohoiti. Na Te Heuheu ano i korero ki a Karangi. 'Kua mate o tungaane; he maroro kokoti ihu waka.' Na, ka tangi tikapa a Karangi, ka kohukohu ki a Te Heuheu. Ko te take tena o te patere nei.

“Na, ko te patero kua taia nei ki te pukapuka a Hori Kerei ‘Nga Motecatea,’ ko tetahi wahi na Karangi, ara, ko te kaupapa. Tera nga wahi i whakaurua mai, a i tuhonohonotia mai e Hineiturama. Ko nga kupu e poi haere ra i te rawhiti, i te Whanau-a-Apanui, i a Ngati-Porou na Hine-i-turama era. Ko te whiti turarua na Hineiturama.

“Ko Tiheia he pukepuke kei Pukawa.”

(Refs.: M. 86, Tr. 34/42, J. 15, 11, B. 3, 205).

E noho ana ano i toku taumata, i Tiheia;¹
E papaki kau ana te harirau o te manu.
Mei tata mai ki taku taha,
I poia ake te tara i raro,
Kia riro mai taku ipu whakairo, ko Te Henueu.²
E tatangi³ kau ake nei te korokoro.
Ki te hokowhitu o Ngati-Waipare,⁴
I whakatapua ki te aha te hautapa⁵ tika.
Ko au anake e kai nei te roro o Takeke.⁶
Kai atu, whakairi atu ki te pataka;
Kai atu pataka, ko te kai ra i koroa atu e te ngakau,
Ko Tukino,⁷ kia utaina ki te tiwai,
E hoe ai ki tawhiti, kia ui tauhou au ki Whakaari,⁸
Ko te puke tapu ki Paepae-aotea.⁹
Kia taroia¹⁰ te moana¹¹ a Kupe ki Whangara¹², ko
Matioro.¹³
Kaati hoki te whakaupa ki te noho,
Ka toi¹⁴ au ki Hawaiki, ki te kai ra i rari noa mai.
Te raweketia e te ringaringa.
Me whakatangi te korowhiti ki Tauritoatoa,¹⁵
Ki a Te Ngahue¹⁶ ki Matakaaoa,¹⁷ hei a Te Pori-o-te-
rangi;¹⁸
Ko te au ra i nohia e te takupu ko te Whai-a-Pawa.¹⁹
Kia ope noa te kutukutu,²⁰ kia ope noa te whakairoiro,
Hei ngari²¹ mo maua ko taku tamaiti poriro, mo
Tuwairua.²²
Mo paki kau noa mai e te ngutu o te tangata.
Nau mai hoki ra, e te iwi, kia kite koe
I te whare whanaunga tamariki.
Ka whakaarorangi tenei ki Tikirau,²³ ki a Te
Putahou.²⁴
Kaati ka tutuki ki Te Kaha-makaurau²⁵ ki a Te
Hoatiki;²⁶
Kia pehia mai taku tua ki te kape²⁷ rawhiti.
Me kore te matarae ki Whangaparaoa,²⁸ ko Te Wewehi-
o-te-rangi.²⁹
E aki kau ana te tai ki Ahuriri,³⁰
Ko te rawa hoki, e Whata,³¹ i whakaihia ai toku kiri:
Mei tutakina e namata kia karapipiti,
Ako rawa ake ki te mahi a te tui.
Ko te ngutu koikoiareke³² kei te tahora.
Mokai taku whaea i riro atu na.
I waiho ai hei hikihiki taua
Ki te ihu³³ o Pauanui, ko te hapu³⁴ Pararaki

To peha taua e te 'Kiri-rarauhe ki te rangi.
 Na to poriro au nei.
 Moe atu ana aku kanohi ki a Tukorehu,³⁵
 Ki te hunga nana i takitaki taku mate, ka ea Waipoua.
 Kaati ra te whakakeke noa i te pakanga,
 Uatakitia te Hapaio-taetae-o-Maui.³⁶
 Kia tipaoa te tili ki Tongariro, ki a Matotoru,³⁷
 E rua aku ringa ki te here mai te aitanga
 Na Tuwharetoa,³⁸ hei kai e!

I au ra, e Weu³⁹ ma, i te pani taua,
 E takoto nei te mamae, me he ngau-atua.
 E tatari kau atu ana ki a te Whare-aorere.
 Ma Taratuehu e ranga mai te muri raro.
 Me whakatakoto ki te ngaro tangata, ki Hauraki,
 Ki a Tuterangi-anini;⁴⁰
 Hei arataki ki te Rerenga-wairua,
 Ki a Miru,⁴¹ ki a Te Hotete,
 Kia pehia mai te kuri⁴² awarua
 Mo te makariri, e totope nei te hukarere,
 Nga taritari⁴³ o Matariki.
 Te anga atu ki Tokerau,⁴⁴ ki te hunga kai i a koe.
 Kei te mate haukore noa te nui ware.
 Ka whanatu au ka tipu ki Taranaki, ki a Te Haukopa.⁴⁵
 E koro ka tutuki ki te Moana-pounamu, ki a Pairo.⁴⁷
 Ka pai ano au ki te tihotihoi, ki te makihoi.
 Na te pakitua i aku ringa,
 Ka te whakaihi ki te hihī o te ra.
 E whatu koutou nei, e whae ma,
 I te kahu o te ao marama;
 Kia whakatihohē⁴⁸ au i te roa o te whenua.
 Hei paki waitara kau ake au ma te ngutu o te tangata,
 Kokoia i. ara e!

Ko enei whakamarama na Te Taite Te Tomo. Ma etahi e tuku mai a ratau.

¹Tiheiā:—He taumata kei Pukawa, Taupo.

²Te Heuheu:—Ko Te Heuheu Herea.

³E tatangi, etc.:—Ko tenei me te rarangi i raro tata iho nei ehara i a Karangi.

⁴Ngati-Waipare:—Kaore tenei ingoa hapu i roto i a Ngati-Tuwharetoa, engari a Ngati-Raukawa.

⁵Hautapa tika:—Ka hanga te kiri totara hei waka huahua, ka kiia he patua. Ko nga hautapa he taha no te patua, ko te kiri tonu o te totara, hangaia ai. Ko te hautapa tika ko te taha mauī, ka whakaritea ki te kaokao mauī o te tangata, i te ngawaritanga e piri nei ki te manawa. Ka kiia tera ko te hautapa tapu; ko te taha katau he hautapa noa.

⁶Takeke:—Ko tetahi o nga toa a Te Heuheu, nana i patu a Pohoiti ki Whangamata, i te pito tuaraki o te moana o Taupo.

Ko te take tenei o te patere a Karangi.

⁷Tukino:—Ko Te Heuheu e korerotia i runga ake nei.

⁸Whakaari:—E kiia nei e te pakeha ko White Island.

⁹Paepae-aotea:—He motu iti, he toka e piri tonu ana ki Whakaari.

¹⁰Taroia:—Ki etahi 'takahia.'

¹¹Moana a Kupe:—Tokorua nga tupuna o nehera e whakahuatia ana o raua ingoa ki runga ki te moana, ko Kupe, ko Kiwa.

¹²Whangara:—Kei te rawhiti, kei raro ake o Turanga. Ko te kainga tera o Hine-matiaro.

- 13Matiaro:—Ko Hine-matiaro, ko te wahine rongonui o te tai-rawhiti i ona ra. He mokopuna ki a ia a Te Kani-a-Takirau. Tirohia nga waiata 11, 16.
- 14Ka toi, etc.:—Mo te hua o te kai ki Hawaiki, kaore e whawhatia e te ringa tangata ki te ngaki, ki te aha.
- 15Tauritoatoa:—Kei Whangaparaoa, e hoe ai ki te moana ki te patu toroa.
- 16Te Ngahue:—No Te Whanau-a-Te-Ruahua, no nga tatai rangatira o Ngati-Porou, o te Whanau-a-Apanui. Ko Te Pirini, ko Wai-kura Tautuhi-o-rongo, ko Paerau Te Kani ma etahi o nga uri.
- 17Matakaoa:—Ko te matarae i waho o Wharekahika.
- 18Te Pori-o-te-rangi:—No te Whanau-a-Rerekohu. Ko Ngungurute-rangi to mua, nana a Hinematiaro, no raro rawa iho a Rangipaia, nana a Te Pori. Na Te Pori ko Whakataha-te-rangi, nana ko Te Houkamau, nana nga Houkamau. No raro iho i a Whakatoha ko te Rangipaia tuarua, nana te waiata 22; ko Wiremu Potae ma ana uri.
- 19Te Whai-a-Pawa:—Kei Matakaoa e korerotia i runga ake ra.
- 20Kutukutu:—He kutukutu kei roto i te rimurimu.
- 21Ngari:—Whakaohoho.
- 22Tuwairua:—I tetahi whakamarama ko te tamaiti kohatu e popo ra a Hine-i-turama: ki tetahi he tamaiti poriro nana.
- 23Tikirau:—Kei waho o Whangaparaoa.
- 24Te Putahou:—Ko tetahi ano tenei o Te Whanau-a-Te-Ruahua, no runga ake i a Te Atarangi nana a Te Ngahue, kua korerotia i runga ake ra. I moe a Te Putahou i a Te Reomakere, no raro iho i a Ngunguruterangi, whaea o Hinematiaro. Ko Whaaka Parakau ma, ko Paerau Te Kani ma nga uri.
- 25Te Kaha-makaurau:—Ko Te Kaha-nui-a-Tiki tetahi ingoa.
- 26Te Hoatiki:—No te Whanau-a-Te-Ehutu.
- 27Kape:—He moko i runga ake i nga tukemata.
- 28Whangaparaoa:—Ko te wahi i u mai ai nga waka i Hawaiki, e kiia nei ko Cape Runaway.
- 29Te Wewehi-o-te-rangi:—He taina no Te Ngahue a Tinana-o-rongo, ka moe i a Te Wewehi ko Te Aopururangi. Ko Herewini Te Moana ma nga uri.
- 30Ahuriri:—He Ahuriri ano kei Tikirau, kei Whangaparaoa. E ki ana a Te Taite no roto tenei i te kaupapa ake o te patere a Karangi. Ko tera Ahuriri i Heretaunga ra tenei. Ko te take i tae ai nga kupu o te patere ki reira mo te whawhai ki te Pakake i te tau 1824, i riro mai ai a Rangitori, he whaea ki a Karangi, e noho herchere ana i Heretaunga. Na te toa o Ngati-Tuwharetoha ka hoki. He pera te mea a Karangi, kia pera hoki te ope mana, hei ngaki i te mate o Pohoiti. Koia i whakahua ai ki a Te Whatanui, ko ia tetahi o nga rangatira i te whawhai i Te Pakake.
- 31Whata:—Ko Te Whatanui e korerotia nei i roto i nga waiata maha.
- 32Koikoiareke:—He manu.
- 33Te ihu o Pauanui:—Kei te ngaro tenei.
- 34Pararaki:—Kei te ngaro tenei.
- 35Tukorehu:—Ko te Tukorehu nui o Waikato.
- 36Hapai-o-taetae-o-Maui:—Ko tetahi o nga mokopuna a Whaitiri, i rokohanga atu ra e Tawhaki i tona pikinga ki nga rangi. Ko Maikuku-makaka tetahi o raua.
- 37Matotoru:—Ko Te Rangi-tua-matotoru, ko te rangatira nui o Ngati-Tuwharetoa.
- 38Tuwharetoa:—Ko te tupuna o Ngati-Tuwharetoa.
- 39Weu:—Kei te ngaro tenei.
- 40Tuterangi-anini:—No Ngati-Tamatera, no Hauraki.
- 41Miru, Te Hotete:—No Nga-Puhi; ko Te Hotete te papa o Hongi Hika.
- 42Kuri awarua:—He kakahu kuri.
- 43Taritari o Matariki:—He matao, he ua, he huka, he tupuhi.
- 44Tokerau:—Ko te takiwa ki a Nga-Puhi.
- 45Te Haukopa:—Kei te ngaro tenei.
- 46Te moana-pounamu:—Ko te wai-pounamu.
- 47Pairo:—Kei te ngaro tenei.
- 48Whakatihoe:—Ki etahi 'whakatihake.'

132.—HE WAIATA WHAIAIPO.

Na Pakiri.
(Nga-Puhi).

Na Ngakuru Pene Hare nga kupu, nga whakamarama.

Tokotoru nga tangata i haere mai i Wairoa, i haramai ki Waima, ki te kainga o Te Mahurehure, i reira hoki te tohunga ta moko. Ko Whatitiri, ko Te Paewa, ko Takaroa nga ingoa o ana tangata; ko Te Ikanui o ratou i noho atu i te kainga. No te otinga o o ratou moko te ta, katahi ka hiahia te wahine, ko Pakiri te ingoa; he wahine mohio ki te whakairo whare, he tuahine no Mohi Otene o Mangamuka, he waihne rangatira no Mangamuka. Ko Whatitiri i whakamatau tuatahi ki te wahine ra, kaore i pai mai. No muri iho ka titiro te wahine ra ki te pai o nga moko o Te Paewa, o Takaroa hoki, kua hiahia ia ki a Takaroa. Kaore tetahi o nga tangata nei i whiwhi i te wahine ra.

Na taua wahine te waiata nei i tito.

Tera Whanui,¹ ko Atutahi²
Ka marewa i te pae.
Kia ata tuku mai ko Whatitiri;
E kai mohu ana to ringa toro mai,
Paheke rawa i taku tinana.
Ka kai ra, e aku kanohi
Te kuru³ mata rerehu
No Te Paewa, me ko Takaroa,
Hei te tauawhi kino i aku mata.
He pari horo au ko Whakatere,⁴
I puhia reretia te tihi⁵ tapu
Ki Te Waka⁶ i raro.
Te kite au te pai tangata
I a Te Ikanui.⁷
He horanga mata mai no te Titaha,⁸
Ka rangona roto nei
E ngau takiri ana,
Kei te au huriwaka o te rae
Ki Wairoa⁹ i raro;
Kei tae, hoki muri mai
Au ki te iwi.

¹Whanui:—He whetu; ki te pakeha ko Vega.

²Atutahi:—He whetu; ki te pakeha ko Canopus.

³Te kuru, etc.:—Mo te moko.

⁴Whakatere:—He maunga kei runga ake o Waima, i Hokianga.

⁵Tihi tapu:—He puhi hoki a Pakiri.

⁶Te Waka:—He kainga kei Wairoa.

⁷Te Ikanui:—Ko te tangata rangatira tera, ko te mea i ngaro atu.

⁸Te Titaha: He ingoa ano no Takaroa.

⁹Wairoa:—He kainga, a he takiwa whenua kei waenganui o te ngutuawa o Hokianga o Whangape.

133.—HE WAIATA TANGI.
Mo Koi-tikitiki raua ko Te Hara.
(Nga-Puhi).

Na Ngakuru Pene Hare nga kupu, nga whakamarama.

Kaore i marama na wai tenei waiata i tito. Ko nga tangata mona te tangi nei, e kii ana na te taniwha i huri ki te moana.

Huhu noa ana rapurapu noa ana,
Ka ngaro ra, e, aku manu¹ tiutiu i te ata e!
Papa te whatitiri, kahukura i te rangi,
Ko au ki raro nei tawhana kau ana e!
E tuwhera kau nei te riu o te whenua,
To Uenuku² haerenga, e!
I waiho e koe to patu i te whare,
Tangaroa-maomao,³ te ika a Hinewehi, e i.
E whakamaui nei, e, mo nga korero i te whare.
E kore koe e ora, he puni⁴ taurarua, e.
Kawea korua, ka karapotia
Ki te pou roto, ki te pou waho,
Te pou whakakiwa, te riri a te taniwha,⁵ e.
Tuia te ika runga, tuia te ika raro,
Wahia to patu kite angaanga
O te Rangi-kokouri,⁶ taritari ope mai, e.
Ka hinga tana ika, ko Tunuiarangi,
Tikitiki o te rangi, ka tu Kaiwaka⁷ i te uru. e.
Taku koara te uira i te rangi,
Ka whakamonenehu ko te tohu o te mate.
Rukuhia, e tama. he toroa mapuna,
Ka maea ki runga ra, ka poroporoakina:
To te totara haerenga e!
He aha koia koe te hapai ai te ara⁸ o to waka,
Uenuku-moeroa,⁹ ko te ika¹⁰ a Haraki.
He kawataua¹¹ na o tupuna, e tama!
Koa tu mai ra nga wahine¹² i te uru, e,
Auraka e koaina, he tikoki waka nui,
Ko Puhi-taniwha-rau,¹³ he kai whakautu¹⁴ rua,
He tangata, e!
Ka maro te ara no Whiro
Ki Aotea ra ia hoki mai ai, e!

¹Manu tiutiu:—Nga tangata whakahau ki te riri, ki nga mahi, etc.

²Uenuku:—He whakaritenga kupu mo te rangatira.

³Tangaroa-maomao:—He kai whakaara riri, ara he kai patu takere. Ki te tangohia hoki tau kai ngakau, he maomao ki tenei, ka wehi te wahine, ka oma ki te ngahere, ka mohio he mate. Koia te ika a Hinewehi.

⁴He puni taura rua:—He taniwha.

⁵Taniwha:—Ahakoa ki uta, ki te moana, ka mate i te taniwha,

⁶Te Rangi-kokouri:—He tangata taritari ope mai.

⁷Kaiwaka:—He tahuna kei te ngutuawa o Hokianga, na Nuku-tawhiti i karakia, kia tu ki reira hei arai atu mo te tohora a Ruanui, kei hoki mai ki roto. Na Nuku hoki i karakia ka tere.

⁸Te ara:—Mei karakiatia te ara o te waka, e kore e tahuri.

⁹Uenuku-moeroa:—He karakia kia mate, he ngakau whakatakoto.

¹⁰Te lka a Haraki:—He mataika.

¹¹He kawataua:—No roto i te riri, he kaupapa mai no nga tupuna

¹²Wahine i te uru:—No nga iwi nana te whakaaro kia whakatahuri.

¹³Puhi-taniwha-rau:—He ingoa e karangatia ana ki a Nga-Puhi.

¹⁴He kai whakauturua:—He tangata e kore e wareware ki te whakautu i te mate.

134. HE WAIATA TANGI,

Na Ngati-Porou.

He waiata tawhito tenei kei te rohe o Ngati-Porou, e waiatatia ana; eugari kua kore e mohiotia na wai i tito.

(Ref.: T. Turi p. 33).

E kui ma! E koro ma! Kaore nei aku mahara
I piri mai tau tahi, e;

Katahi ka tu tonu he au huriwaka

Kei waho te moana,

He tai whakatu kei te awa i Haugarua, e.

Ko te whenua anake te amaia ana

E aku mahara ki nga putea,

Kia ahatia hoki a te mate hanga,

Ngau atu ana te Ahi' a Tamatea,

He paura kei tawhiti, kei Tautehere,² e.

Ko wai e hua ake nei kei mamao?

Kaore ia ra e waiho tata i te parua o te roto

I mate ai a te Whakahu,

Na wai ra aronui te ngau rekereke

O nga tamariki.

Huru kuri, e, te whakawehi o te ope taua.

Penei pea me tiro ake ki runga te whare,

Me whakahoki roimata ki roto ra.

He puna wai e utuhia, he wai kei aku kamo.

He pua korau e ruia, e tipu i te waru;

Tena ko Tangaroa maheni,

Tirotiro noa ana ki ro pungarehu, i.

¹Te Ahi-a-Tamatea:—E kiia ana he ahi i toro ki tenei motu i mua,
i kaia ai te whenua, nana i huna te moa.

²Tautehere:—Kei tetahi waiata ano e penei ana:—

"Mau e rere atu tau atu ana ko Tautehere, etc."

135.—HE MATAKITE.

Na Uhia.

(Tuhoe).

Ko Uhia no tera hapu o Tuhoe, no Tamakaimoana, e noho ra i Maungapohatu. Ko ia te kauwaka o Te Rehu-o-Tainui, he atua ngau tangata, he atua mo te riri. Ko tera atua tona take mai he whakatahe no tetahi wahine o Tamakaimoana, ko Rehotu te ingoa; ka kiia taua whakatahe ko Hope-mutu. No muri ka noho ko te moko kakariki hei aria mo te Rehu-o-

Tainui, a ka tupu taua atua hei atua ngau tangata, hei atua mo te riri.

Ko nga matakite a Uhia he maha; ko te waiata nama 19 tetahi ki te ki a Te Peehi.

Ko tenei tetahi, e kiia ana he kite nana mo te whawhai a Tuhoe raua ko te Whakatohea i Te Kahikatea.

Kei te B. 3/47 e kiia ana he tangi tawhiti tenei na Te Whatupe. He penei te korero a Paitini Wi Tapeka i reira: "Ka mau a Te Whatupe i te herehere, ka heria e te Whakatohea i te huarahi Katahi ka ki atu te tangata ra, a Te Whatupe, 'Tangi tawhitia ra tatou.' Katahi ka ki mai a Te Whakatohea, kaore ratou e mohio. Ka ki atu a Te Whatupe, 'Kati! Maku. Ana! Kua timata ra.'"

(Ref.: J. 6/45, B. 3/47).

Pu¹ rakau e tu mai nei, e!
Kia atea!²
Tukua atu au, kia rere ra,
Hai kata ma te marea,
Hai ki noa mai, e!
He ringa hoki tona?
He toa taua hoki,
Ki te kai, e.
Tukua tera kia mau i tana ake ra,
Hai tiokaoka,³ e,
Mo te komata o te rangi
E tu nei, na.

¹Pu rakau:—Ki etahi, 'uru rakau.'

²Atea:—Ki etahi 'atea,' ko taua kupu ano.

³Tiokaoka:—Ki etahi ki te waiata, 'tihokahoka,' engari e he ana tera.

136. HE TANGI MO PARE-RINGAMUTU.

Na Te Rangi-kaiwhiria.

(Ngati-Tuwharetoa).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

Ko tenei waiata he tangi na Te Rangi-kaiwhiria mo tona tuahine mo Pare-ringamutu. He papa a Te Rangi-kaiwhiria no Te Tomo. Ka moe a Te Tomo i a Te Rerehau ko Te Piwa nana a Te Taite.

No namata ra ano tenei waiata, i tangihia ki Okokako, kei te taha hauauru o Taupo, kei waenganui o Whakapipi, o Otutira.

(Ref.: Taite 16).

E moe ra, e Pare-ringamutu!
Kei korikori koe ki runga ra,
Kei kataina mai e Panahi.¹

Koua rite hoki au ki te toka,
 Kei te hurihia mai e te ngaru,
 Kei te opeope kau te roimatu;
 Te whakatikanga ake ki runga ra,
 Ka tau te ruhi kei aku turi.
 Ka te paihere ake ki runga,
 Te makoha noa atu i te po.
 Ka tahi te hanga kino i ahau.

E te kamo runga ki te hui² rore,
 Kia takahia he pae maunga kei te Wherahanga,³
 Ko Te Paehua⁴ kei a Rangiwhero,⁵ e mau ana mai.
 Ko ta wai aha te riri ai,
 Awhia na hau ko Te Ahi-karoa,⁶
 He tau koe kei a Waiata,⁷
 Kaati ka hoki mai, ka turupou au
 Kia te whare, e.

¹Panahi:—He tangata no Ngati Paretekawa.

²Hui rore:—He rehu.

³Te Wherahanga:—He maunga kei Rangitoto, i te takiwa o Ngati Raukawa, i runga mai o Maunga-tautari.

⁴Te Paehua:—Hei matua turanga whanau ki a Panahi, he papa no Irihapeti. No Ngati-Rereahu, no Ngati-Paretekawa.

⁵Rangiwhero:—No Ngati-Meremere, no Ngati-Paretekawa.

⁶Te Ahi-karoa:—No Ngati-Wairangi.

⁷Waiata:—He tupuna wahine rangatira no Ngati-Raukawa.

137.—HE TANGI MO MAHORA,

Na Tukorehu.

(Waikato. Ngati-Maniapoto).

Na Te Taite Te Tomo nga kupu. nga whakamarama.

Ko tenei waiata na Tukorehu mo tana tamaiti mo Mahora. i patua kohurutia e tana hoahoa, e Te Rautahi, ki te roto i Kawa. Ko nga wahine nei he punarua na Ngatata. Ko Mahora te wahine matua; he wahine murimanu a Te Rautahi, no Ngati-Puehutira hapu o Ngati-Maniapoto. Ka mea a Te Rautahi, kia riro i a ia anake te tane; katahi ka whakataka he haere ma raua ko te hoahoa ki te rou kakahi i Kawa. Te ekenga ki te waka, ka tatatia a Mahora ki te hoe, ka mate. Katahi ka whakatahuritia e Te Rautahi te waka, i mate ai tona hoahoa. Katahi ka mahara nga tangata, katahi ano te waka i tahuri ki Kawa. Na, ka tikina ki te atua torotoro: na reira i tohu te wahi i te tinana o Mahora. Ka kitea te akinga a te hoe ki te kopako, a ki te taha o te upoko, ka mohiotia he mea kohuru.

(Ref.: Taite 17).

E hinc¹ rongo kino ki te iwi, e i!
 Kihei te makau kei tangihia ki te whare;
 I whakairia koe ki runga ki o iwi,
 Ki a Tainui, ki a Te Arawa, e i.
 Kihai au, e hinc, i hare mai runga:
 I ruku mai au i te awa² titiparera ki taku tau, e i.

Ka pa, e te iwi, he taonga mai nei
 Te makau i au, i mōumoua nei, e
 I punia mai koe te puni³ taurarua;
 I hiia mai koe te hi a Tonganui;⁴
 I wheawheautia nga hanga⁵ puhia.
 Kei ona ahua ka noho waenga noa,
 Te tauarumia e te rau, e i.

He aha koia koe te hoatu ai
 Te awa o to waka ko Tangaroa-tohia,⁶
 Koroke⁷whawha o mata karehu,
 Takitaki⁸ pu te ngaru⁹ huri popo punui a hine ra, i.
 Ka puta koe kei waho.
 Puta rawa ake nei, e i,
 Ka paea ki te one i waho Kahunui,¹⁰
 I roto te totara,¹¹ te moenga o te ipo, e.

E hine whakatau kore ki te nohanga awatea!
 Kihei i uhia te kaka o te waero.
 Tenei to kahu nga hina¹² o Riaka:
 Kei o teina te tau o Torohaki;¹³
 Kei o papa Te Awhiowhio;¹⁴
 Kia hurutu koe te raru o Tuhiwai.¹⁵
 He whakatau taringa Matai-kohunga.¹⁶
 Ka takahi i te uru o Ngatata.¹⁷ e i.

¹Hine:—Ko Mahora.

²Awha titi parerra:—I roto i te pouri, i te tupuhi, etc.

³Puni taurarua:—Kia Waikato, ka haere ana he tokorua ki te mahi, ka tahuri tetahi ka kawhakina nga kai.

⁴Hi a Tonganui:—Ko te hiinga a Maui i te Ika-a-Maui, mau ke ki te whare o Tonganui.

⁵Nga hanga puhia:—Ko nga makawc o Mahora; ko nga puhi o nga waka o Mahora, o Tainui, o Te Arawa, etc.

⁶Tangaroa tohia:—Te karakia ai i mua o tona ekenga ki te waka, kia mohio ai ka ora ranei, kaore ranei.

⁷Koroke whawha:—Mo tona hoa i koroketia ra e ia a Mahora.

⁸Takitaki pu:—He ngaru whakateo.

⁹Te ngaru huri popo, etc.:—Ko te ki a te kai-kohuru, na Mahora i rere ki te niao o te waka i tahuri ai to raua waka.

¹⁰Kahunui:—He kainga i te taha o te moana o Kawa, kei te taha mai o Puketararata.

¹¹Te totara:—He waka totara, he waka tupapaku.

¹²Nga hina o Riaka:—He tupuna no te taha ki a Ngati-Maniapoto, ki a Te Arawa, Tapuika, etc.

¹³Torohaki:—He patu pounamu na Tukorehu.

¹⁴Te Awhiowhio:—He kurupounamu, he awhe.

¹⁵Tuhiwai:—He patu pounamu.

¹⁶Matai-kohunga:—He tipuna no Ngati-Maniapoto, no Rewi Maniapoto ma.

¹⁷Ngatata:—He tupuna no te taha o Ngati-Maniapoto ki tenei waka ki a Tokomaru, ki Taranaki.

138—HE WAIATA TANGI,
Na Hinekore.
(Ngati-Haua, Whanganui.)

Na Te Taite Te Tomo nga kupu, nga whakamarama.

No Ngati-Haua e noho ra i Taumarunui, i Ongarue a Hinekore. He tangi tenei nana mo tana tamahine, i mate tara-whare.

Ko te whakamarama tenei kei te S. 53 mo te kaupapa o tenei waiata:—“Tenei korero he wahine i moe i te tane, ki-hai i whanau he tamariki ma raua ko tana tane. Katahi ka ki atu te wahine ki tana tane, kia taraia ki te rakau. Ka oti te tarai ka whakairoa te rakau, ka waihotia hei tamaiti ma raua. Akuanei ka mate taua wahine, waiho iho ki tona teina. Ka popopotia taua rakau ka tangi taua wahine ki taua tamaiti rakau nei. Katahi ka tito i te waiata nei.

Tera ano nga wahi rereke o te kaupapa i taia ki te S.53.

(Ref.: Taite. 20, S. 53, T. Turi. 19).

E hine tangi kino, kati ra te tangi!
Whakarongo-a-tai¹ ka rangona taua he toro taua ra,
Te whakahakiri nei Nga-puwaiwaha² ki Ongarue³ ra.
I rite pea koe te rere a te kahu,
Whano rawa i whakatopa ki te uru ki te tonga.
To taumata na ko te puke i Te Kape,⁴
Kia patata koe ki te puke i Huariki,⁵
Ki te puke i noho ai nga manu a Tane.
E kore pea koe e manakotia atu.
Ka mimiti nga kai, ka ngaro te tangata.
Tu kau ake nei taua, e hine.
Te puru⁶ ki Tuhua, ki te ara o te riri.
Te menenga o te kai kei to whaea ra,
Me whakahoro koe te horo a Houmea,⁷
Mei kore te homai tenei to ingoa,
Ko wahine atakore, e moe i to moe.
Kei pikipiki koe i te paepae tapu,
I te kaha no Tu. Kauraka, e hine, e tupu whakatane,
E taia ia nei te pehi nga hau, kia aropiri mai.
He mate te whakamau te tihi ki Tautari;⁸
Kei raro iti iho te whare i a Rangi,⁹
Kia uhia koe ki te remu pakipaki.
E koro, kia tutuki, kaati ka hoki mai, e.

¹Whakarongo a tai:—Pera i te whakarongo ki te haruru o te tai.

²Nga-puwaiwaha:—He kainga, he toma no mua, kei te ko-ngutuawa o Whanganui, o Ongarue, e tata ana ki Taumarunui.

³Ongarue:—Kei tua atu o Taumarunui.

⁴Te Kape:—He puke kei runga ake o Taumarunui, kei Pukuwaka. Ko Huariki kei te rawhiti, ko te tino pua manu tera Ko te patu o te manu o reira he tahere. Ko Te Kape kei te hauauru atu o Huariki. Ko te patu o te manu o reira he takiri.

⁵Huariki:—Kua korerotia i runga ake ra.

⁶Te puru ki Tuhua:—He maunga. Ko te whakatauki a Topine Turoa ‘Unuhia te puru o Tuhua, maringiringi te wai o puta.’

⁷Houmea:—He korero tawhito tena mo Houmea, he tupua.

⁸Tautari:—Ko Maungatautari.

⁹Rangi:—Ko Rangiaho, wahine a Te Heuheu.